

ISSN 2225-7756

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
імені В.Н.Каразіна

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 59

Започаткована 1967 р.

Харків - 2016

ISSN 2225-7756

Ministry of Education and Science Ukraine

VISNIK
V. N. Karazin
Kharkiv National University

A SERIES OF «PSYCHOLOGY»

Issue 59

Founded 1967

Kharkiv - 2016

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання юридичної, медичної, політичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі. Для науковців, аспірантів, пошукачів.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №4 від 28.03.2016р.)

Міжнародна редакційна колегія:

О.Ф. Іванова, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, (відповідальний редактор), Україна; **О.С. Кочарян** доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна; **Н.І. Кривоконь**, доктор психологічних наук, професор кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна; **І.В. Кряж**, доктор психологічних наук, завідувач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна; **Т.В. Сергєєва**, доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна; **Н.В. Белканія**, доктор психологічних наук, професор, професор факультету соціальних та політичних наук Тбіліського державного університету імені Івана Джавакішвілі, Грузія; **Л.І. Дементій** доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Омського державного університету імені Ф.М. Достоєвського, Росія; **М. Папірова**, доктор філософських наук з психології, викладач Денверського університету, клінічний супервайзер психотерапевтичної клініки Денверського університету, штат Колородо, США; **Дора Капоцца**, доктор філософських наук з психології, професор соціальної психології департаменту філософії, соціології, навчання та прикладної психології Університету Падуї, Італія; **О.В. Тімченко**, доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України; **Л.Ф. Шестопалова**, доктор психологічних наук, професор, завідувач відділом медичної психології ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України»; **С.Г. Яновська**, старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, (відповідальний секретар), Україна.

Міжнародна наукова рада:

А.Б. Коваленко, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна; **О.П. Саннікова**, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, Україна; **В.В. Грищенко**, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Смоленського гуманітарного університету, Росія; **Джузеппе Еллеро**, доктор філософії, професор, експерт історичного архіву Венеціанського соціального інституту освіти, Італія; **Граціано Серрадзотто** доктор філософії, професор Департаменту культурних та лінгвістичних досліджень Венеціанського університету Ка' Фоскарі, Італія; **Гвидо Балдассарри**, доктор філософії, професор Департаменту лінгвістичних та літературних досліджень Університету Падуї, Італія; **Паоло Торрезан** доктор філософії, професор кафедри лінгвістики та іноземної літератури Університету Катанії, Італія; **Джан Луїджі Пальтріньери** доктор філософії, професор кафедри філософії та культурної спадщини Венеціанського університету Ка' Фоскарі; **Сальваторе Чірїясоно** доктор філософії, професор кафедри історико-географічних досліджень і античності Університету Падуї, Італія; **Марія Апаресіда Кардозо Сантос**, доктор філософії, професор кафедри Неолатинських мов Державного Університету міста Ріо-де-Жанейро, Бразилія.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, факультет психології, каб. 441, тел. 8-057-707-56-32.

Сайт видання: periodicals.karazin.ua/psychology

Електронна адреса: psychology_series@karazin.ua

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.2006

Вісник є фаховим виданням у галузі психологічних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України за № 747 від 13.07.2015)

Вісник міститься в базі Google Scholar

The "Visnik" contains the results of theoretical and experimental research in basic and applied psychology. The problems of personality, cognitive area, some legal questions, medical, political psychology, behavior which do not meet the norm. It can be useful for scientists, teachers, postgraduates.

Approved for publication due to the decision of the Academic Council V.N.Karazin Kharkiv National University (Protocol №4 of 28.03.2016)

International Editorial Board:

O. Ivanova, Doctor of Psychological Science, Professor, Head of the Department of General Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, (editor-in-chief), Ukraine; **A. Kocharyan** Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine; **N. Kryvokon**, Doctor of Psychology, Professor of Applied Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine; **I. Kryazh**, Doctor of Psychology, Head of the Department of Applied Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine; **T. Sergeyeva**, Doctor of Psychology, Professor of the Department of General Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine; **N. Belkaniya**, Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Faculty of Social and Political Sciences of Tbilisi State University named after Ivan Dzhavakishvili, Georgia; **L. Dementiy** Doctor of Psychology, Professor, Dean of the Faculty of Psychology of the Omsk State University F. M. Dostoevsky, Russia; **M. Papirova**, Ph.D. in Psychology, Lecturer of Denver University, Clinical Supervisor of Psychotherapy Clinics Denver University, the State Kolorodo, USA; **D. Capozza**, Professor of Social Psychology at the Department of Philosophy, Sociology, Education, and Applied Psychology of the University of Padova, Italy; **O. Timchenko**, Doctor of Psychology, Professor, Senior Fellow Research Laboratory of Extreme and Crisis Psychology National University of Civil Defense of Ukraine; **L. Shestopalova**, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Medical Psychology SI «Institute of Neurology, Psychiatry NAMS of Ukraine»; **S. Ianovska**, Senior Lecturer of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, (Chief Secretary), Ukraine.

International Scientific Council:

A. Kovalenko, Doctor of Psychology, Professor, Professor of Social Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **A. Sannikova**, Doctor of Psychology, Professor, Head of Department of General and Differential Psychology South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Ukraine; **V. Gritsenko**, Doctor of Psychology, Professor, Head of General and Social Psychology Smolensk Humanitarian University, Russia; **G. Ellero**, Professor of Philosophy, Expert in the Historical Archiving at the Social Institution for Education of Venice, Italy; **Gr. Serragiotto**, Professor of Philosophy at the Department of Cultural and Linguistic Research of the Venice Ca' Foscari University, Italy; **G. Baldassarri**, Professor at the Department of Linguistic and Literature Research of the University of Padova, Italy; **P. Torresan**, Professor at the Department of Linguistic and Foreign Literature Research of the University of Catania, Italy; **G. L. Paltrinieri**, Professor of Philosophy at the at the Department of Philosophy and Cultural heritage of the Venice Ca' Foscari University, Italy; **S. Ciriaco**, Professor at the Department of Historical, Geographical Research and Antiquity of the University of Padova, Italy; **M.A. Santos Cardoso**, Professor of Philosophy, Professor of Neo Latin of the State University of Rio de Janeiro, Brazil.

Editorial address: 61022, Kharkiv, Svoboda Square, 6, V. N. Karazin Kharkiv National University, Department of Psychology, off. 441, tel. 8-057-707-56-32.

Site edition: periodicals.karazin.ua/psychology
E-mail address: psychology_series@karazin.ua

Articles were internally and externally reviewed.
The certificate of state registration KB № 11825-696 PIP from 04.10.2006

"Visnik" is a professional publication in the field of Psychology (Ministry of Education and Science of Ukraine № 747, of 13.07.2015)

"Visnik" is contained in the Google Scholar

Зміст

Психологія особистості

<i>Вербова Ю.В.</i>	Особливості переважаючих ціннісно-смилових орієнтацій студентів коледжів технічних спеціальностей	11
<i>Гуляєва О.В.</i>	До проблеми структурного аналізу поняття «психологічного благополуччя»	15
<i>Зайка Є.В., Макаров А.А.</i>	Рефлексивність як компонент структури особистості старшокласників	21
<i>Кочарян О.С., Барінова Н.В., Свинаренко Ю.В.</i>	Характерологічна обумовленість партнерської прихильності у дівчат	27
<i>Красильников І.О.</i>	Амбівалентність життєвих цінностей в контексті їх зв'язку з самоактуалізацією особистості	33
<i>Московченко А.А.</i>	Особливості зв'язку креативності з комунікативними і організаторськими здібностями студентів-менеджерів	38
<i>Санько К. О.</i>	Психологічне благополуччя як основа повноцінного та психологічно здорового функціонування особистості	42
<i>Церковний А.О., Церковна М.В.</i>	Комплексний соціально-психологічний тренінг як чинник успішної самоактуалізації студентів	46

Психологія пізнавальних процесів

<i>Зайка Є.В.</i>	Аналіз спогадів С.О. Єсеніна про дитинство і юнацтво (до 120-річчя від дня народження поета)	50
<i>Яновська С.Г., Туренко Р.Л., Білоус Н.С., Криворучко С.М., Лютенко Р. А.</i>	Психологічні особливості уявлення про жадібність та жадібну людину	55

Гендерна психологія

<i>Гарькавець С. О., Яковенко С. І.</i>	Гендерні особливості інсталяції образи	59
---	--	----

Психологія здоров'я та клінічна психологія

<i>Гончар Ю. О.</i>	Емоційні особливості матерів, чиї діти мають психофізичні порушення, в контексті Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я для дітей та підлітків	65
<i>Кочарян І. О.</i>	Поведінкові патерни, що сприяють реалізації тенденції людини до самоактуалізації	70
<i>Кочарян О.С.</i>	Етапи розвитку клієнт-центрованої психотерапії	75
<i>Мозговий В. І.</i>	Психологічна реабілітація учасників АТО та членів їх сімей на базі санаторію «Остреч»	86
<i>Уварова С. Г.</i>	Теоретичні та практичні аспекти групової психологічної допомоги в кризових ситуаціях	89
<i>Чухраєва Г.В.</i>	Стреси та дистреси в психологічній діяльності працівників поліції	94
<i>Шпортун О.М.</i>	Фізіологічні, гендерні та психологічні відмінності почуття гумору	98

Психофізика

<i>Вертель А. В., Кузікова С.Б., Важинський С. Е.</i>	Психофізичні механізми розгортання буттєвих подій в ситуаціях невизначеності	104
---	--	-----

Психологія праці і професійної діяльності

<i>Лазорко О.В.</i>	Мотиваційна атрибуція ознак соціальної стратифікації та професійна безпека оптантів	109
---------------------	---	-----

Соціальна психологія

<i>Казарова Г. М.</i>	Методологічні підходи до соціально-психологічного вивчення соціалізації особистості періоду соціальних трансформацій	114
-----------------------	--	-----

Політична психологія

<i>Митроченко О. Є., Москаленко В. В.</i>	Специфіка та складові політико-психологічного портретування	118
---	---	-----

Юридична психологія

<i>Зуєв І.О.</i>	Вивчення агресії різними діагностичними засобами	123
<i>Сорока А. В.</i>	Психологічні особливості вольової саморегуляції девіантної особистості	127

CONTENT

Psychology of Personality

<i>Verbova Yu. V.</i>	THE SPECIFICITY OF PREVAILING VALUE-MEANING ORIENTATIONS IN COLLEGE TECHNICAL SPECIALTIES STUDENT'S	11
<i>Huliaieva O. V.</i>	THE PROBLEM OF THE STRUCTURAL ANALYSIS OF «PSYCHOLOGICAL WELL-BEING» CONCEPT	15
<i>Zaika E. V., Makarov A. O.</i>	REFLEXIVITY AS THE COMPONENT OF PERSONALITY STRUCTURE IN HIGH SCHOOL STUDENTS	21
<i>Kocharyan O.S., Barinova N.V., Svinarenko Yu.V.</i>	CHARACTER TRAITS OF THE INDIVIDUAL WOMEN WITH DIFFERENT TYPES OF ATTACHMENT TO A PARTNER	27
<i>Krasilnikov I.A.</i>	CONNECTION OF AMBIVALENCE OF VITAL VALUES WITH SELF-ACTUALIZATION OF THE PERSON	33
<i>Moskovchenko A.A.</i>	THE SPECIFICITY OF CREATIVITY CORRELATION WITH COMMUNICATIVE AND ORGANIZATIONAL ABILITIES OF STUDENT-MANAGERS	38
<i>Sanko K.O.</i>	PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AS A BASIS OF A FULL AND PSYCHOLOGICALLY HEALTHY PERSONALITY FUNCTIONING	42
<i>Tserkovnyy A.O., Tserkovna M.V.</i>	COMPREHENSIVE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL TRAINING AS A FACTOR OF SUCCESSFUL STUDENTS SELF-ACTUALIZATION	46

Psychology of Cognitive Processes

<i>Zaika E. V.</i>	MEMORIES ANALYSIS OF S.A. ESENIN CHILDHOOD AND ADOLESCENCE (TO THE 120TH ANNIVERSARY OF THE POET)	50
<i>Ianovska S.G., Turenko R.L., Bilous N.S., Kryvoruchko S.M., Lyutenko R.A.</i>	PSYCHOLOGICAL FEATURES OF IDEAS OF GREED AND GREEDY MAN	55

Gender Psychology

<i>Harkavets S. A., Yakovenko S. I.</i>	GENDER-SPECIFIC INSTALLATION RESENTMENT	59
---	---	----

Psychology of Health and Clinical Psychology

<i>Gonchar Y. O.</i>	EMOTIONAL PECULIARITIES OF MOTHERS, WHOSE CHILDREN HAVE PSYCHOPHYSICAL IMPAIRMENTS, IN THE CONTEXT OF THE INTERNATIONAL CLASSIFICATION OF FUNCTIONING, DISABILITY AND HEALTH FOR CHILDREN AND YOUTH	65
<i>Kocharyan I.O.</i>	THE BEHAVIORAL PATTERNS THAT CONTRIBUTE TO THE IMPLEMENTATION OF SELF-ACTUALIZING HUMAN TENDENCIES	70
<i>Kocharyan O. S.</i>	DEVELOPMENT STAGES OF PERSON-CENTERED THERAPY	75
<i>Mozgovyi V. I.</i>	PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF PARTICIPANTS IN ANTI-TERRORIST OPERATION AND MEMBERS OF THEIR FAMILIES ON THE BASIS OF «OSTRECH» SANATORIUM	86
<i>Uvarova S. G.</i>	THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF GROUP PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE IN CRISIS SITUATIONS	89
<i>Chuhrayeva G. V.</i>	STRESS AND DISTRESS IN PSYCHOLOGICAL ACTIVITIES OF THE POLICE	94
<i>Shportun O. N.</i>	PHYSIOLOGICAL, GENDER AND PSYCHOLOGICAL DISTINCTIONS OF A SENSE OF HUMOUR	98

Psychophysics

<i>Vertel A. V., Kuzikova S.B., Vazhinsky S. E.</i>	PSYCHOPHYSICAL MECHANISMS EXISTENTIAL UNFOLDING OF EVENTS IN A SITUATION OF UNCERTAINTY	104
---	---	-----

	<u>Psychology of Labour and Professional Activity</u>	
<i>Lazorko O. V.</i>	MOTIVATIONAL ATTRIBUTION SIGNS OF SOCIAL STRATIFICATION AND OCCUPATIONAL SAFETY OPTANTOV	109
	<u>Social Psychology</u>	
<i>Kazarova H. M.</i>	METHODOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL STUDYING OF PERSONALITY SOCIALIZATION IN THE PERIOD OF SOCIAL TRANSFORMATION	114
	<u>Political Psychology</u>	
<i>Mitrochenko O.E., Moskalenko V.V.</i>	SPECIFICS AND COMPONENTS OF THE POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL PROFILE	118
	<u>Law Psychology</u>	
<i>Zuev I. A.</i>	THE STUDY OF AGGRESSION WITH THE HELP OF VARIOUS DIAGNOSTIC MEANS	123
<i>Soroka A V.</i>	PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SELF-WILLED DEVIANT PERSONALITY	127

Содержание

Психология личности

<i>Вербовая Ю. В.</i>	Особенности преобладающих ценностно-смысловых ориентаций студентов колледжей технических специальностей	11
<i>Гуляева Е.В.</i>	К проблеме структурного анализа понятия «психологического благополучия»	15
<i>Заика Е. В., Макаров А. А.</i>	Рефлексивность как компонент структуры личности старшеклассников	21
<i>Кочарян А. С., Барина Н. В., Свинаренко Ю. В.</i>	Характерологическая обусловленность партнерской привязанности у девушек	27
<i>Красильников И. О.</i>	Амбивалентность жизненных ценностей в контексте их связи с самоактуализацией личности	33
<i>Московченко А. А.</i>	Особенности связи креативности с коммуникативными и организаторскими способностями студентов-менеджеров	38
<i>Санько К. О.</i>	Психологическое благополучие как основа полноценного и психологически здорового функционирования личности	42
<i>Церковный А. А., Церковная М. В.</i>	Комплексный социально-психологический тренинг как фактор успешной самоактуализации студентов	46

Психология познавательных процессов

<i>Заика Е. В.</i>	Анализ воспоминаний С.А. Есенина о детстве и юношестве (к 120-летию со дня рождения поэта)	50
<i>Яновская С. Г., Туренко Р. Л., Белоус Н. С., Криворучко С. Н., Лютенко Р. А.</i>	Психологические особенности представлений о жадности и жадном человеке	55

Гендерная психология

<i>Гарькавец С. А., Яковенко С. И.</i>	Гендерные особенности инсталляции обиды	59
--	---	----

Психология здоровья и клиническая психология

<i>Гончар Ю. А.</i>	Эмоциональные особенности матерей, чьи дети имеют психофизические нарушения, в контексте Международной классификации функционирования, ограничений жизнедеятельности и здоровья для детей и подростков	65
<i>Кочарян И.А.</i>	Поведенческие паттерны, способствующие реализации самоактуализирующей тенденции человека	70
<i>Кочарян А. С.</i>	Этапы развития клиент-центрированной психотерапии	75
<i>Мозговой В. И.</i>	Психологическая реабилитация участников АТО и членов их семей на базе санатория «Остреч»	86
<i>Уварова С. Г.</i>	Теоретические и практические аспекты групповой психологической помощи в кризисных ситуациях	89
<i>Чухраева А. В.</i>	Стрессы и дистрессы в психологической деятельности сотрудников полиции	94
<i>Шпортун О. Н.</i>	Физиологические, гендерные и психологические различия чувства юмора	98

Психофизика

<i>Вертель А. В., Кузикова С. Б., Важинский С. Э.</i>	Психофизические механизмы развертывания бытийных событий в ситуациях неопределенности	104
---	---	-----

Психология труда и профессиональной деятельности

<i>Лазорко О. В.</i>	Мотивационная атрибуция признаков социальной стратификации и профессиональная безопасность оптантов	
----------------------	---	--

Социальная психология

<i>Казарова А. Н.</i>	Методологические подходы к социально-психологическому изучению социализации личности периода социальных трансформаций	114
-----------------------	---	-----

Политическая психология

<i>Митроченко О. Е., Москаленко В. В.</i>	Специфика и составляющие политико-психологического портретирования	118
---	--	-----

Юридическая психология

<i>Зуев И. А.</i>	Исследование агрессии разными диагностическими средствами	123
<i>Сорока А. В.</i>	Психологические особенности волевой саморегуляции девиантной личности	127

Розділ: Психологія особистості

УДК 316.6

Особливості переважаючих ціннісно-сміслових орієнтацій студентів коледжів технічних спеціальностей

Вербова Ю.В.
zi_zi@inbox.ru

Стаття присвячена висвітленню проблеми ціннісно-сміслових орієнтацій студентів коледжів технічних спеціальностей. Описані результати здійснених теоретичних та емпіричних досліджень у сфері ціннісно-сміслового самовизначення даної категорії студентів. Проаналізовані особливості загальної осмисленості життя досліджуваних, вираженість її окремих компонентів та переважаючі їх цінності. Встановлений зв'язок між рівнем осмисленості життя студентів коледжів технічних спеціальностей та структурованістю їх ціннісних орієнтацій.

Ключові слова: студенти коледжів технічних спеціальностей, цінності, ціннісно-сміслові орієнтації, осмисленість життя.

Статья посвящена описанию проблемы ценностно-смысловых ориентаций студентов колледжей технических специальностей. Описаны результаты теоретических и эмпирических исследований в сфере ценностно-смыслового самоопределения данной категории студентов. Проанализированы особенности общей осмысленности жизни исследуемых, выраженность ее отдельных компонентов и преобладающие их ценности. Установлена связь между уровнем осмысленности жизни студентов колледжей технических специальностей и структурированием их ценностных ориентаций.

Ключевые слова: студенты колледжей технических специальностей, ценности, ценностно-смысловые ориентации, осмысленность жизни.

The article is aimed to reveal the problem of technical specialties colleges student's value-meaning orientations. The main theoretical and empirical researches in the sphere of value-meaning self-determination of this category of students are implemented. The specificity of respondent's general meaning of life and its components, predominant values are analyzed. The correlation between the meaning of life and value orientations structuring of technical specialties colleges student is conducted.

Keywords: technical specialties colleges student, values, value-meaning orientations, meaningfulness of life.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження особливостей ціннісно-сміслових орієнтацій студентів технічних спеціальностей визначається тим, що при вступі до ВУЗУ, коледжу чи технікуму не враховується той комплекс психологічних феноменів, який визначає успішність навчання, формування стійкої професійної спрямованості кожного студента, заснованої на його ціннісно-сміслових орієнтаціях. Потрібний індивідуальний підхід, і так само максимальне використання усього арсеналу можливостей профорієнтації учбово-педагогічного процесу, створення і впровадження педагогічних технологій, орієнтованих не лише на підвищення рівня знань студентів, але і на розвиток професійного самовизначення, тобто діяльнісно-сміислової єдності у майбутніх фахівців.

Ціннісно-смісловий компонент професійної спрямованості сучасних студентів технічних спеціальностей особливо важливий, оскільки відображає рівень усвідомленості молоддю особистістю власного професійного вибору та визначає направленість процесу оволодіння професійно необхідними знаннями і навичками, окреслення особливого ставлення до майбутньої діяльності відповідно до провідних сміслових настанов та ціннісних орієнтацій.

Окремі аспекти професійного становлення студентів висвітлені у наукових працях, які присвячені дослідженню тенденцій формування ціннісно-сміслових настанов сучасної молоді (Г.О. Вайзер, Б.В. Зейгарник, К.В. Карписький, Д.О. Леонт'єв, В.Ф.Петренко) та специфіки професійного становлення особистості (К.М. Гуревич, В.А. Кан-Калик, Є.О. Клімов, Б.В. Кулагін, Н.В. Кузьміна, А.В. Сірий). На сьогоднішній день у психолого-педагогічній літературі наявна значна кількість досліджень, які відображають специфіку професіоналізації та ціннісно-сміслового самовизначення студентів вищих учбових закладів. Проте, у науковій літературі відсутній систематизований виклад ціннісно-сміслових орієнтацій студентів коледжів, які навчаються за технічними спеціальностями.

Мета даної статті – проаналізувати результати дослідження особливостей ціннісно-сміслових орієнтацій студентів технічних спеціальностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблеми ціннісно-сміислової сфери особистості приділялась значна увага. Дослідження сутності самих понять «цінність», «ціннісно-сміслова сфера» Д.О.Леонт'євим, О.Л.Носенко, В.О.Ядовим; визначення функцій ціннісних орієнтацій М.І.Лапіним; аналіз динаміки ціннісно-мотиваційної сфери І.С. Коном, М.Н.Корневим; Ю.Л.Трофімовим, розгляду дослідження взаємовпливу процесу навчання і розвитку ціннісно-сміслової сфери (С.Д.Максименко) мають важливе значення в процесі аналізу формування і трансформації ціннісно-сміслових орієнтацій особистості.

Особливе значення для формування всебічно розвиненої особистості ціннісно-сміслові орієнтації мають у студентському віці. В цей час особистість досягає високого рівня інтелектуального розвитку, формує цілісний Я-образ, самовизначається у життєвих і професійних планах, осмислено спрямовує свій погляд у майбутнє.

Важливість вивчення ціннісно-сміслових орієнтацій студентів технічних коледжів визначається вагомою роллю ціннісно-сміслової сфери у професіоналізації майбутніх фахівців. Загалом, значна кількість дослідників відзначає ціннісно-сміслові орієнтації як вагомий компонент професіоналізації

особистості, що визначає успішність професійної ідентифікації спеціаліста та окреслює специфіку професійної підготовки фахівців.

У дослідженні Т.М.Картель [2] виявлена інтенсивність сформованості провідних функцій професійної свідомості й самосвідомості майбутніх інженерів-будівельників за аксіологічним, мотиваційним, когнітивним, креативним і рефлексивним критеріями. Нею встановлено, що для майбутніх інженерів-будівельників, які перебували на високому рівні професійного становлення, було характерним те, що вони проявляли стійке емоційно-ціннісне позитивне ставлення до професії, оцінювали її як найважливішу й таку, що відповідає головним особистим прагненням і бажанням, усвідомлено схвалюючи її цілі й завдання, демонструючи яскраво виражену потребу й бажання присвятити себе їх рішенням.

Натомість, Н.В.Гоголь [1] стверджує, що переважаючі зміни в аксіосфері студентів коледжів відбуваються саме під впливом референтної групи, що також призводить до зміни особистісних якостей. Молоді люди, що перейшли зі школи до середньо спеціального навчального закладу, переживають достатньо виражену психологічну кризу. При чому, головною ознакою даної кризи є нестача цінностей, що могли б надати життю юнаків мотиваційної привабливості, емоційної насиченості і наскрізної смислової направленості.

Як зазначає Н.Г. Набіуліна [3], юнаки у період вступу до коледжів та середньо спеціальних навчальних закладів вже володіють певною життєвою позицією, набором смислів та ціннісних орієнтацій. При цьому, вона зазначає, що саме формування ціннісно-смислових орієнтацій у процесі професійного навчання юнаків є вагомим завданням, поряд з набуттям професійних знань та формуванням умінь, і передбачає підготовку молоді до майбутньої професійної діяльності в мінливих соціально-економічних умовах сьогодення.

Із побудовою життєвої та професійної перспективи пов'язані дослідження професійного аксіогенезу особистості, висвітлені в роботах Г.К. Радчук [5]. Аналіз психолого-педагогічних джерел та емпіричні дослідження дозволили авторці визначити, що показником актуалізації освітою особистісного потенціалу є суб'єктна позиція студента як усталений, суб'єктно-пристрасний смислопороджувальний центр структури особистості, що детермінує активний характер професійно-особистісного саморозвитку у процесі фахової освіти.

У дослідженні проведеному В.Н. Недайвозовим [4], приділена увага конструюванню моделей життєвого та професійного проектування студентів технічних коледжів у рамках їх професійного самовизначення. Життєва перспектива, за В.Н. Недайвозовим, може складатися із набору потенційних життєвих траєкторій, які дозволяють особистості претендувати на певні соціальні блага та привілеї. Він визначив, що студенти технічних коледжів характеризуються відсутністю зв'язку між трьома компонентами імовірнісної перспективи – професійного розвитку, професійної перспективи та професійно-трудова діяльності. Ці три компоненти імовірнісної життєвої перспективи розглядаються як три самостійні сфери людського життя. У той час як досягнення перших двох неможливе без досягнення третьої.

Такі результати досліджень, на нашу думку, свідчать про порушення ієрархії ціннісних орієнтацій молоді особистості та смислового осягнення нею власного життєвого шляху. Імовірно, такі студенти характеризуються низьким рівнем осмисленості життєвого шляху (поняття Д.О.Леонтьєва) та порушенням логіки розуміння власного життя та самого себе. Відповідно, низький рівень інтегрованості життєвої та професійної перспективи студентів коледжів викривляє їх ставлення до професіоналізації, адже відсутність цілісного бачення власної життєвої перспективи знецінює процес професійного навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами було здійснене комплексне вивчення ціннісно-смислових орієнтацій студентів коледжів технічних спеціальностей. У даній публікації частково висвітлені його результати. Дослідження проведене на базі Полтавського нафтогазового геологорозвідувального технікуму Полтавського національного технічного університету імені Ю.Кондратюка (участь у дослідженні взяли 90 студентів першого курсу (спеціальності «Буріння свердловин», «Експлуатація нафтових і газових свердловин», «Розвідування газових і нафтових родовищ»), віком 15-16р. В емпіричному дослідженні використані методики «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С.С.Бубнова) та «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д.О.Леонтьєв).

За результатами дослідження нами визначено, що 45,9% досліджуваних характеризується вираженою осмисленістю життя. Тобто, вчинки та дії, які вони здійснюють, підпорядковуються загальній логіці їх життя, підкоряються властивим їм смислам та смисловим настановам.

Також, 18% досліджуваних мають середній рівень осмисленості життя. Вони у життєвих вчинках переважно орієнтуються на свої смислові настанови, але у деяких ситуаціях можуть діяти на протигагу властивим їм життєвим смислам, порушуючи логіку попередньо вчинених дій. Переважно, це відбувається в ситуаціях, коли юнаки підпадають під вплив друзів, думка яких є надзвичайно важливою для них.

Окрім цього, 36,1% досліджуваних характеризується вираженням низьким рівнем осмисленості життя. Вони не мають провідних смислових настанов, які регулюють їх професійне становлення, вчинки і професійні вибори таких юнаків часто мають ситуативний характер та не підкоряються загальній життєвій логіці. Таким юнакам властиве недиференційоване ставлення до життя та дифузність смислової сфери, мінливість соціальної поведінки, що виражається і у проблемах життєвого самовизначення, бачення себе у майбутній професії та сфері діяльності.

За порівнянням особливостей різних аспектів осмисленості життя студентів технічних спеціальностей нами визначено, що для більшості (65,7%) досліджуваних властиве переважання високого рівня осмисленості процесу життя. Такі студенти сприймають життя, як цікаве, емоційно насичене і наповнене змістом. Вони задоволені власним життям та позитивно до нього ставляться. Натомість, для 11,4% юнаків властива ознака незадоволеності своїм життям у сьогоденні; при цьому,

однак, осмисленості життя можуть надавати повноцінний сенс спогади про минуле або націленість на майбутнє.

Також, 43,8% досліджуваних характеризуються наявністю в житті цілей у майбутньому, які надають життю осмисленість, спрямованість і часову перспективу. Їх життя осмислене та підкорене загальній логіці, досягненню цілей. При цьому, для 32,1% досліджуваних властиве орієнтування на відсутність життєвих цілей, нелогічність життя. Наявність таких орієнтацій дозволяє характеризувати їх як людей, що живуть сьогоdnішнім або вчорашнім днем, гедоністів. Такі студенти не мають чітко визначених цілей у професійній самореалізації, не розглядають власне професійне становлення як життєву ціль.

Окрім цього, для 58,5% досліджуваних властиве надання високої результативності власному життю. Такі студенти вважають, що вони багато чого досягли та мають виражений життєвий досвід. Також, 12,3% досліджуваних не задоволені власним життям, негативно ставляться до подій в минулому. Для 37,6% досліджуваних властиве переважаюче локусу контролю «життя», тобто орієнтування у діяльності на ситуації та умови оточення. Виражена смислова орієнтація на свої смислові установки, цінності та переконання властива лише 29% досліджуваних із переважаючим локусом «Я» в осмисленні життя.

За методикою «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С.С. Бубнова) визначено, що для досліджуваних студентів властиві виражені найбільшою мірою такі цінності, що зумовлюють їхню життєву активність, як покращення матеріального положення (виражено у 32,2% вибірки), досягнення високого соціального статусу (31,5%), спілкування (30,3%), пізнання нового (29,4%).

Найменш вираженими життєвими цінностями студентів коледжів технічних спеціальностей є соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві (3,2% досліджуваних), допомога іншим людям (3,5%), насолода прекрасним (4,7%) та здоров'я (5,3%),

Таким чином, у життєдіяльності та професійному становленні студенти коледжів технічних спеціальностей орієнтовані на досягнення матеріального благополуччя, вважають, що це виступає найбільш вагомою ціллю їх професійної діяльності. Такі студенти розцінюють власне професійне навчання та становлення не з точки зору можливості провокувати зміни у суспільстві та отримання естетичної насолоди (що виступає найменш значимими цінностями досліджуваних), а з точки зору можливості покращувати матеріальне становище за рахунок майбутньої професійної діяльності. Переважання такої цінності у студентів відображає їх ставлення до навчання, яке підпорядковане вагомості практичності, можливості подальшого використання набутих знань студентами у професійній діяльності.

Також, достатньо вираженою цінністю досліджуваних є досягнення високого соціального статусу. Вони вважають, що їх професійна діяльність не тільки виступатиме способом покращення матеріального благополуччя, але і засобом досягнення соціального статусу і визнання. Такі цінності студентів свідчать про значимість оцінки соціального оточення та самовираження для молоді, що відповідає загальним закономірностям психологічного становлення особистості в юнацькому віці.

Окрім цього, студенти коледжів технічних спеціальностей надають ваги спілкуванню з оточуючими. Взаємодія з іншими людьми як у житті загалом, так і у професійному навчанні зокрема, є вагомою їх цінністю. Спілкуючись із оточуючими студенти проявляють свої інтереси, переконання і цінності, набувають соціального досвіду та отримують зворотний зв'язок стосовно власних психологічних особливостей, життєвих планів та професійної перспективи.

Нами також порівняні показники між осмисленістю життя та переважаючими ціннісними орієнтаціями студентів коледжів технічних спеціальностей. Нами передбачено, що високий рівень осмислення власного життя передбачає чітку постановку життєвих цілей та мобілізацію особистості до їх досягнення, визнання загальної логіки життя. А низький рівень осмисленості життя пов'язаний із орієнтацією особистості на мінливі форми активності, думку оточуючих. Для доведення статистичної значимості відмінностей у проявах ціннісних орієнтацій у студентів із різним рівнем осмисленості життя використаний критерій ϕ^* -кутового перетворення Фішера. Його емпіричні значення представлені у наступній таблиці

Таблиця 1

Значення ϕ^* -емпіричного за порівнянням вираженості цінностей у студентів з різним рівнем осмисленості життя

Матеріальне благополуччя	Соціальний статус	Спілкування	Пізнання
4,32**	3,41**	0,23	3,46**

Порівнявши значення ϕ^* -емпіричного з ϕ^* -критичним: 1,64 ($p \leq 0,05$) і 2,31 ($p \leq 0,01$), можна говорити про наявність вираженої статистичної відмінності у проявах цінностей матеріального благополуччя, прагнення досягти соціального статусу та пізнання нового на рівні значимості ($p \leq 0,01$). Тобто, студенти, яким властивий високий рівень осмисленості життя, дійсно мають більш чітко окреслену систему життєвих цінностей, серед яких найбільш вираженими є цінність матеріального благополуччя, досягнення соціального статусу та пізнання нового, при високій значимості спілкування для досліджуваних як з високим, так і з низьким рівнем осмислення життя.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, нами визначено, що студенти коледжів технічних спеціальностей переважно осмислено ставляться до життя та чітко розуміють свої життєві і професійні цілі, що конструюються відповідно до виражених молодим людям цінностей досягнення матеріального благополуччя і соціального статусу, взаємодії з оточуючими і пізнання нового. При чому, визначений зв'язок між рівнем осмисленості життя

студентів коледжів технічних спеціальностей та властивою їм структурованістю ціннісних орієнтацій. Високий рівень осмислення власного життя визначає чітку постановку життєвих цілей та мобілізацію особистості до їх досягнення, визнання загальної логіки життя, відповідно до переважаючих цінностей. Натомість низький рівень осмисленості життя студентами пов'язаний із їх орієнтацією на мінливі форми активності, думку оточуючих. При цьому, визначено, що студентам коледжів не залежно від рівня осмисленості життя властива виражена цінність спілкування з оточуючими.

При цьому, проблема ціннісно-сміслових орієнтацій студентів коледжів технічних спеціальностей не є остаточно розробленою і потребує подальшого вивчення. Зокрема, предметом подальших наукових досліджень автора виступають особливості структурування життєвих смислів студентами та означення механізмів формування ціннісно-сміслових орієнтацій молоді в процесі професійної підготовки.

Література

1. Гоголь Н.В. Взаимосвязь ценностей и изменений личностных качеств студентов колледжа / Н.В. Гоголь // Известия Самарского научного центра Российской Академии наук. – 2015. – Т.17. – № 1. – С.79–83.

2. Картель Т.М. Професійне становлення інженерів-будівельників у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу автореф. дис... канд. психол. наук: 13.00.04 – «теорія і методика професійної освіти» / Т.М. Картель. – Одеса, 2009. – 26 с.

3. Набиулina Н.Г. Диагностика ценностных ориентаций студентов средних специальных учебных заведений / Н.Г. Набиулina. – Уфа, 2003. – 60 с.

4. Недайвозов В.Н. Профессиональное самоопределение в моделях жизненного проектирования студентов технических колледжей: автореф. дис... канд. социол. наук: 22.00.04. «Социальная структура, социальные институты и процессы» / В.Н. Недайвозов. – Новочеркасск, 2005. – 23 с.

5. Радчук Г.К. Психологічні засади професійного аксіогенезу особистості / Г.К. Радчук // Психологія особистості. – 2012. – №1. – С. 138–150.

Literatura

1. Gogol N.V. Vzaimosvjaz cennostej i izmenenij lichnostnyh kachestv studentov kolledzha / N.V. Gogol // Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj Akademii nauk. – 2015. – Т.17. – № 1. – С.79–83.

2. Kartel T.M. Profesijne stanovlennja inzheneriv-budivel'nikiv u navchal'no-vihovnomu procesi vishhogo navchal'nogo zakladu avtoref. dis... kand. psihol. nauk: 13.00.04 – «teorija i metodika profesijnoi osviti» / T.M. Kartel. – Odesa, 2009. – 26 s.

3. Nabiulina N.G. Diagnostika cennostnyh orientacij studentov srednih special'nyh uchebnyh zavedenij / N.G. Nabiulina. – Ufa, 2003. – 60 s.

4. Nedajvozov V.N. Professional'noe samoopredelenie v modeljah zhiznennogo proektirovanija studentov tehničeskikh kolledzhej: avtoref. dis... kand. sociol. nauk: 22.00.04. «Social'naja struktura, social'nye instituty i processy» / V.N. Nedajvozov. – Novočerkassk, 2005. – 23 s.

5. Radchuk G.K. Psihologični zasadi profesijnogo aksiogenezu osobistosti / G.K. Radchuk // Psihologija osobistosti. – 2012. – №1. – С. 138–150.

УДК 159.923.2:17.023.34

До проблеми структурного аналізу поняття «психологічного благополуччя»

Гуляєва О.В.
elenagulyaeva12@gmail.com

У статті проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні предиктори психологічного благополуччя. Розглянуто фактори психологічного благополуччя: соціально-економічний, соціокультурний, біологічний та психологічний. Психологічний фактор визначає структурні та функціональні компоненти психологічного благополуччя. До структурних компонентів відносимо емоційний, когнітивний та поведінковий; до функціональних компонентів, які забезпечують позитивне функціонування особистості, відносимо автономію, управління навколишнім середовищем, особистісне зростання, позитивні відносини з оточуючими, наявність життєвих цілей і самосприйняття.

Ключові слова: психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, задоволеність життям.

В статье проанализированы объективные и субъективные предикторы психологического благополучия. Рассмотрены факторы психологического благополучия: социально-экономический, социокультурный и психологический. Психологический фактор определяет структурные и функциональные компоненты психологического благополучия. К структурным компонентам относим эмоциональный, когнитивный и поведенческий; к функциональным компонентам, которые обеспечивают позитивное функционирование личности, относим автономию, управление окружающей средой, личностный рост, позитивные отношения с окружающими, наличие жизненных целей и самовосприятие.

Ключевые слова: психологическое благополучие, субъективное благополучие, удовлетворенность жизнью.

In the article there were analysed objective and subjective predictors of psychological well-being. There were considered the factors of psychological well-being: socio-economic, socio-cultural, biological and psychological. The psychological factor determines the structural and functional components of psychological well-being. The structural components include the emotional, cognitive and behavioral components; to the functional components, that provide positive functioning of personality, we refer autonomy, environmental management, personal growth, positive relations with others, the existence of life goals and self-image.

Key words: psychological well-being, subjective well-being, satisfaction with life.

Вивчення психологічного благополуччя представляє собою складну теоретичну та практичну проблему в силу свого особливого значення та міждисциплінарності. В психології проблема визначення психологічного благополуччя вирішується з позицій гедоністичного або евдемоністичного підходів. У рамках першого підходу – психологічне благополуччя відображає баланс між позитивним та негативним афектами, у другому – евдемоністичному – психологічне благополуччя розглядається як особистісне зростання, як повнота самореалізації в конкретних життєвих умовах і обставинах. Психологічне благополуччя – це інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію головних компонентів позитивного функціонування, а також ступень реалізованості цієї спрямованості, яке суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеність життям та собою. Таке розуміння цього психологічного явища потребує вирішення питання, яке пов'язане, насамперед, з визначенням компонентів психологічного благополуччя. Аналіз різноманітних підходів до визначення самого терміну «психологічне благополуччя», дозволяє стверджувати, що в психології не існує одностайної точки зору на чинники цього феномену. У різних наукових дослідженнях в цьому напрямку психології визначаються або рівні функціонування психологічного благополуччя, або фактори, які забезпечують психологічне благополуччя, або сфери, у рамках яких проходить формування особливостей переживання психологічного благополуччя. Крім того, його структурні компоненти також різняться між собою не тільки назвою, функціями та значенням, а й кількістю. Складність вивчення психологічного благополуччя обумовлене тим, що механізм його формування знаходиться як у соціальному середовищі, так й у внутрішньому світі людини. Мова йдеться не стільки про зовнішні фактори, які впливають на психологічне благополуччя, а про внутрішні детермінанти. При цьому особистість потрібно розглядати з точки зору її активної позиції – здатності до самоактуалізації, саморозвитку, здійсненню власного вибору, наявності цілей тощо. Визначення та аналіз структури психологічного благополуччя є головною метою даної статті.

Ми вважаємо, що необхідно розрізнити фактори, які впливають на психологічне благополуччя та визначають його рівень, сфери існування психологічного благополуччя і структурні компоненти, які є предикторами психологічного благополуччя. Аналіз літератури показує, що усі фактори, які визначають рівень та структуру психологічного благополуччя, в залежності від специфіки підходу до цього розуміння, можна поділити на чотири групи.

Перша група факторів – соціально-економічні. В рамках даної групи існує взаємозв'язок між психологічним благополуччям та соціально-економічними показниками, зокрема – з рівнем матеріального прибутку. Так, наприклад, дослідження Н. Бредберна показало, що люди з більш високими прибутками мають більш високий рівень психологічного благополуччя, яке забезпечується високою кореляцією між позитивним афектом та рівнем прибутку. Але в цьому ж дослідженні не було встановлено зворотного зв'язку зі школою негативного афекту. А це означає, що гроші можуть збільшувати відчуття радості, але не можуть зменшити почуття горя [7]. На особливу увагу в контексті матеріального статку людини заслуговує поняття «суб'єктивне економічне благополуччя». Введений у коло психологічних досліджень В.О. Хашенком, він означає інтегральний психологічний феномен і категорію цілісного життя людини, як єдності зовнішніх (об'єктивних, соціально-економічних) і внутрішніх (психологічних, насамперед особистісних) умов життєдіяльності та який виражається у

ставленні людини до свого актуального та майбутнього матеріального благополуччя [6]. Як елемент благополуччя, суб'єктивне економічне благополуччя (СЕБ) тісно пов'язане не лише з потребами людини та їх задоволенням, а й з самооцінкою власних ресурсів досягнення цілей. У ході емпіричного дослідження автором було продемонстровано, що існує взаємозв'язок між СЕБ та загальним задоволенням життям, при чому вплив суб'єктивного економічного благополуччя стає стабільним та найбільш суттєвим у зоні високого рівня задоволеністю життям. Таким чином, чим вище суб'єктивне економічне благополуччя людини, тим вище її рівень задоволеністю життям і тим стабільніше цей зв'язок. Також про вплив соціально-економічного фактору на відчуття благополуччя говорять результати дослідження Е. Дінера, які проводилися у різних країнах. Ним було встановлено зв'язок між афектом і прибутком. За цими даними, у більш забезпеченій частини населення переважають позитивні емоції над негативними. Також у крос-культурному дослідженні автором був виявлений помірний кореляційний зв'язок між доходом та рівнем суб'єктивного благополуччя. Найбільш яскраво цей зв'язок виражене у тих респондентів, які знаходяться за межею бідності та мають дуже низький рівень задоволеністю життям. Разом з цим, Е. Дінером встановлено, що у найбільш забезпечених респондентів збільшення прибутку не приносило ще більшої задоволеністю життям. Крім того, автором було встановлено, що люди в економічно розвинених країнах (з високим рівнем доходу) більш щасливіші та благополучніші, ніж люди з низьким рівнем прибутку. Е. Дінер стверджує, що високий рівень доходу та проживання в економічно розвиненій країні, а також зосереджування на інтересах, не пов'язаних з матеріальним, асоціюються у людини з досягненням щастя. Це може бути пов'язаним з тим, що бідна країна обмежує можливості стабільних відношень, особистісної продуктивності та креативності. За думкою Е. Дінера злидні блокує можливість прояву компетенцій, досягнення інтересів, перешкоджають дружнім відношенням, що могли забезпечити задоволеністю психологічних потреб людини [8]. Зосередження людини на досягненні суттєвих цілей, позитивне ставлення до себе, пошук сенсу життя тощо збільшує благополуччя.

Отже, аналізуючи вплив соціально-економічних факторів на відчуття задоволеністю життям можна стверджувати, що існує зв'язок між цією групою факторів та психологічним благополуччя. Але, такий зв'язок не завжди однозначно впливає на психологічне благополуччя: по-перше, він яскраво виражений у людей з великим або низьким рівнем доходу, по-друге, збільшення прибутків здатне збільшити відчуття радості, але не зменшити відчуття горя, а у дуже забезпечених людей прибутки не здатні збільшити навіть й задоволеність життям.

Друга група факторів – соціокультурні фактори. Згідно концепції Л.С. Виготського, соціально-культурне середовище, що глибоко трансформує особистість, розвиває цілу низку нових форм та засобів її поведінки та приводить до виникнення якісно нових психологічних систем, які здатні відобразити світ соціальних відношень, свій власний світ, який формує ставлення до себе та до інших людей [4]. Дискусія відносно культурних відмінностей та їх вплив на психологічне благополуччя ґрунтується на порівнянні досліджень культур. В першу чергу мова йдеться про культури, в яких ціняться індивідуалізм і незалежність – з одного боку, та колективізм та взаємозалежність – з іншого боку. Так, дослідження К. Ріфф показало, що у корейців (з домінуючими цінностями «колективізм» і «взаємозалежність») були виявлені високі показники за шкалою «позитивне ставлення до оточуючих» і низькі показники за шкалами «самоприйняття» і «особистісне зростання». А у американських респондентів (з домінуючими цінностями «індивідуалізм» і «незалежність») навпаки, встановлено високі показники за шкалами «особистісне зростання» і «автономія». На відміну від корейців, які приділяють більш уваги психологічному благополуччю своїх близьких родичів (наприклад, дітям), американці на перше місце ставлять своє власне психологічне благополуччя. Також існують розбіжності у відчуття власного благополуччя між французькими та російськими студентами. За даними дослідження О.Е. Бочарової, французькі студенти мають більш високий рівень благополуччя, та мають статистично значущі відмінності за шкалами: «напруга та чутливість», «психоемоційна симптоматика», «значущість соціального оточення» та «ступень задоволеністю повсякденної діяльності». На відміну від французьких студентів, російські мають більш високий рівень напруги та чутливості, вони більше здатні до депресії, пригніченості, неуважності, для них менше значиме соціальне оточення, і, нарешті, вони більше задоволені повсякденною діяльністю [2].

Отже, аналізуючи соціокультурні фактори, можна говорити про існування зв'язку між ними та психологічним благополуччя. Але слід зазначити, що соціокультурні фактори впливають не на загальне психологічне благополуччя, а на окремі його компоненти. А це означає, якщо особистість сприймає та приймає соціокультурну модель власного існування, то вона відчуває психологічне благополуччя не зважаючи на те, що орієнтована на індивідуалізм або колективізм, на незалежність або взаємозалежність.

Третя група факторів – біологічні фактори. В літературі існує думка, що генетичні фактори також можуть пояснювати індивідуальну різницю в психологічному благополуччі. Вважається очевидним зв'язок між фізичним здоров'ям та психологічним благополуччя. Як правило, хвороба викликає функціональні обмеження, тим самим зменшуючи можливості життєвого задоволення. Р. Райан і К. Фредерик встановили, що суб'єктивна життєздатність є індикатором психологічного благополуччя. Вони дійшли висновку, що суб'єктивна життєздатність співвідноситься не лише з такими шкалами психологічного благополуччя як «автономія» й «позитивні відносини з оточуючими», а й з фізичними симптомами [10]. Схожу думку можемо знайти в дослідження російського психолога А. В. Ворониної, яка розглядає біологічний простір як перший рівень буття людини. Джерелом його формування є збереженість біологічних систем організму, а кінцевий результат виражається у формуванні бар'єру психічної адаптації. Під бар'єром психічної адаптації розуміється індивідуальне функціонально-динамічне утворення, яке містить в собі взаємозв'язані соціальні та біологічні фактори, які дають людині можливість у виборі адекватного та цілеспрямованого реагування в психотравмуючій ситуації [3]. На її думку, рівень психологічного благополуччя – це психосоматичне здоров'я як відображення процесу взаємозв'язку психічної та соматичної сфер, але психосоматичне здоров'я вона розглядає як

нищий рівень психологічного благополуччя. Крім того, спираючись на положення К.Ясперса про те, що поняття «норми» та «анормального» витікає зі сукупності психічного з світосприйняттям, у якому нерозривно зліті суб'єктивні та об'єктивні моменти, А.В. Вороніна вводить суб'єктивні Я-критерії цього рівня: ступінь самоприйняття, адекватну (гнучку) саморегуляцію діяльності й поведінки та наявність або відсутність психічних, соматичних та психосоматичних захворювань чи порушень.

Отже, зв'язок, що існує між біологічними факторами та психологічним благополуччям, ще не доказує, що фізичні порушення або захворювання людини можуть безпосередньо впливати на її психологічне благополуччя. А при наявності адекватних суб'єктивних критеріїв зводить цей вплив до мінімуму, хоча біологічні фактори можуть обмежувати задоволеність деяких потреб людини.

Остання група факторів, вона же сама велика група – це психологічні фактори. Виходячи з того факту, що Н.Бренберн та Е. Дінер фактично ототожнювали психологічне благополуччя та суб'єктивне благополуччя, деякі зарубіжні психологи вважають, що психологічне благополуччя людини напряму пов'язане з задоволенням її потреб. Р. Райан і К. Шелдон вважають, що особисте благополуччя може бути досягнуто завдяки таким станам як задоволення потреб, життєздатність. На їх думку основою благополуччя є задоволення психологічних потреб, а щасливі дні – це дні, коли у людини головна діяльність гармоніє з потребами [12].

Особливої уваги з точки зору факторів, які впливають на психологічне благополуччя, заслуговує теорія самодетермінації Р. Райана та Е. Десі. Автори вважають, що особистісне благополуччя також пов'язане з базовими психологічними потребами, а саме: з потребою в автономії, компетентності й зв'язками з іншими. Під автономією розуміється сприйняття власної поведінки як конгруентної внутрішнім цінностям та бажанням особистості. В основі автономії лежать підтримка та відсутність контролю з боку інших людей. Компетентність – це схильність до оволодіння власним оточенням і до ефективної діяльності в ньому. Під потребою зв'язку з іншими – прагнення до близькості з іншими людьми. Вона розвивається в тому випадку, якщо людина отримує тепло й турботу від оточуючих. Таким чином, задоволення психологічних потреб, які напряму пов'язані з соціальним контекстом, підвищує рівень психологічного благополуччя, у протилежному випадку рівень психологічного благополуччя знижується. Інші дослідження в рамках теорії самодетермінації тільки підтвердили зв'язок зазначених психологічних потреб з психологічним благополуччям. Так, наприклад, було продемонстровано вплив автономії, компетентності та позитивних відносин з іншими на психологічне благополуччя дитини [9]. Автономія впливає на волю та ініціативність дитини, компетентність – на допитливість, позитивні відносини пов'язані з турботою один про одного. Батьківська любов, турбота, задоволення дитячих психологічних потреб стає основою для формування потреб у дорослому віці, а значить складає базу психологічного благополуччя особистості.

Інший інтерес викликає проблема впливу сенсу буття та життєвих цілей на рівень суб'єктивного благополуччя. Успіх у досягненні суттєвої, значимої мети асоціюється у особистості з ростом психологічного благополуччя, в той же час досягнення несуттєвої цілі знижує рівень психологічного благополуччя. Отже, цілі людини можуть виступати предикторами психологічного благополуччя. Це пов'язане з тим, що процес досягнення мети викликає зміни у житті людини, тому значущі цілі можуть спонукати до великих змін у житті, а незначущі – до невеликих, відповідно досягнення таких цілей може підвищувати чи, навпаки, зменшувати рівень психологічного благополуччя.

Ця думка отримала уточнення в дослідженнях російського психолога П.П. Фесенко. У своєму дослідженні він показав наявність прямого зв'язку між рівнем психологічного благополуччя та ступенем усвідомленості життям, а також між рівнем психологічного благополуччя та характером термінальних (бажаних цінностей) і інструментальних (бажані засоби досягнення життєвих цілей) цінностей. Важливим моментом, який визначає особливості переживання психологічного благополуччя, є не тільки характер життєвих цілей, а й оцінка людиною самої себе як ефективної чи неефективної в їх досягненні. А. Бандура розуміє самоефективність як переконаність у власній здатності організувати та виконувати згідно послідовності дії, які дозволяють впоратися з очікуваними ситуаціями, а тому вважає її визначальним компонентом позитивного функціонування особистості.

Оскільки психологічне благополуччя розглядається у контексті позитивного функціонування особистості та суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеність життям та собою, О.О. Кроником були визначені психологічні способи набуття щастя. Автор розуміє їх як способи саморегуляції людиною своєї мотивації до світу та виділяє дві форми такої регуляції: посилення людиною значимості світу і посилення власних можливостей. На основі цих двох форм утворюються чотири відносно незалежних принципи саморегуляції людиною своєї мотивації до світу: максимізація корисності, мінімізація потреб, мінімізація складностей, максимізація здібностей. Ці принципи реалізуються в певних індивідуальних стилях життя, які складаються під впливом конкретних індивідуальних та соціальних умов та співвідносяться з різними уявами людини про шляхи набуття щастя.

Так, принцип максимізації корисності світу (стиль життя - гедонізм) міститься у прагненні людини до максимально корисних об'єктів, до тих, які повністю задовольняють його потреби. Суб'єктивно корисність відображається в емоційному стані приємного, а це означає, що максимізація корисності означає прагнення до пошуку позитивно забарвлених емоційних переживань різної інтенсивності.

Принцип мінімізації потреб (стиль життя – аскетизм) міститься у прагненні людини до зменшення інтенсивності (ступеню напруги) потреб. Зазвичай таке прагнення має місце в тому випадку, коли задоволення потреб з будь-яких причин стає неможливим.

Принцип мінімізації складності (стиль життя – споглядальний) міститься в прагненні людини до спрощення власного світу в цілому та до спрощення конкретних об'єктів – цілей його різноманітної діяльності. Це прагнення може проявитися у випадку, коли складність мети перевищує рівень здібностей людини, або у випадку, коли в масштабах часу, який є у людини, мета є важкодоступною.

Нарешті, принцип максимізації здібностей (стиль життя - діяльний) міститься у прагненні людини до всебічного розвитку та самовдосконаленню не тільки в фізичному, а й у духовному аспектах [5].

Таким чином, в концепції О.О. Кроника було продемонстроване значущість оцінки власних можливостей для умов виникнення щастя, психологічного благополуччя.

Що же стосується сфер буття особистості, рамках яких проходить формування особливостей переживання психологічного благополуччя, то звертає на себе увагу концепція А.В. Вороніної. Авторка визначає психологічний рівень як рівень соціальної адаптованості у вигляді стану рівноваги до соціального середовища. Суб'єктивним Я-критерієм для даного рівня виступають: ступень прийняття оточуючих, соціальна чи асоціальна спрямованість поведінки, задоволеність власним соціальним статусом, наявність навичок поведінки в мікросоціумі, вступ до групи, поведінка у конфліктних ситуаціях, рівень емпативної чутливості до зміни станів окремих людей і групи в цілому [3].

Отже, розглядаючи психологічне благополуччя, як інтегральний показник ступеня реалізованості особистістю власної спрямованості, що суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеність життям та собою, можна виділити групу об'єктивних факторів, які впливають на нього: біологічні, соціально-економічні та соціокультурні. Аналіз емпіричних досліджень показує взаємозв'язок біологічних, соціально-економічних та соціокультурних факторів з психологічним благополуччям, але цей зв'язок досить неоднозначний та має певні умовності, що пов'язані, насамперед, з суб'єктивними критеріями. Зв'язок психологічних факторів з психологічним благополуччям, навпаки, має досить велике коло суб'єктивних критеріїв, які визначають структурні компоненти цього феномену. Тому, ми вважаємо за необхідне, розглянути та провести аналіз структурних компонентів психологічного благополуччя.

Аналіз наукових робіт свідчить про складність та багатокомпонентність вивчаемого феномену. Стає цілком очевидно, що не існує так званої універсальної структури даного психологічного явища. Проблема її визначення, насамперед, пов'язана з тим, що вивчення саме цього психологічного явища проводилось у рамках двох підходів – гедоністичного та евдемоністичного, що визначали різні компоненти цього феномену.

Так, у рамках гедоністичного підходу вивчення психологічного благополуччя зводилося до того від чого людина отримує задоволення, яке місце займає щастя в його житті та який вплив здійснюють позитивні й негативні емоції. Головним шляхом досягнення благополуччя парадигма гедонізму вважає адаптацію до змінних умов і обставин, а також відсутність обмежень у набутті та споживанні. При цьому в функціональному плані увага акцентується на позитивному мисленні, раціональному погляді на соціальну ситуацію та власному «Я». Аналіз гедоністичного підходу до визначення психологічного благополуччя, дозволяє нам виділити три його основних компонента, а саме: задоволеність життям, присутність позитивного настрою та відсутність негативних емоцій. При цьому, задоволеність життям як взагалі, так й окремими значними для людини періодами, в рамках даного підходу розуміється як базова соціальна установка, що впливає на його схильність здійснювати чи не здійснювати ті чи інші вчинки. Співвідношення ж позитивних і негативних емоцій розглядається як емоційний компонент, що забезпечує відчуття щастя. Підсумовуючи короткий аналіз гедоністичного підходу, можна говорити, що в якості структурних компонентів психологічного благополуччя в рамках парадигми гедонізму виступають когнітивний та емоційний компоненти. У функціональному плані вони відображаються як суб'єктивні прояви задоволеністю життям та емоційне відображення задоволення потреб.

В рамках евдемоністичного підходу наукові пошуки велися в контексті відображення психологічного благополуччя людської поведінки, що відображає її сутність. Так, в дослідження А. Ватермана, емпірично було доведено, що гедонізм дійсно має тісний взаємозв'язок з емоційним компонентом особистості, але ще більший кореляційний зв'язок спостерігався між емоціями та тими якостями особистості, які забезпечують особистісне зростання і розвиток особистості [13]. Досліджуючи психологічне благополуччя у контексті тривалості життя, К. Ріфф описала його як «прагнення до досконалості», що представляє собою реалізацію істинного потенціалу особистості. Розробив шістькомпонентну модель, надала докази того, що психологічне благополуччя може впливати навіть на конкретні фізіологічні системи, які відповідають за формування імунітету та укріплення здоров'я [11]. Основою моделі К. Ріфф послужили концепції, які пов'язані з проблемою позитивного психологічного функціонування особистості. Подібний підхід дозволив їй узагальнити та виділити шість основних компонентів психологічного благополуччя: самоприйняття, позитивні відносини з оточуючими, автономія, управління навколишнім середовищем, цілі в житті, особистісне зростання.

Самоприйняття відображає позитивну самооцінку себе та свого життя в цілому, усвідомлення та прийняття не тільки власних позитивних якостей, а і недоліків. Протилежність самоприйняттю є почуття незадоволеністю собою, яке характеризується неприйняттям певних якостей своєї особистості, незадоволеність власним минулим. На думку автора, самоприйняття співвідноситься не тільки з поняттям «самоповага» та «самоприйняття», що були введені та розроблені у теоріях А. Маслоу, К. Роджерса та М. Ягоди. Воно включає в себе визнання людиною власної гідності й недоліків, що співвідноситься з концепцією К.-Г. Юнга, а також позитивну оцінку свого минулого, що описане Е. Еріксоном як частина процесу інтеграції.

Позитивні відносини з оточуючими, авторка розуміє як досить складний і важливий чинник психологічного благополуччя. Так позитивні відносини з оточуючими мають на увазі і як уміння співпереживати, так і як здатність бути відкритим для спілкування, а також наявність навичок, які допомагають встановлювати та підтримувати контакти з іншими людьми. Крім цього даний компонент психологічного благополуччя включає в себе прагнення людини бути гнучкою в процесі взаємодії з оточуючими та вміння знаходити компроміс. Відсутність цих якостей говорить про самотність особистості, нездатність встановлювати і підтримувати нею довірливі відносини з іншими, замкнутість, не бажання знаходити компроміс.

Наступний компонент психологічного благополуччя – автономія. Людина, яка має високий рівень автономії здатна бути незалежною. Така людина не боїться протиставити власну думку думці більшості. Як правило, людина з високим рівнем автономності оцінює себе виходячи з власних уподобань та характеризується не стандартним мисленням і поведінкою. Відсутність достатнього рівня автономії веде до конформізму, зайвої залежності від думки оточуючих. Такий людині складно

самій приймати рішення, а на її поведінку та образ мислення дуже впливає соціальне оточення.

Під управлінням (контролем) навколишнім середовищем, К. Ріфф розуміє наявність якостей, які забезпечують успішне оволодіння різними видами діяльності. В першу чергу необхідно звернути увагу на вміння людини добиватися бажаного, здатність долати труднощі на шляху реалізації власних цілей. У випадку нестачі цієї характеристики, у людини спостерігається відчуття власного безсилля, некомпетентність, нездатність змінити щось на краще для того, щоб досягнути бажаного.

Як ми вже зазначали вище, важливим компонентом психологічного благополуччя є життєві цілі. В моделі К. Ріфф життєві цілі людини надають їй відчуття усвідомленості й цінності того, що було у минулому, проходить у теперішньому та станеться у майбутньому часі. Відсутність цілей в житті тягне за собою відчуття безглуздості, нудьги й туги.

Нарешті, особистісне зростання в даній моделі передбачає прагнення людини до розвитку, здатність сприймати нове, а також передбачає наявність відчуття власного прогресу. Якщо особистісне зростання за якими-то причинами не можливе, то наслідком цього стає почуття стагнації, відсутності віри в свої можливості до змін, в можливості оволодіння новими вміннями і навичками. При цьому людина втрачає інтерес до життя.

На нашу думку, унікальність даної концепції полягає в тому, що загальний рівень психологічного благополуччя визначається не тільки кількісним внеском окремих компонентів, а їх співвідношенням в індивідуальній структурі особистості, що відобразатиметься на функціональному рівні. Мова йдеться про те, що особистість з низьким рівнем психологічного благополуччя буде не просто «дзеркальним» відображенням зі знаком «мінус» структури психологічного благополуччя людей з високим рівнем, а буде мати зовсім іншу структуру.

Отже, проаналізувавши головні чинники психологічного благополуччя, ми можемо представити структуру психологічного благополуччя наступним чином. Психологічне благополуччя визначається факторами (або рівнями існування) та компонентами (структурними й функціональними). До факторів психологічного благополуччя ми відносимо: соціально-економічний, соціокультурний, біологічний та психологічний. Останній, в свою чергу, визначає структурні компоненти психологічного благополуччя: емоціональний, когнітивний та поведінковий компоненти. Поведінковий компонент психологічного благополуччя, пов'язаний з проблемою позитивного психологічного функціонування особистості, на функціональному рівні проявляється в автономії, управлінні навколишнім середовищем, особистісному зростанні, позитивних відносинах з оточуючими, наявності життєвих цілей і самосприйнятті.

Узагальнюючи усе вищесказане та відповідно до мети даної статті, можна зробити наступні висновки:

1. Об'єктивні фактори, такі як економічний, соціокультурний та біологічний мають тісний зв'язок з психологічного благополуччя та впливають на його рівень. Але суттєвий взаємозв'язок рівень психологічного благополуччя має з суб'єктивним фактором – психологічним.

2. Психологічний фактор визначає структурні та функціональні компоненти психологічного благополуччя. До структурних компонентів ми відносимо емоційний, когнітивний та конативний компоненти. Під емоційний компонент розуміємо позитивне чи негативне відношення, що виникає при реалізації цілей, потреб на намірів особистості; під когнітивним – оцінку індивідом власного життя та задоволеність життям, як головний показник; під конативним компонентом розуміємо функціональні компоненти, що забезпечують позитивне функціонування особистості: автономію, управління навколишнім середовищем, особистісне зростання, позитивне відношення з оточуючими, наявність життєвих цілей і самосприйняття.

Перспектива подальшого дослідження полягає у емпіричному дослідженні особливостей психологічного благополуччя студентів-інвалідів.

Література

1. Александровский Ю.А. Краткий психиатрический словарь / Ю.А. Александровский. – М.: РЛС-2009, 2008. – 128 с.
2. Бочарова Е.Е. Взаимосвязь субъективного благополучия и социальной активности личности: кросскультурный аспект / Елена Евгеньевна Бочарова // Социальная психология и общество. – 2012. – № 4. – С. 53–63.
3. Воронина А.В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы: [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04. / Анна Владимировна Воронина – Томск, 2002. – 24 с.
4. Выготский Л.С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Прimitив. Ребенок. / Л.С. Выготский, А.Р. Лурия – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 224 с.
5. Кроник А.А. Каузометрия. Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути / А.А. Кроник, Р.А. Ахмеров. – М.: Смысл, 2003. – 145 с.
6. Хашченко В.А. Субъективное экономическое благополучие и его измерение: построение опросника и его валидизация / Валерий Александрович Хашченко // Экспериментальная психология. – 2011. – том 4. – № 1. – С. 106-127.
7. Bradburn N. The Structure of Psychological Well-Being / Norman M. Bradburn // Chicago: Aldine Pub. Co., 1969. – 320 p.
8. Diener E. Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem / Ed Diener, Marissa Diener // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol 68 (4) – P. 653-663.
9. Ryan R. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being / Richard M. Ryan, Edvard L. Deci // American Psychology. – 2000. – Vol. 55 (1) – P. 68-78.
10. Ryan R. On energy, personality, and health: subjective vitality as a dynamic reflection of well-being / Richard M. Ryan, Christina Frederick // Journal of personality. – 65:3. – 1997. – P. 531- 565.
11. Ryff C. The contours of positive human health / C. Ryff, B. Singer // Psychological Inquiry. – 1998. – Vol. 9, no1. – P. 1-28.

12. Sheldon K. The independent effects of goal contents and motives on well-being: it's both what you pursue and why you pursue it / Kennon M. Sheldon, Richard M. Ryan, Edward L. Deci, Tim Kasser // *by the society for personality and social psychology*. – 2004. – Vol. 30 (4) – P. 475-486.

13. Waterman A.S. Two conceptions of happiness: contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment / Alan S. Waterman // *Journal of Personality and Social Psychol - PSP*. – 1993. – Vol. 64. – P. 678-691.

Literatura

1. Aleksandrovskiy Yu.A. Kratkiy psihiatricheskii slovar / Yu.A. Aleksandrovskiy. – M.: RLS-2009, 2008. – 128 c.

2. Bocharova E.E. Vzaimosvyaz sub'ektivnogo blagopoluchiya i sotsialnoy aktivnosti lichnosti: krosskulturnyy aspekt / Elena Evgenevna Bocharova // *Sotsialnaya psihologiya i obschestvo*. – 2012. – # 4. – S. 53–63.

3. Voronina A.V. Otsenka psihologicheskogo blagopoluchiya shkolnikov v sisteme profilakticheskoy i korrektsionnoy raboty psihologicheskoy sluzhby: [Elektronnyy resurs]: avtoref. dis. ...kand. psihol. nauk: 19.00.04. / Anna Vladimirovna Voronina – Tomsk, 2002. – 24 s.

4. Vyigotskiy L.S. Etyudy po istorii povedeniya: Obezyana. Primitiv. Rebenok. / L.S. Vyigotskiy, A.R. Luriya – M. : Pedagogika-Press, 1993. – 224 s.

5. Kronik A.A. Kauzometriya. Metodyi samopoznaniya, psihodiagnostiki i psihoterapii v psihologii zhiznennogo puti / A.A. Kronik, R.A. Ahmerov. – M.: Smyisl, 2003. – 145 s.

6. Haschenko V.A. Sub'ektivnoe ekonomicheskoe blagopoluchie i ego izmerenie: postroenie oprosnika i ego validizatsiya / Valeriy Aleksandrovich Haschenko // *Eksperimentalnaya psihologiya*. – 2011. – tom 4. – # 1. – S. 106-127.

7. Bradburn N. The Structure of Psychological Well-Being / Norman M. Bradburn // Chicago: Aldine Pub. Co., 1969. – 320 p.

8. Diener E. Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem / Ed Diener, Marissa Diener // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1995. – Vol 68 (4) – P. 653-663.

9. Ryan R. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being / Richard M. Ryan, Edward L. Deci // *American Psychology*. – 2000. – Vol. 55 (1) – P. 68-78.

10. Ryan R. On energy, personality, and health: subjective vitality as a dynamic reflection of well-being / Richard M. Ryan, Christina Frederick // *Journal of personality*. – 65:3. – 1997. – P. 531- 565.

11. Ryff C. The contours of positive human health / C. Ryff, B. Singer // *Psychological Inquiry*. – 1998. – Vol. 9, no1. – P. 1-28.

12. Sheldon K. The independent effects of goal contents and motives on well-being: it's both what you pursue and why you pursue it / Kennon M. Sheldon, Richard M. Ryan, Edward L. Deci, Tim Kasser // *by the society for personality and social psychology*. – 2004. – Vol. 30 (4) – P. 475-486.

13. Waterman A.S. Two conceptions of happiness: contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment / Alan S. Waterman // *Journal of Personality and Social Psychol - PSP*. – 1993. – Vol. 64. – P. 678-691.

УДК 159.922.1:159.923

Рефлексивность как компонент структуры личности старшеклассников

Зайка Е.В., Макаров А.А.
andremak1988@gmail.com

На основе обследования юношей и девушек, учащихся 10-х классов в возрасте 15-16 лет, направленного на исследование рефлексивности, ригидности, интроверсии-экстраверсии, нейротизма и мотивации, проведен корреляционный анализ статистически значимых связей между этими чертами в структуре личности. Анализ показал, что высокая рефлексивность формируется статистически успешнее у старшеклассников с низкой ригидностью, низкой экстраверсией, а у юношей еще с высоким нейротизмом, и не зависит от различных видов мотивации у юношей и девушек. Также была показана положительная роль высокой рефлексивности в их учебной успеваемости.

Ключевые слова: рефлексивность, ригидность, интроверсия, экстраверсия, нейротизм, структура личности, юношеский возраст.

На основі обстеження юнаків та дівчат, які навчаються у 10-х класах у віці 15-16 років, спрямованого на дослідження рефлексивності, ригідності, інтроверсії-екстраверсії, нейротизму та мотивації, проведений кореляційний аналіз статистично значущих зв'язків між цими рисами у структурі особистості. Аналіз показав, що висока рефлексивність формується статистично успішніше у старшокласників з низькою ригідністю, низькою екстраверсією, а у юнаків ще з високим нейротизмом, та не залежить від різних видів мотивації у юнаків та дівчат. Також показана позитивна роль високої рефлексивності в їх учбовій успішності.

Ключові слова: рефлексивність, ригідність, інтроверсія, екстраверсія, нейротизм, структура особистості, юнацький вік.

Basing on examination of boys and girls, students of 10th grade at the age of 15-16 years, aimed to studying reflexivity, rigidity, introversion-extraversion, neuroticism and motivation, there was carried out correlation analysis of statistically significant relationships between these traits in the personality structure. The analysis showed that the high reflexivity is formed statistically successful at students of high school with low rigidity, low extraversion, among boys even with high neuroticism, and does not depend on the different types of motivation among boys and girls. It was also shown the positive role of high reflexivity in their school performance.

Key words: reflexivity, rigidity, introversion, extraversion, neuroticism, personality structure, youth age.

Постановка проблемы. Развитие рефлексивности – это важный аспект личностного развития старшеклассников. Рефлексивность является существенной детерминантой становления самостоятельности, критического отношения к себе, саморазвития личности, успешности деятельности и сотрудничества в коллективе. В психологических исследованиях в основном рассматривалась роль рефлексивности в становлении личности и в реализации ее жизненного пути. Однако гораздо меньше исследован посвящены становлению самой рефлексивности как необходимого фактора развития личности. Согласно существующим представлениям, самыми существенными возрастными периодами в развитии и становлении рефлексивности, являются подростковый и юношеский возраст[4]. В связи с этим имеется необходимость выявить основные психологические и психофизиологические детерминанты, как способствующие, так и препятствующие развитию рефлексивности в раннем юношеском возрасте.

Цель – изучить ряд психологических и психофизиологических факторов становления рефлексивности в раннем юношеском возрасте. При этом рефлексивность изучать как в целом, так и дифференцировано по таким параметрам: общая рефлексивность, рефлексия ретроспективной деятельности, рефлексия настоящей деятельности, рефлексия будущей деятельности, рефлексия общения и взаимодействия. Также на основе корреляционного анализа сопоставить показатели рефлексивности со степенью выраженности ряда других личностных компонентов, которые могут рассматриваться как детерминанты развития рефлексивности. Среди них:

- интроверсия-экстраверсия и нейротизм как два обобщающих фактора в структуре личности;
- ригидность как обобщенный психологический и психофизический показатель такого свойства психики как гибкость-флексибильность;
- уровень мотивации в разных видах.

Также целью является проведение сравнения этих показателей и их связей у юношей и девушек.

Анализ научной литературы по исследуемой проблеме. Существуют разные представления о том, что такое рефлексивность. С.Л. Рубинштейн связывал с рефлексивностью особую форму существования психического – субъективную форму сознания, отражение психического в самом себе. В трудах Рубинштейна рефлексивность тесно связана с процессом мышления, который является функцией субъекта, направленной на решение задачи, проблемы, а рефлексивность выступает базисом для «удвоения» процесса мышления, вследствие чего субъект осознает процесс мышления – рефлексивирует над ним опираясь на представление о результате [5]. А.В. Карпов рассматривает рефлексивность как один из модусов всепроникающей синтетической психической реальности – рефлексии. Этот модус представляет рефлексивность как свойство субъекта, компонент структуры личности, которое квантифицируемо по отношению к понятию рефлексии, то есть рефлексивность – это способность субъекта к осуществлению рефлексии как процесса, и как состояния[4]. В работе [2] рассматривают рефлексивность как саму возможность существования рефлексии, это способность личности направлять собственную деятельность на саму себя, на собственные особенности, что предоставляет личности возможность самоконструирования, саморазвития, самодетерминации. Также другие авторы указывают на амбивалентность данной способности, так

как она может нести в себе не только конструктивный, но и деструктивный характер, так как личность может направлять рефлексивность на устранение тех особенностей, которые способствуют ее развитию.

Кратко охарактеризуем личностные качества, которые выступают как потенциальные детерминанты развития рефлексивности.

Интроверсия-экстраверсия рассматривалась К. Юнгом как общая установка сознания и бессознательного. По Юнгу интроверты ориентированы на субъективные факторы, экстраверты на объективные факторы, и эти две установки являются врожденными [7]. Другого взгляда на экстраверсию-интроверсию придерживался Г.Ю. Айзенк. Согласно Айзенку, интроверсия и экстраверсия являются определенными суперчертами, или типами личности, которые раскрываются через множество привычных реакций, которые формируются через множество специфических реакций. Также экстраверсия-интроверсия связана с уровнем корковой активации, которая представляет собой уровень возбуждения, который может изменяться от нижней черты (сон) до верхней (состояние паники). Для интровертов характерен высокий уровень корковой активации, для экстравертов – низкий [6].

Нейротизм, согласно Айзенку, это сила реакции автономной нервной системы на стимулы. Этот аспект связан с лимбической системой, которая влияет на мотивацию и эмоциональное поведение [6].

Что касается ригидности, то наиболее полное исследование её как свойства психики провел В.Г. Залевский. Он определял ригидность через категорию «способностей», которая отражает «относительную неспособность личности в определенных ситуациях, случаях требующих: изменить собственную психическую установку, реагировать на новую ситуацию, изменять действие и/или отношение, поставить себя на место другого человека, реорганизовать проблемный материал, переструктурировать способы поведения, усвоить новые средства адаптации, корректировать программу деятельности». Эта способность выступает сквозной (всепроницающей) чертой в структуре личности, но которая охватывает варьируемый спектр проявлений ригидности, который изменяется при переходе от одной совокупности индивидов к другой [1].

Что касается мотивации, то она рассматривается как совокупность мотивов, побуждающих деятельность субъекта и определяющих ее направленность [3].

Методы исследования. Для нашего исследования были использованы следующие методы:

- Методика диагностики уровня развития рефлексивности А.В. Карпова, которая включает в себя следующие шкалы: общая рефлексивность, рефлексия ретроспективной деятельности, рефлексия настоящей деятельности, рефлексия будущей деятельности, рефлексия общения и взаимодействия;

- Методика «Личностный опросник Г.Ю. Айзенка» со следующими шкалами: интроверсия-экстраверсия, нейротизм;

- Методика «Томский опросник ригидности Г.В. Залевского» со шкалами: общая ригидность, актуальная ригидность, сенситивная ригидность, установочная ригидность, ригидность как состояние, преморбидная ригидность;

- Методика диагностики типа учебной мотивации у старшеклассников Е. Лепешевой направленная на исследование таких типов мотивации: познавательного интереса, мотивации достижения, мотив социального одобрения, боязнь наказания, осознание социальной необходимости, мотив общения, внешкольная мотивация, мотив самореализации;

Описание выборки. В исследовании принимали участие 32 девушки и 34 юноши в возрасте 16-17 лет, разных школ г. Харькова.

Изложение основного материала исследования включает в себя несколько разделов:

1) Сравнительная характеристика юношей и девушек по всем исследованным чертам личности. В таблице приведены средние арифметические выраженности каждого показателя; прочерк означает отсутствие данных (методика исследования мотивации на юношах не проводилось).

Показатели характеристик личности у юношей и девушек

	Юноши	Девушки
Общая рефлексивность	5,4	4,81
Рефл. ретроспективной деятельности	27,2	30,63
Рефл. настоящей деятельности	31,3	33,53
Рефл. будущей деятельности	36,1	33,34
Рефл. общения	37,1	32,72
Интроверсия-экстраверсия	11,8	13,94
Нейротизм	11,1	13,91
Общая ригидность	124,4	128,19
Актуальная ригидность	25,7	28,44
Сенситивная ригидность	25,1	26,94
Установочная ригидность	33,2	32,06
Ригидность как состояние	14,6	16,28
Преморбидная ригидность	40,1	44,03
Познавательный интерес	-	2,17
Мотивация достижения	-	2,34
Мотив социального одобрения	-	2,84
Боязнь наказания	-	1,52
Осознание социальной необходимости	-	2,06
Мотив общения	-	2,01
Внеучебная мотивация	-	1,43
Мотив самореализации	-	2,17

Как видно из таблицы, практически все показатели у юношей и девушек весьма сходны (различия статистически незначимы). У юношей и девушек показатели уровней рефлексивности находятся в пределах средних значений. Обращает на себя следующие (хотя и не значимые) различия: у юношей, в отличие от девушек, несколько выше общая рефлексивность, причем из отдельных компонентов рефлексивности особо высоки рефлексия общения и взаимодействия и рефлексия будущей деятельности (при этом несколько ниже рефлексия ретроспективной и настоящей деятельности). Это означает, что юноши в своей рефлексивности направлены чаще на свое будущее и взаимодействие с окружающими, в то время как девушки – на свое прошлое и на настоящую деятельность.

Кроме того, у юношей несколько ниже уровень экстраверсии (они более интровертированы) и нейротизма (более стабильны). Значения уровней интроверсии-экстраверсии и нейротизма у юношей и девушек близки к средним.

Юноши также менее ригидны, причем за счет шкал актуальной и преморбидной ригидности, а по шкалам сенситивной, установочной, ригидности как состояния приблизительно одинаковы. Выраженность ригидности у юношей и девушек, практически по всем шкалам, является высокой, только по шкалам актуальной и сенситивной ригидности значения приближены к средней выраженности.

Показатели различных видов мотивации у девушек близки к средним значениям. Наиболее выраженными видами мотивации у девушек являются мотив социального одобрения и мотивации достижения, наименее – боязнь наказания, внеучебная. Это показывает то, что для девушек важно достижение успеха в учебе, которое будет одобрено окружающими. Боязнь наказания и внеучебная мотивация не значимы в их учебной деятельности.

2) Анализ взаимосвязей между чертами личности. В общем виде результаты корреляционного анализа представлены на рис. 1 и 2.

Найдены негативные взаимосвязи у юношей и девушек между общей рефлексивностью и такими типами ригидности: симптомкомплекс ригидности на уровне $-0,57$ ($p \leq 0,01$) (девушки) и $-0,33$ ($p \leq 0,05$) (юноши), сенситивная ригидность – $-0,37$ ($p \leq 0,05$) (девушки) и $-0,4$ ($p \leq 0,05$) (юноши), что свидетельствует о том, что юноши и девушки младшего юношеского возраста имеющие склонность к персервациям, навязчивостям, стереотипиям, упрямству, педантизму, испытывающие трудности в изменении своего эмоционального отношения, также относительно неспособны направить собственную познавательную деятельность на себя для переконструирования своего поведения, своих мыслительных действий.

Также у девушек обнаружены взаимосвязи между общей рефлексивностью и актуальной ригидностью ($-0,62$, $p \leq 0,01$), и установочной ригидностью ($-0,63$, $p \leq 0,01$), выражающиеся в затруднениях направить рефлексия для изменения отношения, мнения, установок, самооценки, уровня притязаний, системы ценностей.

У старшеклассников существуют взаимосвязи между такими параметрами рефлексивности и ригидности:

- негативная связь между рефлексией ретроспективной деятельности и установочной ригидностью на уровне $-0,41$ ($p \leq 0,05$) у девушек, что свидетельствует о неспособности осуществлять рефлексии своих установок, собственных представлений о себе, которые отражались в их прошлой деятельности;

- прямая связь между рефлексией ретроспективной деятельности и преморбидной ригидностью на уровне $0,37$ ($p \leq 0,05$) у девушек, которая свидетельствует о возможности компенсации ригидного поведения в прошлом через его рефлексии;

- негативная корреляция между рефлексией настоящей деятельности и симптомкомплексом ригидности на уровне $-0,41$ ($p \leq 0,05$) у девушек, что говорит о том, что общие персервации, стереотипии, педантизм мешают осуществлять рефлексии текущей, актуальной деятельности;

- негативная связь между рефлексией настоящей деятельности и сенситивной ригидностью на уровне $-0,33$ ($p \leq 0,05$) у юношей, что говорит о том, что эмоциональная ригидность не позволяет осуществить рефлексии текущей деятельности, определить свое места в ней;

- негативная связь между рефлексией будущей деятельности и ригидности как состояния на уровне $0,42$ ($p \leq 0,05$) у юношей, которая свидетельствует о том, что в состоянии страха, дистресса, утомления, плохого настроения юноши не могут осуществлять рефлексии своих будущих действий, неспособны к критичному рассмотрению этих действий.

У юношей и девушек существуют взаимосвязи между шкалой интроверсии-экстраверсии и общей рефлексивностью – $-0,61$ ($p \leq 0,01$) у девушек, $-0,37$ ($p \leq 0,05$). Эта связь указывает на то, что юноши и девушки склонные к интроверсии имеют гораздо высокий уровень рефлексивности, что обусловлено интроективностью их сознания, рефлексивность здесь выступает способностью, которая помогает им осуществлять самоанализ собственного сознания, выделения в нем данных необходимых для принятия решений.

У девушек существуют связи между шкалой интроверсии-экстраверсии такими параметрами рефлексивности:

- рефлексия ретроспективной деятельности на уровне $-0,47$ ($p \leq 0,01$) – это опять-таки указывает на то, что рефлексия выступает способностью необходимой интровертам для обеспечения самоанализа, но уже в аспекте прошлой деятельности;

- рефлексия общения и взаимодействия на уровне $-0,53$ ($p \leq 0,01$) – здесь рефлексия выступает источником субъективных данных об объективном мире на которые опирается интроверт в общении.

Интроверсия-экстраверсия, у юношей, коррелирует с такими параметрами рефлексивности:

- рефлексия будущей деятельности на уровне $-0,39$ ($p \leq 0,05$) – что свидетельствует о том, что для юноши-интроверты более склонны к рефлексии своих будущих действий.

У юношей существует прямая связь между рефлексивностью и нейротизмом на уровне $0,4$ ($p \leq 0,05$), что свидетельствует о влиянии эмоциональной лабильности на рефлексивность, то есть большая эмоциональная подвижность способствует развитию рефлексивности.

Также у девушек существуют прямые взаимосвязи между интроверсией-экстраверсией и такими видами ригидности:

- актуальная ригидность на уровне 0,44 ($p \leq 0,05$), что указывает на то, что экстраверты более ригидны в ситуациях с объективной необходимостью изменить модус переживания, мнение, мотив деятельности, отношение;

- установочная ригидность на уровне 0,35 ($p \leq 0,05$), которая свидетельствует о том, что девушки-экстраверты имеют затруднения при изменениях самооценки, уровня притязаний, в принятии нового.

Связей с мотивацией выявлено не было, отсутствие связи говорит о том, что мотивация в раннем юношеском возрасте развивается обособленно

Также у девушек и юношей существует прямая связь между рефлексивностью и успеваемостью, что подтверждает позитивную роль рефлексии в познавательной активности старшеклассников.

У девушек существует связь между мотивацией «познавательный интерес» и успеваемостью на уровне 0,31 ($p \leq 0,05$), которая показывает то, что для девушек познавательный интерес является важной детерминантой в освоении новых знаний и умений.

3) Специфика взаимосвязей между компонентами структуры личности у юношей и девушек показана на рис. 1 и 2. В скобках указан уровень значимости связи. Знак «+» указывает на положительную связь, знак «-» на отрицательную. Жирными линиями показаны особо значимые связи ($p \leq 0,01$).

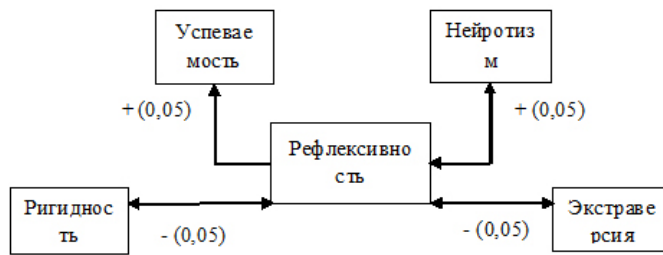

Рис. 1 Структура взаимосвязей черт личности у юношей

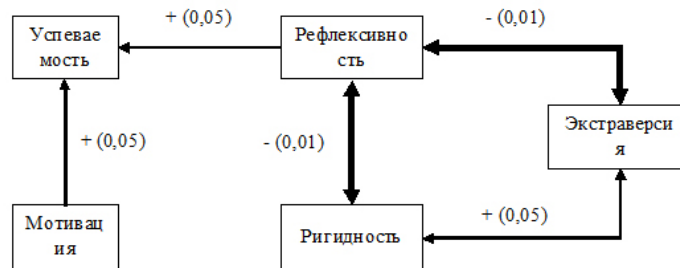

Рис. 2 Структура взаимосвязей черт личности у девушек

Рассмотрев рефлексивность в структуре личности старшеклассников, выделим следующие общие закономерности ее связей с другими компонентами:

- рефлексивность всегда связана со склонностью к интроверсии; юноши и девушки, направленные на свой внутренний мир, более активно используют рефлексии, которая является одним из механизмов сознания обеспечивающих саморегуляцию и самоконтроль, за счет возникающей рекурсии (направленность сознания на само себя);

- рефлексивность всегда негативно связана с ригидностью (положительно с флексибильностью), то есть рефлексивность связана с гибкостью, способностью рассматривать себя, свою деятельность с разных точек, менять свою самооценку, стереотипы;

- рефлексивность всегда связана с успеваемостью, то есть обуславливает способность перестраивать, менять свою познавательную деятельность более адаптивно, делая ее более успешной, эффективной.

- рефлексивность не связана с мотивацией; они имеют обособленные источники развития, и не зависят друг от друга, то есть юноша или девушка младшего юношеского возраста могут иметь высокий уровень рефлексивности как с высоким уровнем мотивации, так и с низким.

Также выделим гендерные различия во взаимосвязях рефлексии в структуре личности старшеклассников:

- у девушек связи сильнее и многообразнее, что выражается в существовании в структуре личности трех взаимосвязанных компонентов: рефлексивности, ригидность, интроверсии-экстраверсии; рефлексивность и ригидность коррелирует между собой по значительно большему количеству параметров (10) чем у юношей; девушки склонные к экстраверсии являются более ригидными;

- у юношей связи менее сильные и с меньшим количеством коррелирующих параметров (7), и у юношей рефлексия коррелирует с нейротизмом, что говорит о том, что юноши склонные к более сильным эмоциональным реакциям имеют более высоко развитый уровень рефлексивности.

4) Характеристика двух вариантов становления рефлексивности в юношеском возрасте.

Интерпретируя взаимосвязь рефлексивности с другими чертами личности в раннем юношеском возрасте, мы исходили из понимания их влияния друг на друга. С одной стороны все компоненты личности как испытывают влияние от других черт, так и оказывают на них влияние. В этом смысле рефлексивность оформившись как психическое качество в этом возрасте, активно влияет на величину и особенности проявления интроверсии-экстраверсии, нейротизма, и ригидности.

Однако, с другой стороны, имеет смысл рассматривать рефлексивность именно в раннем юношеском возрасте, прежде всего как следствие влияния других личностных качеств (в частности, интроверсии-экстраверсии, нейротизма, ригидности). Но она не является их причиной, уже хотя бы потому, что все эти качества появляются и оформляются гораздо раньше – по крайней мере, уже к началу подросткового возраста. Рефлексивность же формируется после них.

Проанализировав все имеющиеся данные, мы сделаем вывод о двух вариантах становления рефлексивности:

- легком варианте – в котором существует набор способствующих черт, свойств личности, способствующем естественному развитию и совершенствованию рефлексивности

- трудном варианте – с набором препятствующих черт и свойств.

Легкий вариант характеризуется набором онтогенетически более ранних черт, свойств, связанных с психофизиологическими особенностями индивида, а именно: низкой ригидностью, склонностью к интроверсии, высоким нейротизмом у юношей; эти черты являются базисом, на котором происходит развитие рефлексивности естественным путем.

Трудный вариант имеет такие характеристики: высокая ригидность, склонность к экстраверсии, у юношей также низкий нейротизм; в целом эти черты в основном препятствуют развитию рефлексивности.

Выделив два варианта становления рефлексивности, имеет смысл говорить о двух типах тренинга рефлексивности, которые будут учитывать индивидуальные особенности старшеклассников. Первый тип тренинга будет нацелен на благоприятное и способствующее развитие рефлексивности, в котором можно будет прорабатывать только рефлексивность саму по себе, как таковую, и различные типы рефлексивности. Во втором тренинге необходимо учитывать и преодолевать влияние факторов препятствующих развитию рефлексивности, поэтому в этот тренинг должны входить задания на снижения ригидности и развитие флексибельности (как психомоторной, так и психической), упражнения на ознакомление со своим внутренним миром, различные задания для ознакомления со своими эмоциональными переживаниями (для юношей).

Выводы:

1) Степень выраженности рефлексивности, интроверсии-экстраверсии у юношей и девушек 16-17 лет находится на среднем уровне, но юноши более рефлексивны, интровертированы, стабильны, и их рефлексия чаще направлена на будущее и взаимодействие с окружающими, у девушек – на настоящее и прошлое; уровень ригидности у юношей и девушек высокий, за исключением шкал актуальной и сенситивной ригидности, значения которых находятся на умеренном уровне, девушки имеют более высокий уровень общей, актуальной и преморбидной ригидности; показатели различных видов мотивации у девушек близки к средним значениям, исключением являются мотивация достижения и социального одобрения.

2) Анализ взаимосвязей рефлексивности, общей и по отдельным параметрам, с различными чертами личности у юношей и девушек показал:

- положительная связь существует между общей рефлексивностью и нейротизмом у юношей, то есть чем сильнее эмоциональные реакции, тем выше рефлексивность; также положительная связь существует между рефлексией ретроспективной деятельности и преморбидной ригидностью у девушек, свидетельствующая о возможности компенсации ранних проявлений ригидности через рефлексию прошлых действий; рефлексивность прямо связана с учебной успеваемостью, так как рефлексия позволяет старшекласснику корректировать свою познавательную деятельность в зависимости от учебных условий;

- отрицательные связи существуют между общей рефлексивностью и симптомкомплексом ригидности, сенситивной ригидностью, интроверсией-экстраверсией, то есть рефлексивность зависит от относительного отсутствия персерваций, стереотипий, способности менять свои эмоциональные отношение к различным объектам и склонности к экстраверсии; у девушек общая рефлексивность негативно связана также с актуальной ригидностью; по отдельным параметрам также существуют отрицательные взаимосвязи: у девушек между рефлексией ретроспективной деятельности и установочной ригидностью, интроверсией-экстраверсией, рефлексией настоящей деятельности и симптомкомплексом ригидности, рефлексией общения и взаимодействием и интроверсией-экстраверсией; у юношей – рефлексией настоящей деятельности и сенситивной ригидностью, рефлексией будущей деятельности и ригидности как состояния.

3) У девушек связи между компонентами личности многообразнее и более выражены, рефлексивность, ригидность, интроверсия-экстраверсия создают триаду взаимодействия, в которой различные параметры опосредованно взаимодействуют друг с другом; у юношей связи менее выражены, более обособлены, что указывает на большую мобильность черт и свойств при различных проявлениях рефлексивности.

4) Выделены следующие варианты развития рефлексивности:

- легкий вариант – девушки и юноши характеризуется склонностью к интроверсии, низкой ригидностью, юноши также склонны к высокому нейротизму, и эти черты являются способствующими естественному развитию и совершенствованию рефлексивности;

- трудный вариант – юноши и девушки имеют склонность к экстраверсии, высокий уровень ригидности, юноши имеют низкий уровень нейротизма, и эти черты являются препятствующими.

5) Выделив два варианта становления рефлексивности мы указываем на необходимость создания различных программ тренингов рефлексивности для старшеклассников, которые будут обусловлены различными особенностями структуры личности старшеклассников в которой происходит развитие рефлексивности.

Перспективы. Данное исследование позволит разработать индивидуально-ориентированные тренинги рефлексивности как общей способности, также, в дальнейшем, возможно провести исследование рефлексивности у младших школьников, для разработки методов и техник развития, которые

будут нацелены на зону ближайшего развития данной способности у младших школьников.

Литература

1. Залевский Г.В. Психическая ригидность в норме и патологии/ Г.В. Залевский. - Томск: Издательство томского университета. 1993. - 272 с.
2. Зімовін О.І. Рефлексивність та рефлексія: співвідношення понять/ О.І. Зімовин, Є.В. Заїка// Вісник Національного Педагогічного Університету ім. Г.С. Сковороди. 2014. Сер. Психологія. №47. С. 50-58.
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы/ Е.П. Ильин. - СПб.: Питер. 2002 - 512 с.
4. Карпов А.В. Психология рефлексии/ А.В. Карпов, И.М. Скитаева. - М.: ИП РАН, 2002 – 220 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии/ С.Л. Рубинштейн. - СПб: Издательство «Питер». 2000 - 712 с.
6. Хьелл Л. Теории личности: основные положения, исследования и принципы/ Ларри Хьелл, Дэниель Зиглер. - М.: Питер, 2008. - 606 с.
7. Юнг К.Г. Психологические типы/ К.Г. Юнг. - СПб.: Азбука, 2001

Literatura

1. Zalevskiy G.V. Psihicheskaya rigidnost v norme i patologii/ G.V. Zalevskiy. - Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo Universiteta. 1993. - 272 p.
2. Zimovin O.I. Refleksivnist ta refleksiya: spivvidnoshennya ponyat/ O.I. Zimovin, E.V. Zayika// Visnyk Natsionalnogo Pedagogichnogo Universytetu im. G.S. Skovorody. 2014. Ser. Psihologiya. №47. S. 50-58.
3. Ilin E.P. Motivatsiya i motivyyi/ E.P. Ilin - SPb.:Piter. 2002 - 512 p.
4. Karpov A.V. Psihologiya refleksii/ A.V. Karpov, I.M Skityaeva. - M.: IP RAN, 2002 – 220 s.
5. Rubinshteyn S.L. Osnovy obschey psihologii/ S.L. Rubinshteyn. - SPb: Izdatelstvo «Piter». 2000 - 712 p.
6. Hell L. Teorii lichnosti: osnovnyie polozheniya, issledovaniya i printsipy/ Larri Hell, Deniel Zigler. - M.: Piter, 2008. - 606 p.
7. Yung K.G. Psihologicheskie tipyi/ K.G. Yung. - Spb.:Azбуka, 2001

УДК 159.923.3-055.2:316.475

Характерологічна обумовленість партнерської прихильності у дівчат
Кочарян О.С., Барінова Н.В., Свинаренко Ю.В.

Стаття присвячена дослідженню характерологічних особливостей особистості дівчат з різним типом прихильності до партнера. Дослідницьку вибірку склали дівчата у віці ранньої дорослості та юності, в яких було встановлено чотири можливих типи прихильності: «Автономія», «Надзалежність», «Псевдоавтономія» і «Дезорієнтованість». Результати свідчать, що між групами дівчат з порушеними типами прихильності є значимі відмінності у виразності характерологічних особливостей. За результатами опитувальника Грігера, що досліджує характерологічні риси особистості, було виділено фактори: «Активне Я», «Дефензивне Я», «Конформне Я». Описаний психологічний зміст факторів.

Ключові слова: тип прихильності, характер, характерологічні риси особистості.

Характерологическая обусловленность партнерской привязанности у девушек

Статья посвящена исследованию характерологических особенностей личности девушек с разным типом привязанности к партнеру. Исследовательскую выборку составили девушки в возрасте ранней зрелости и юности, у которых было выявлено четыре возможных типа привязанности: «Автономия», «Сверхзависимость», «Псевдоавтономия» и «Дезориентированность». Результаты свидетельствуют, что между группами девушек с нарушенными типами привязанности есть значимые различия в выраженности характерологических особенностей. По результатам опросника Грегера, который выявляет характерологические черты личности, было выделено факторы: «Активное Я», «Дефензивное Я», «Конформное Я». Описано психологическое содержание факторов.

Ключевые слова: тип привязанности, характер, характерологические черты личности.

Character traits of the individual women with different types of attachment to a partner

The article investigates the character traits of personality of girls with different type of attachment to a partner. Study sample included women of youth age and early adulthood, in there were was established four types of attachment: "Autonomy", "Pseudo-autonomy", "Disorientation" and "Hyper-attachment". The results show that among the groups of girls with broken attachment types there are significant differences in the expression of character traits. According to the results of the questionnaire Grygera who explores characterological traits of personality, the following factors have been shown, "Active I", "Defender I", "Conformal I". There were also described the above factors, the psychological content.

Keywords: attachment style, character and characterological traits of personality.

Актуальність дослідження. На сьогодні дослідники [1, 9, 10, 12, 17] відмічають збільшення порушень партнерської комунікації, таких як синдром «емоційного холоду», страх психологічної інтимності, міжособистісна залежність/контрзалежність, девальвація зрілості, «токсична любов» тощо. Це призводить до складностей у шлюбних стосунках, про що свідчить високий відсоток розлучень [6]. Згідно з даними Державної служби статистики в Україні 5 з 10 шлюбів розпадається; до того ж 50-60% всіх розлучень припадає на молоді сім'ї, велика частина з яких розлучається на першому році сімейного життя. Така ситуація серйозним чином порушує процеси становлення психологічного благополуччя у жінок, особливо в сучасних умовах загального кризового стану українського суспільства [17].

Порушення партнерства пов'язано з вторинними «заторними» переживаннями [12], такими як образа, злість, безпорадність. Присутність «заторних» переживань у житті людини серйозним чином ускладнює побудову «живих» відносин та робить неможливим психологічну інтимність у партнерстві [12]. Актуальними травмами у дорослому віці пояснюється дуже невелика частина розладів партнерських стосунків. Про це свідчать зокрема дані досліджень В.К. М'ягер та Т.М. Мішиної, згідно з якими у патогенезі неврозів значну роль відіграють інфантильні конфлікти у родині [13]. Пошук структурно-особистісних чинників, що predisponують порушенню партнерської комунікації видається важливою задачею психологічних досліджень.

Мета дослідження: виявити характерологічну обумовленість стилів партнерської прихильності.

Задачі дослідження:

1. Виявити стилі партнерської прихильності у дівчат;
2. Спростити простір характерологічних ознак, що презентовані методикою Грігера;
3. Виявити характерологічні особливості, що predisponують становленню стилю прихильності.

Проблематизація дослідження. Особливості будовання стосунків психологічної інтимності є стійкою особистісною характеристикою. У середині ХХ століття цій проблемі присвятив свої дослідження видатний британський психоаналітик Дж. Боулбі [4]. Терміном «прихильність» визначають різновид таких міжособистісних відносин, що побудовані на потребі у психологічній безпеці. Такі відносини виникають в результаті тривалої взаємодії й відрізняються вибірковістю, емоційністю та стійкістю. Прихильність до значимих фігур, що опікали у ранньому дитинстві, має вплив на подальший психологічний розвиток і функціонування особистості [8]. Недостатня або патологічна прихильність у дитинстві обумовлює розвиток форм деструктивних прихильностей у дорослому житті. В останній час зростає інтерес до особливостей прихильності у дорослості та її впливу на побудову романтичних відносин. Адже, саме романтичні відносини у дорослості – це відносини прихильності [4, 8]. Тип прихильності визначається двома незалежними соціально-психологічними настановами - прагнення до залежності і прагнення до незалежності від найближчого оточення [11]. На основі прийняття або неприйняття цих настанов виділено чотири типи прихильності: автономний

стиль, надзалежний стиль, псевдоавтономний тип і дезорієнтований [11, 16].

Характер є стійким конструктом особистості, що проявляється та реалізується в особливостях міжособистісних відносин, побудові партнерських стосунків, прихильності та відносинах психологічної інтимності. Таким чином, якість партнерської прихильності особистості у дорослості має характерологічну обумовленість. Характер є структурною внутрішньою особистісною репрезентацією стилю партнерської прихильності.

Традиція розуміння характеру у вітчизняній і зарубіжній психології має ряд істотних відмінностей [14]. У вітчизняній психологічній літературі другої половини ХХ ст. проблемам характеру приділялася велика увага. Говорячи про характер особистості, зазвичай розуміють сукупність стійких індивідуальних проявів особистості, що забезпечують визначеність її поведінки і ставлення до навколишнього [14]. Свого часу Н.Д.Левітовим, зокрема, у статті «Проблеми характеру в сучасній психології», були розглянуті причини того, що в зарубіжній психологічній науці термін характер не є загальноприйнятим [2]. Однією з причин, на його думку, є «тенденція ототожнювати характер з особистістю», що зробило термін характер непопулярним у відповідній науковій літературі [2, 3, 15].

Характеристика вибірки дослідження. У дослідженні брали участь 164 дівчини віком від 19 до 22 років. За соціальним статусом всі випробовувані були студентками харківських вузів. За сімейним станом всі випробовувані (100% вибірки) були незаміжні і не мали дітей. Для участі в дослідженні були відібрані дівчата з досвідом (вдалим чи невдалим за суб'єктивною шкалою) близьких стосунків з партнером.

Методики дослідження:

1. «Досвід близьких відносин» (ECR-R) (Кочарян А.С., Фролова Є.В., Такмакова М.Ю.);

Дана методика дозволяє визначити характер прихильності особистості за двома соціально-психологічними настановами: ставлення до залежності і незалежності в міжособистісному контексті. Методика складається з 36 тверджень, які утворюють дві шкали: тривога і уникнення (по 18 тверджень в кожній). На основі поєднання рівня виразності шкал методики діагностують чотири типи прихильності:

- Автономія (низька тривога, низьке уникнення) – тип прихильності, що визначається у людей, що сприймають взаємозалежність і усвідомлюють при цьому свою самодостатність.

- Надзалежність (висока тривога, низьке уникнення) – тип прихильності, при якому особистість визнає факт залежності в близьких стосунках, проте заперечує незалежність, як свою так і партнера.

- Псевдоавтономія (низька тривога, високе уникнення) – тип прихильності, при якому особистість не сприймає жодної форми залежності і перебільшує значення незалежності.

- Дезорієнтованість (висока тривога, високе уникнення) – тип прихильності, що формується у особистості з негативною настановою як на взаємозалежність, так і на самодостатність.

2. Методика Грігера.

Опитувальник Грігера призначений для оцінки груп рис і реакцій особистості, що становлять, відповідно до психоаналітичної концепції, структуру особистості. Опитувальник оцінює 33 групи рис і реакцій особистості, які є головними у визначенні того, що психоаналітики називають оральними, анальними, фалічними характеристиками. Частина шкал опитувальника оцінює силу Его через сексуальний потяг. В сучасній психології існує багато методик, спрямованих на дослідження характерологічних особливостей людини, але, оскільки ми в своїй роботі багато в чому спираємося на психоаналітичну концепцію, ми вважаємо найбільш доречним використання саме цієї методики [10].

Математико-статистична обробка результатів проводилася за допомогою непараметричного U – критерія Манна-Уїтні та факторного аналізу (ротация Varimax). При проведенні кореляційного і факторного аналізу використовувався комп'ютеризований пакет програм SPSS 21.

Результати дослідження та їх аналіз.

На основі даних опитувальника «Досвід близьких стосунків» у дослідницькій вибірці було сформовано 4 групи дівчат з різними типами прихильності. Оскільки методика «Досвід близьких стосунків» на сьогодні ще не має нормативних показників для української вибірки, виокремлення груп здійснювалося за медіаною кожної шкали, яку було встановлено емпіричним шляхом. Для шкали тривоги медіана склала 66,1 бали, для шкали уникнення – 57,5 балів. Кількісну характеристику груп представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

№	Тип прихильності	Кількість осіб	% від загальної кількості у вибірці
1.	Автономія	50	30%
2.	Псевдоавтономія	34	21%
3.	Дезорієнтованість	54	33%
4.	Надзалежність	26	16%

На першому етапі нашої роботи ми виділили факторну структуру рис особистості згідно опитувальнику Грігера за допомогою факторного аналізу (ротация Varimax). Психоаналітична символізація контамінує реальні факти. Задача полягає у тому, щоб звільнити емпіричний матеріал від психоаналітичного контенту й спробувати розглянути його у безпосередньому змісті. У таблиці 2 приведена факторна структура рис особистості тільки зі значимим навантаженням за фактором ($p \leq 0,05$).

Таблиця 2

Фактор 1 Активне Я	Фактор 2 Дефензивне Я	Фактор 3 Конформне Я
Оральна агресивність (- 0,498)	Оральна залежність (0,325)	Лицемірство і конформізм (0,832)
Потреба збирання і накопичення (0,767)	Вербальна агресивність (0,714)	Неконвенційність (-0,691)
Інтерес до об'єктів з фалічною символікою (0,796)	Потреба порядку (0,465)	Потреба порядку (0,411)
Активний комплекс Ікара (0,525)	Анальний садизм (0,522)	Консерватизм, негнучкість (0,479)
Пасивний комплекс Ікара (0,798)	Нарцисизм (0,486)	Підпорядкування себе владі та порядку (0,792)
Інші прояви комплексу Ікара (0,804)	Екзгібіціонізм (0,828)	Сексуальний потяг (-0,646)
Дослідницька потреба, як один із симптомів Ікара (0,811)	Мужність (0,467)	Жіночність (0,438)
Потреба приемних дотикових вражень (0,728)	Жіночність (0,515)	
Потреба творчості (0,617)	Дружня і соціальна активність (0,699)	
Мужність (0,411)	Інтерес до дітей, потреба у догляді за ними (0,455)	
Жіночність (0,475)		
Інтерес до дітей, потреба у догляді за ними (0,574)		
Вага фактору 28,34 %	Вага фактору 15,28 %	Вага фактору 11,32 %

Примітка: в таблицю винесено тільки значущі навантаження за факторами (від 0,40)

1-й фактор «Активне Я» склали наступні шкали: оральна агресивність (увійшла до фактору з негативним значенням); інтерес до об'єктів з фалічною символікою, активний комплекс Ікара, пасивний комплекс Ікара, інші прояви комплексу Ікара, дослідницька потреба характеризують схильність особистості до прагнення нових вражень, отримання нового досвіду; потреба приемних дотикових вражень; потреба творчості; мужність та жіночність; інтерес до дітей, потреба у догляді за ними. Представлені шкали описують відносно зрілу, життєво активну позицію, що характеризується відкритістю новому досвіду, творчими потребами.

2-й фактор «Дефензивне Я» склали наступні шкали: оральна залежність, що проявляється у схильності до залежності від значимих фігур, пасивному очікуванні «подарунків» від долі, визнанні своєї слабкості перед життєвими труднощами; вербальна агресивність проявляється у схильності до сарказму, демонстративному викритті чужих недоліків, прагненні самоствердження за рахунок влучних вербальних реакцій; анальний садизм, що проявляється у схильності людини демонструвати свою дисциплінованість та категоричну неприязнь до порушення правил та законів; нарцисизм проявляється у перебільшеній увазі до власної персони у ситуації спілкування, надзвичайно збільшене відчуття власної цінності; екзгібіціонізм розуміється як прагнення до демонстративного вираження почуттів та емоцій, потреба у захопленні з боку оточуючих; мужність та жіночність, як готовність відповідати гендерним стереотипам; дружня і соціальна активність проявляється у схильності особистості до поверхневого, неглибокого спілкування, як спроби наповнення себе; інтерес до дітей та потреба у догляді за ними.

М. Бурно у своїх роботах визначає дефензивну особистість як уразливу, недовірливу, схильну до сумнівів власної цінності. «Дефензивна людина прагне жити спокійним життям, уникаючи ранихих самолюбство зустрічей з впевненими в собі, «успішними», як зараз кажуть, людьми» [5].

3-й фактор «Конформне Я» склали наступні шкали: лицемірство і конформізм; потреба порядку, що проявляється у вимогливості до себе та оточуючих, сприйняття дійсності перебільшено серйозно та тривожно; консерватизм, негнучкість як ригідний спосіб мислення, небажання змін у власному житті; підпорядкування себе владі і порядку проявляється у абсолютній повазі та любові до батьків, не заперечливість перед начальством, прагнення відповідати моралі свого суспільства. З негативним значенням до даного фактору увійшли шкали неконвенційності та сексуального потягу, що свідчить

про те, що особистість не може вийти за межі звичних стереотипів поведінки, не здатна абстрагуватися від думки соціуму та зазвичай веде себе «так, як треба». Можна припустити, що їхнім життям керують певні сценарні стереотипи, внаслідок чого вони і стають закритими до нових вражень. Характерне пригнічення сексуального потягу, демонстративна, удавана сором'язливість, уникнення відверто-сексуальної тематики. Головна, відмінна риса таких особистостей – конформність та податливість до свого звичного оточення, ця людина продукт свого мікрооточення. Девіз такої особистості «бути як усі, жити як усі».

На другому етапі нашої роботи ми визначили, чи є якісь фактори специфічними лише для дівчат з певним типом за допомогою непараметричного U – критерія Манна-Уїтні. У таблиці 3 наведені значимі відмінності між групами дівчат з різними типами прихильності.

Таблиця 3

Риси особистості	U – критерій	Z – перетворення	P, рівень значущості
Дівчата з типом прихильності автономія та псевдоавтономія			
Дефензивне Я	379	3,09	0,01
Активне Я	672	2,20	0,05
Дівчата з типом прихильності автономія та дезорієнтованість			
Активне Я	659	3,61	0,01
Дефензивне Я	579	-2,74	0,05
Конформне Я	719	-2,92	0,01
Дівчата з типом прихильності автономія та надзалежність			
Конформне Я	264	-4,22	0,01
Дівчата з типом прихильності псевдоавтономія та дезорієнтованість			
Дефензивне Я	518	-2,21	0,05
Дівчата з типом прихильності дезорієнтованість та надзалежність			
Конформне Я	410	-2,21	0,05

Примітка: у таблиці представлені тільки значущі результати.

З представлених у таблиці результатів видно специфічні фактори відносно типів прихильності. Так, для дівчат з типом прихильності псевдоавтономія відповідає фактор «Дефензивне Я». Цей тип прихильності характеризується надцінністю власної свободи, неприйняття у стосунках з партнером будь-яких обмежень власної особистості, загострене відчуття своєї незалежності. «Дефензивне Я» описує таку особистість, що гостро переживає свою неповноцінність, постійний внутрішній конфлікт самоцінності. М. Бурно у своїй праці «О характерах людей» приділяє особливу увагу поняттю дефензивної особистості. Він визначає дефензивність особистості через такі властивості характеру, як боязкість, нерішучість, малодушність, недовірливість, ніяковість. Дефензивна людина прагне жити у стані душевного спокою, уникаючи травмуючих, ризикованих ситуацій міжособистісного спілкування, уникнення відповідальності у стосунках. При цьому, у болісному переживанні своєї самотності у глибині душі існує думка, що він заслуговує на прийняття та любов.

Для дівчат з типом прихильності «Надзалежність» відповідний фактор «Конформне Я». Тип прихильності «Надзалежність» представляє собою сполучення високої тривоги та низького уникнення. При цьому типі особистість визнає факт залежності в близьких стосунках, проте заперечує незалежність, як свою, так і партнера. Це тривожно-маніпулятивна, символічна форма стосунків, при якій підлегле становище є наслідком обмеження власної свободи, а не наслідком залежності. Фактор «Конформне Я» описує особистість, що підвладна нормам свого оточення. Внутрішні настрої, сексуальний потяг, прояв емоцій та почуттів такої особистості переживають згідно загально прийнятих правил її найближчого оточення. П.Б. Ганнушкин влучно визначив деякі риси конформного типу характеру – готовність, підпорядкування рішенню більшості, шаблонність, банальність, схильність до консерватизму.

Були виявлені значимі відмінності між дівчатами з типом прихильності «Автономія» та дівчатами з типом прихильності «Дезорієнтованість». У других значимо більш виражені обидва фактори «Дефензивне Я» та «Конформне Я».

За фактором «Активне Я» не було виявлено значимих відмінностей між групами. Що стосується групи дівчат з типом прихильності «Автономія», то не було виявлено специфічних факторів для цього типу прихильності. Відсутність відповідного фактору для групи дівчат з типом прихильності «Автономія» вказує на те, що для цих дівчат не було виявлено однотипних рис характеру. Тобто, конструктивний, здоровий тип прихильності дівчат до партнера не має значимо вираженої обумовленості окремими характерологічними особливостями. Звісно, кожна людина є неповторною та унікальною. Однак, характер як «інтеграл» певних рис особистості, є важливим орієнтиром, що допомагає краще розуміти та прогнозувати поведінку людини.

Висновки:

1. Представлена вибірка у дослідженні є рандомізованою. Отже, можемо припустити, що отриманий розподіл типів прихильності відповідний і для генеральної сукупності. За результатами

методики «Досвід близьких відносин» (ECR-R) (Кочарян А.С., Фролова Є.В., Такмакова М.Ю.) було виділено чотири незалежних групи досліджуваних: дівчата з автономним типом прихильності, дівчата з псевдоавтономним типом прихильності, дівчата з дезорієнтованим та надзалежним типом прихильності до партнера.

2. Було спрощено сукупність характерологічних ознак, що представлені у методиці Грігера за допомогою факторного аналізу. Було виділено фактори: «Активне Я», «Дефензивне Я», «Конформне Я». Описаний психологічний зміст факторів.

3. Було виявлено, що для дівчат з псевдоавтономним типом прихильності відповідний фактор «Дефензивне Я»; для дівчат з надзалежним типом прихильності властивий фактор «Конформне Я». За фактором «Активне Я» не було виявлено значимих відмінностей між групами. Для дівчат з автономним типом прихильності не було виявлено специфічних факторів для цього типу прихильності. У дівчат з дезорієнтованим типом прихильності властиві фактори «Дефензивне Я» та «Конформне Я». Таким чином, особливості характерологічної структури фактично репрезентують стиль прихильності особистості.

Перспективи подальшого дослідження полягають у поглибленні знань щодо особливостей характерологічних рис та ознак, дослідженні нарцистичного компоненту характеру, виявленні особливостей типу прихильності до батьків особистості у дитинстві у зв'язку з її характерологічними особливостями, що проявляються у дорослому віці.

Література:

1. Бару І.О. Особливості симптомокомплексу «Емоційного холоду» в міжособистісних стосунках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психологія» / Бару І.О. – Харків, 2015. – 20с.

2. Бердникова А. А. К проблеме разобщенности подходов в современных исследованиях характера // Знание. Понимание. Умение. № 2, 2012. С. 290–292.

3. Бердникова А. А. Обзор развития представлений о характере отечественными психологами середины и конца XX века: его понимание и структура // Научные труды МосГУ. Вып. 121, 2010 С. 143–147.

4. Боулби Джон. Привязанность. — М.: Гардарики, 2003. — 477с.

5. Бурно М.Е. О характере людей // М.: Альма матер, 2010. – 639 с.

6. Государственная служба статистики Украины: - Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

7. Grygier T.G. Validity of the dynamic personality inventory / T.G. Grygier. // Read to the 7th International Congress of Rorschach and Other Projective Techniques, London 7th August, 1968. – R. 472.

8. Григорова Т. П. Деструктивная привязанность к партнеру во взрослом возрасте и совладание с ее проявлениями : автореф. дис. канд. психол. наук / Григорова Т. П. – Кострома, 2015. – 27 с.

9. Коцар А.В. Особливості психосексуального розвитку хворих на невроз жінок, що знаходяться у відносинах подружньої залежності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.04 «Медицина психологія»/ Бару І.О. – К., 2002. – 20с.

10. Коцюба Г.О. Психологічні особливості організації уязвленого кохання у жінок: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психологія» / Коцюба Г.О. – Харків, 2010. – 20с.

11. Казанцева Т.В. Социально-психологические детерминанты межличностной привязанности / Т.В. Казанцева. – дис. канд. психол. н., 19.00.05 – СПб.: 2011. – 205 с.

12. Кочарян А. С. Субвербальная модель клиент-центрированной психотерапии / Александр Суменович Кочарян. // Психологічне консультування і психотерапія. – 2015. – Том 2, №1-2. – С. 49–57.

13. МЯГЕР В.К., МИШИНА Т.М. Семейная психотерапия: Руководство по психотерапии, Л.: Медицина, 1979, 610 с.

14. Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ характера / Хрестоматия по психологии и типологии характеров. – Самара: Издательский Дом «Бахрах-М» 2002, - 640 с.

15. Стивен М. Джонсон. ПСИХОТЕРАПИЯ ХАРАКТЕРА. Методическое пособие для слушателей курса «Психотерапия». М.: Центр психологической культуры, 2001. - 356 с.

16. Такмакова М.Ю. Вплив стилю прихильності на особливості побудування міжособистісних стосунків у дівчат /М.Ю. Такмакова // Международный научный периодический журнал «Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ», 2014. – № 5; С. 217-230. – ISSN 2313-7525. (<http://fund-issled-intern.esrae.ru/>).

17. Ярова Н.А. Статеворольові чинники психологічного забезпечення благополуччя особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психологія» / Ярова Н.А. – Харків, 2015. – 20с.

Literatura:

1. Baru I.O. OsoblivostI simptomokopleksu «Emotsynogo holodu» v mizhosobistsnih stosunkah: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psihol. nauk: spets. 19.00.01 «Zagalna psihologiya, IstorIlya psihologIya» / Baru I.O. – HarkIv, 2015. – 20s.

2. Berdnikova A. A. K probleme razobschennosti podhodov v sovremennyih issledovaniyah haraktera // Znanie. Ponimanie. Umenie. # 2, 2012. S. 290–292.

3. Berdnikova A. A. Obzor razvitiya predstavleniy o haraktere otechestvennyimi psihologami sere diny i kontsa XX veka: ego ponimanie i struktura // Nauchnyie trudyi MosGU. Vyip. 121, 2010 S. 143–147.

4. Boulbi Dzhon. Privyazannost. — M.: Gardariki, 2003. — 477s.

5. Burno M.E. O haraktere lyudey // M.: Alma mater, 2010. – 639 s.

6. Gosudarstvennaya sluzhba statistiki Ukrainyi: - Rezhim dostupa: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

7. Grygier T.G. Validity of the dynamic personality inventory / T.G. Grygier. // Read to the 7th Interna-

- tional Congress of Rorschach and Other Projective Techniques, London 7th August, 1968. – S. 472.
8. Grigorova T. P. Destruktivnaya privyazannost k partneru vo vzrosлом vozraste i sovladanie s ee proyavleniyami : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psih. nauk / Grigorova T. P. – Kostroma, 2015. – 27 s.
9. Kotsar A.V. Osoblivosti psihoseksualnogo rozvitku hvorih na nevroz zhinok, scho znahodyatsya u vidnosinah podruzhnoyi zalezhnosti : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psihol. nauk: spets. 19.00.04 «Medichna psihologiya»/ Baru I.O. – K., 2002. – 20s.
10. Kotsyuba G.O. PsihologIchnI osoblivosti organizatsiyi uzalezhnenogo kohannya u zhInok: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psihol. nauk: spets. 19.00.01 «Zagalna psihologIya, IstorIya psihologIya» / Kotsyuba G.O. – HarkIv, 2010. – 20s.
11. Kazantseva T.V. Sotsialno-psihologicheskie determinanty mezhlichnostnoy privyazannosti / T.V. Kazantseva. – dis. kand. psihol. nauk, 19.00.05. –SPb.: 2011. – 205 s.
12. Kocharyan A. S. Subverbalnaya model klient-tsentrirovannoy psihoterapii / Aleksandr Surenovich Kocharyan. // Aktualni problemi teorIyi ta praktiki psihologIchnoYi dopomogi. Materiali VII HarkIvskih mIzhnarodnih psihologIchnih chitan, 25-26 list. 2015r. - H.: HNU Imeni V.N. KarazIna. – 2015. – S. 95–96.
13. Myager V.K., Mishina T.M. Semeynaya psihoterapiya: Rukovodstvo po psihoterapii. L.: Meditsina, 1979, s.610
14. Raygorodskiy D.Ya. Psihologiya i psihoanaliz haraktera / Hrestomatiya po psihologii i tipologii harakterov. – Samara: Izdatelskiy Dom «Bahrah-M» 2002, - 640 s.
15. Stiven M. Dzhonson. Psihoterapiya haraktera. Metodicheskoe posobie dlya slushateley kursa «Psihoterapiya». M.: Tsentr psihologicheskoy kulturyi, 2001. - 356 s.
16. Takmakova M.Yu. Vpliv stilyu prihilnostI na osoblivostI pobuduvannya mIzhosobistIsnih stosunkIv u dIvchat /M.Yu. Takmakova // Mezhdunarodnyiy nauchnyiy periodicheskiy zhurnal «Fundamentalnyie i prikladnyie issledovaniya v praktikah veduschih nauchnyih shkol», 2014. – # 5; S. 217-230. – ISSN 2313-7525. (<http://fund-issled-intern.esrae.ru/>).
17. Yarova N.A. StatevorolovI chinniki psihologIchnogo zabezpechennya blagopoluchchya osobistos-tI: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psihol. nauk: spets. 19.00.01 «Zagalna psihologIya, IstorIya psihologIya» / Yarova N.A. – HarkIv, 2015. – 20s.

УДК 159.9

Амбивалентность жизненных ценностей в контексте их связи с самоактуализацией личности

Красильников І.О.
igor.krasilnikov@ukr.net

У статті представлені результати емпіричного дослідження зв'язку амбивалентності життєвих цінностей з самоактуалізацією особистості. Вказується, що особи, у яких у свідомості представлені амбивалентні, не реалізовані деякі соціальні цінності, пов'язані зі свободою в особистому житті мають низький рівень таких показників самоактуалізації як креативність, спонтанність; в спілкуванні вони більш схильні до емоційної ригідності, егоцентричності, тривожності. У результаті екзистенціальної фрустрації цінності свободи, суб'єкт намагається впоратися шляхом прагнення до самопізнання, краще зрозуміти самого себе.

Ключові слова: амбивалентні життєві цінності, самоактуалізація, екзистенціальна фрустрація, цінність свободи

В статье представлены результаты эмпирического исследования связи амбивалентности жизненных ценностей с самоактуализацией личности. Указывается, что лица, у которых в сознании представлены амбивалентные, не реализованные некоторые социальные ценности, связанные со свободой в личной жизни имеют низкий уровень таких показателей самоактуализации как креативность, спонтанность; в общении они более склонны к эмоциональной ригидности, эгоцентричности, тревожности. В результате экзистенциальной фрустрации ценности свободы, субъект пытается совладать путем стремления к самопознанию, лучше понять самого себя.

Ключевые слова: амбивалентные жизненные ценности, самоактуализация, экзистенциальная фрустрация, ценность свободы

In the article results of empirical research on ambivalence connection of vital values with self-actualization of the person are presented. It is underlined, that persons at whom in consciousness the some ambivalent, not realized social values connected with freedom in private life have a low level of such parameters of self-actualization as creation, spontaneity; in dialogue they are more inclined to emotional rigidity, egocentrism, anxiety. As a result of existential frustration values of freedom, the person tries to cope by aspiration to self-knowledge, to understand himself better.

Keywords: ambivalent vital values, self-actualization, existential frustration, value of freedom

Постановка проблеми. В сучасному світі складно уникнути людині фрустрацій, стресів, конфліктів, кризисів в різних ціннісних сферах життєдіяльності. Трудна життєва ситуація – це завжди якийсь внутрішній конфлікт [1, 2, 3]. В психології особистості існує різні теоретичні моделі внутрішніх конфліктів [6]. Так, традиційно під ціннісним конфліктом розуміється переживання особою зіткнення яких-небудь життєвих цінностей, при якому суб'єкт відчуває складність в прийнятті рішення, виборі однієї з альтернатив. Однак ми визначаємо і інше розуміння внутрішніх конфліктів.

Особистість може відчувати внутрішній конфлікт як результат екзистенціальної фрустрації якоїсь життєво важливої цінності. Тут немає явної проблеми індивідуального вибору. Життя як би сама ставить перед особою ситуацію фрустрації. Екзистенціальна фрустрація затрагує термінальні цінності і може призводити до значимим емоційним стражданням [4, 5]. Такої внутрішній конфлікт представляє собою одночасне існування в свідомості особистості двох протилежно направлених мотиваційних тенденцій: перша – прагнення реалізувати життєво цінність, пов'язану з сенсом існування людини, а друга – блокуюча, пов'язана з розумінням неможливості її об'єктивно реалізувати в поточний момент життя. В цьому випадку фруструюча цінність викликає у особистості амбивалентні, конфліктні почуття (одночасно притягує і відштовхує), а цю цінність можна було б назвати амбивалентною по відношенню до даної особистості.

Зрозуміло, що будь-яка амбивалентна цінність, представлена в свідомості людини, викликає емоційне напруження, змінює хід саморегулюючих психічних процесів. В концепції самоактуалізації особистості А. Маслоу вказувалося, що реалізація життєво важливих цінностей пов'язана з розв'язанням внутрішніх конфліктів, фрустрацій [7, 8, 9]. Тільки внутрішньо гармонічна особистість здатна реалізувати цінності творчості, спонтанності, свободи, самореалізації. Актуальності проблеми вивчення внутрішніх конфліктів заключається в тому, що необхідно уточнити, амбивалентність яких життєвих цінностей призводить до суттєвому зниженню показників самоактуалізації. В даній статті представлені результати емпіричного дослідження по означеній проблемі.

Мета емпіричного дослідження: вивчити особливості зв'язку амбивалентних життєвих цінностей з самоактуалізацією особистості.

Гіпотеза емпіричного дослідження: представленість в свідомості особистості амбивалентних (конфліктних) життєвих цінностей призводить до зниженню самоактуалізації.

Методи емпіричного дослідження:

- методика співвідношення цінності-доступності Е.Б. Фанталової (модифікація І.А. Красильникова);
- опросник самоактуалізації Е. Шостром (адаптація Л. Я. Гозмана і Н. Ф. Калини);
- шкала особистісної тривожності опросника Ч. Спилбергера (адаптація Ю.Л. Ханина);
- шкала маскулітності опросника С. Бем;

- методы математической статистики: корреляционный анализ Пирсона, t-критерий Стьюдента (метрические закономерности по всем шкалам были проверены на «нормальность», промежуточные расчетные данные в таблицах ниже нами не указывались).

Эмпирическое исследование проводилось на выборке 71 чел. (43 женщины и 28 мужчин) в возрасте 21 – 28 лет.

Результаты эмпирического исследования и их обсуждение

По данным психодиагностического тестирования осуществлялся сравнительный статистический анализ показателей самоактуализации личности между группами с наличием и отсутствием амбивалентности различных жизненных ценностей. Результаты представлены в таблицах № 1 – 5.

Таблица 1

Сравнительный анализ показателей самоактуализации между группами с наличием и отсутствием амбивалентности ценности
«Свобода в личной общественной жизни»

Шкалы	Группы*	Среднее	t
Ориентация во времени (настоящем)	0	6.30	0.18
	1	6.41	
Ценности творчества СА личности	0	7.74	1.94**
	1	7.10	
Вера в позитивные качества человека	0	4.02	1.33
	1	4.89	
Креативность	0	8.02	1.98**
	1	6.78	
Автономность	0	7.18	0.28
	1	7.35	
Спонтанность	0	7.11	0.25
	1	6.96	
Самопонимание	0	5.48	2.02**
	1	6.47	
Аутосимпатия	0	7.32	1.91**
	1	8.32	
Контактность (проявление в общении прямооты)	0	5.67	2.13**
	1	6.82	
Гибкость (аутентичность) в общении	0	6.18	0.74
	1	6.64	

*0 – группа с отсутствием амбивалентности ценности; 1 - группа с наличием амбивалентности ценности; ** - уровень значимости $p < 0, 05$

Как видно из таблицы № 1, лица у которых в сознании представлена ценность «свобода в личной общественной жизни» как амбивалентная (т.е. не реализована) достоверно ниже уровень ценности творчества, креативности. Такие личности, в силу экзистенциальной фрустрации данной ценности, стремятся к самопознанию, лучше понять самого себя. В общении они более эгоистичны и эмоционально ригидны, аутосимпатия достоверна выше.

Таблица 2

Сравнительный анализ показателей самоактуализации между группами с наличием и отсутствием амбивалентности ценности
«Стремление к высоким достижениям и личному успеху»

Шкалы	Группы*	Среднее	t
Ориентация во времени (настоящем)	0	6.24	0.49
	1	6.52	
Ценности творчества СА личности	0	8.04	2.40**
	1	6.53	
Вера в позитивные качества человека	0	3.81	2.30**
	1	5.30	
Креативность	0	8.11	2.27**
	1	6.53	
Автономность	0	7.51	2.03**
	1	6.46	

Спонтанность	0	6.95	0.45
	1	7.23	
Самопонимание	0	5.33	2.77**
	1	6.80	
Аутосимпатия	0	7.64	0.35
	1	7.84	
Контактность (проявление в общении прямоты)	0	5.50	2.91**
	1	7.21	
Гибкость (аутентичность) в общении	0	5.97	1.40
	1	6.69	

Из таблицы № 2 видно, что лица с амбивалентной, не реализованной ценностью «стремление к высоким достижениям и личному успеху» имеют достоверно ниже уровень мотивации к креативности, автономности, самостоятельности. У таких личностей отмечается выше стремление к самопознанию, проявлению прямоты в общении. Скорее всего, что мотивация к самопониманию представляет собой активизацию компенсаторных психологических механизмов на фрустрацию данной ценности, попытке редуцировать степень эмоциональной напряженности.

В таблице №3 представлен статистический сравнительный анализ показателей самоактуализации между группами с наличием и отсутствием амбивалентности ценности «справедливость в отношении ко мне и моим любимым людям»

Таблица 3

Сравнительный анализ показателей самоактуализации между группами с наличием и отсутствием амбивалентности ценности «Справедливость в отношении ко мне и моим любимым людям»

Шкалы	Группы*	Среднее	t
Ориентация во времени (настоящем)	0	6.26	0.73
	1	6.81	
Ценности творчества СА личности	0	7.38	2.69**
	1	5.63	
Вера в позитивные качества человека	0	4.08	2.11**
	1	5.90	
Креативность	0	7.90	2.58**
	1	5.54	
Автономность	0	7.21	0.29
	1	7.45	
Спонтанность	0	6.98	0.58
	1	7.45	
Самопонимание	0	5.64	2.26**
	1	7.13	
Аутосимпатия	0	7.51	1.98**
	1	8.81	
Контактность (проявление в общении прямоты)	0	5.99	0.86
	1	6.86	
Гибкость (аутентичность) в общении	0	6.20	0.63
	1	7.27	

Из таблицы № 3 видно, что лица, для которых наблюдается амбивалентность данной ценности имеют меньший уровень проявления креативности, ориентации на творческие ценности. При этом у них достоверно более выражены стремления к самопознанию, аутосимпатии, веры в позитивные качества человека. Личность прибегает к вере, как способу разрешать жизненные противоречия, которые она не в состоянии решать собственными усилиями.

В таблице № 4 представлен сравнительный статистический анализ различных показателей самоактуализации между группами с наличием и отсутствием амбивалентности ценности «материально обеспеченная жизнь».

Таблица 4

Сравнительный анализ показателей самоактуализации между группами с наличием и отсутствием амбивалентности ценности «Материально обеспеченная жизнь»

Шкалы	Группы*	Среднее	t
Ориентация во времени (настоящем)	0	6.73	1.26
	1	6.05	
Ценности творчества СА личности	0	6.99	0.35
	1	7.20	
Вера в позитивные качества человека	0	3.35	2.95**
	1	5.14	
Креативность	0	8.25	1.89**
	1	6.97	
Автономность	0	7.19	0.18
	1	7.30	
Спонтанность	0	7.48	2.05**
	1	6.72	
Самопонимание	0	4.80	4.35**
	1	6.70	
Аутосимпатия	0	7.00	2.36*
	1	8.27	
Контактность (проявление в общении прямооты)	0	5.70	2.10**
	1	6.77	
Гибкость (аутентичность) в общении	0	5.91	0.95
	1	6.38	

Из таблицы № 4 видно, что для лиц с неудовлетворенностью материальным положением по сравнению с лицами удовлетворенными также характерно достоверно низкий уровень мотивации креативности, спонтанности. При этом у них достоверно выше стремление к самопознанию, аутосимпатии, ригидности в общении, веры в позитивные качества человека. Последнее пока нами трудно поддается объяснению, однако можно предположить, что это является также компенсаторным проявлением, когда ответственность на решение личных проблем переадресуется другим.

Аналогичную картину мы обнаружили и для лиц с амбивалентной ценностью «внешняя привлекательность», «наличие хороших и верных друзей» «благополучие родных и близких» «любовь» «счастливая семейная жизнь» «уверенность в себе». Для амбивалентных ценностей «здоровье» «активная деятельная жизнь» нами не обнаружена существенная связь с показателями самоактуализации. Видимо, это объясняется тем, что утрата ценностей здоровья и активной деятельности не свойственна для молодежи и не так значительно затрагивает их эмоциональную сферу.

Нами был проведен корреляционный анализ между показателями самоактуализации личности и такими личностными чертами как тревожность и маскулинность. Результаты представлены в таблице № 5.

Таблица № 5

Корреляционные связи между показателями самоактуализации и личностной тревожностью, маскулинностью

Шкалы методики САТ	Шкалы личностных характеристик	
	Тревожность	Маскулинность
Ориентация во времени	- 0, 49*	0
Ценности	0	0
Взгляд на природу человека	0	0
Потребность в познании	0	0
Креативность	- 0, 40	0
Автономность	0	0, 72
Спонтанность	- 0, 51	0

Самопонимание	0	0
Аугосимпатия	- 0, 61	0, 45
Контактность,	0	0
Гибкость в общении	- 0, 69	0, 48

* - все коэффициенты корреляции имеют уровень значимости $p < 0, 05$

Из таблицы № 5 видно, что чем выше уровень личностной тревожности, тем некоторые показатели самоактуализации (креативность, спонтанность, гибкость в общении) ниже. Можно утверждать, что тревожность личности значительно блокирует реализацию ценности в самоактуализации. Из данной таблицы также видно, что коэффициенты корреляций маскулинности с показателями самоактуализации, в отличие от тревожности, имеют противоположные знаки: маскулинные качества способствуют реализации самоактуализации. Дополнительно, нами установлена достоверная обратная связь между личностной тревожностью и маскулинностью: $r = - 0,54$ ($p < 0.05$).

В целом, гипотеза об обратной связи между амбивалентностью жизненных ценностей и самоактуализацией личности подтвердилась.

Выводы

Лица, у которых в сознании представлены амбивалентные (конфликтные, не реализованные) социальные ценности «свобода в личной общественной жизни», «стремление к высоким достижениям и личному успеху», «справедливый в отношении ко мне и моим любимым людям», «материально обеспеченная жизнь» имеют низкий уровень креативности, спонтанности, в общении они более склонны к эмоциональной ригидности, прямоте. В результате фрустрации данных ценностей они имеют высокий уровень к самопознанию, стремлению лучше понять самого себя. В общении они более эгоистичны и эмоционально ригидны. У таких личностей отмечается высокое стремление к вере в позитивные качества людей, самопознанию, проявлению прямоты в общении. Скорее всего, что мотивация к самопониманию связана с активизацией компенсаторных саморегулирующих механизмов на эти фрустрации с редуцированием эмоциональной напряженности. Возможно, что личность прибегает к вере, как к одному из способов совладания разрешить жизненные противоречия, которые она не в состоянии решать собственными усилиями. Ценность «свобода в личной жизни» мы считаем экзистенциальной. Амбивалентность ценности «внешняя привлекательность», «наличие хороших и верных друзей» «благополучие родных и близких» «любовь» «счастливая семейная жизнь» «уверенность в себе» также была получена близкая картина связей с показателями самоактуализации.

Чем выше уровень личностной тревожности как абсолютного показателя внутренней конфликтности, тем некоторые показатели самоактуализации (креативность, спонтанность, гибкость в общении) ниже. Существует обратная связь между личностной тревожностью и маскулинностью. Маскулинные качества способствуют реализации мотивации самоактуализации. Можно сказать, что тревожность личности значительно блокирует реализацию ценности в самоактуализации.

Литература

1. Анцупов А.Я. Шипилов А.И. Конфликтология / А.Я. Анцупов. – Спб.: Питер, 2007. – 496 с.
2. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психол. журн. – Т. 15. – 1994. – № 1. – с. 3 - 18.
3. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л.И. Анцыферова. – М., 2006. – 512 с.
4. Знаков В.В. Понимание в мышлении, общении, человеческом бытии / В.В. Знаков. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 479 с.
5. Знаков В.В. Ценности как проблема психологии человеческого бытия / В.В. Знаков // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / Отв. ред. В.В. Знаков, Г.В. Залевский. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – с. 83 – 93.
6. Красильников И.А. Онтологический аспект психологии экзистенциальных внутрилличностных конфликтов / И.А. Красильников // Психология обучения. – 2013. - № 11. – с. 43 – 54.
7. Литаер Г. Аутентичности, конгруэнтности и прозрачность / Г. Литаер // Карл Роджерс и его последователи на пороге XXI века / Под ред. Дэвида Брэйзера. – М.: Когито-Центр, 2005. – с. 19 – 51.
8. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М.: «Рефл-букл», К.: «Ваклер», 1997. – 304 с.
9. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. – Спб.: Евразия, 1999. – 432 с.

Literatura

1. Ancupov A.Ja. Shipilov A.I. Konfliktologija / A.Ja. Ancupov. – Spb.: Piter, 2007. – 496 s.
2. Ancyferova L.I. Lichnost' v trudnyh zhiznennyh uslovijah: pereosmyslivanie, preobrazovanie situacij i psihologicheskaja zashhita / L.I. Ancyferova // Psihol. zhurn. – T. 15. – 1994. – № 1. – с. 3 - 18.
3. Ancyferova L.I. Razvitie lichnosti i problemy gerontopsihologii / L.I. Ancyferova. – M., 2006. – 512 s.
4. Znakov V.V. Ponimanie v myshlenii, obshhenii, chelovecheskom bytii / V.V. Znakov. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2007. – 479 s.
5. Znakov V.V. Cennosti kak problema psihologii chelovecheskogo bytija / V.V. Znakov // Cennostnye osnovanija psihologicheskoi nauki i psihologija cennostej / Otв. red. V.V. Znakov, G.V. Zalevskij. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2008. – с. 83 – 93.
6. Krasil'nikov I.A. Ontologicheskij aspekt psihologii jekzistencial'nyh vnutilichnostnyh kofliktov / I.A. Krasil'nikov // Psihologija obuchenija. – 2013. - № 11. – с. 43 – 54.
7. Litaer G. Autentichnosti, kongrujentnosti i prozrachnost' / G. Litaer // Karl Rodzhers i ego posledovateli na poroge XXI veka / Pod red. Djevida Brjeziera. – M.: Kogito-Centr, 2005. – с. 19 – 51.
8. Maslou A. Psihologija bytija / A. Maslou. – M.: «Ref-bukl», K.: «Vakler», 1997. – 304 s.
9. Maslou A. Dal'nie predely chelovecheskoj psihiki / A. Maslou. – Spb.: Evrazija, 1999. – 432 s.

УДК 159.928:658.012.32

Особливості зв'язку креативності з комунікативними і організаторськими здібностями студентів-менеджерів

Московченко А.А.
Ania170994@mail.ru

Стаття присвячена вивченню психологічних особливостей зв'язку креативності та комунікативних і організаторських здібностей сучасних менеджерів. Представлений огляд теоретичних та практичних досліджень, присвячених вивченню основних особливостей професійної підготовки менеджерів та необхідних для цього якостей і умінь. Також, представлені результати емпіричного дослідження динаміки креативності, переважаючого типу мислення, комунікативних і організаторських здібностей у студентів-менеджерів у процесі професійної підготовки.

Ключові слова: креативність, комунікативні і творчі здібності, студенти-менеджери.

Статья посвящена изучению психологических особенностей связи креативности с коммуникативными и организаторскими способностями современных менеджеров. Представлен обзор теоретических и практических исследований, посвященных изучению основных особенностей профессиональной подготовки менеджеров и необходимых для этого качеств и умений. Также, представлены результаты эмпирического исследования динамики креативности, наиболее выраженного типа мышления, коммуникативных и организаторских способностей у студентов-менеджеров в процессе профессиональной подготовки.

Ключевые слова: креативность, коммуникативные и творческие способности, студенты-менеджеры.

The article is aimed to reveal the correlation of creativity with communicative and organizational abilities of contemporary manager's research. The overview of theoretical and practical investigations of main manager's professional training specificities and necessary qualities and skills is represented. Also, the results of empirical research of manager's creativity, prevailing thinking type, communicative and organizational abilities dynamics in the process of professional training are outlined.

Keywords: creativity, communicative and organizational abilities, students-managers.

Постановка проблеми. Особливої актуальності на сьогоднішній день в умовах соціально-економічних та політичних змін в Україні набуває проблема професійної підготовки управлінців.

Сутність сучасного менеджменту полягає в оптимізації конкретних завдань управління завдяки раціональному та оптимальному використанню ресурсів: матеріальних, матеріально-технічних, кадрових, фінансових тощо. Тому, однією із актуальних проблем сучасного керівника є проблема професійного росту, або професійної кар'єри працівників управлінської галузі як однієї із складових особистого розвитку, підвищення рівня знань, вмінь та компетентності, тобто постійного руху до успіху. Нині виникає парадоксальна ситуація: керівник не має елементарних знань стосовно своїх обов'язків, про свою професію пізнається з науково-методичної літератури самотужки.

Фундаментальні та динамічні зміни, що відбуваються в даний час у суспільстві, зумовлюють зростання інтересу вчених до проблеми професіоналізації особистості. Разом з тим, для сучасного етапу розвитку нашої країни характерна трансформація соціальної, культурної, професійної сфер, що змінює вимоги до системи підготовки кваліфікованих фахівців, зокрема і працівників управлінської галузі.

Одним із компонентів структури процесу професіоналізації є професійні якості, до складу яких входять спеціальні здібності. Саме від міри усвідомлення рівня розвитку останніх залежить успішність становлення особистості – професіонала.

Для менеджерів найбільш вагомими професійно важливими спеціальними здібностями є ті, що стосуються умінь організувати роботу людей, спілкуватися з ними, аналізувати ситуацію та приймати рішення, які інтегруються у креативності майбутніх фахівців.

Мета даної статті – проаналізувати особливості зв'язку креативності з комунікативними і організаторськими здібностями студентів-менеджерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ознаками високорозвиненого професійного мислення та креативності молодих фахівців, на думку багатьох науковців (В.Болотов, М.Вейнштейн, Т.Воропай, М.Кларін, Н.Кравченко, М.Ліпман, К.Мереди, Т.Олійник, Р.Пауль, Є.Полат, Дж.Стіл, Ч.Темпл, О.Тягло, М.Чошанов, Д.Халперн та ін. [3, 5]), є вміння досліджувати реальні виробничі та життєві ситуації; висувати різні варіанти розв'язання поставлених завдань, порівнювати, оцінювати, виявляти недоліки і переваги кожного з них, вибираючи оптимальний; приймати самостійні рішення та прогнозувати їх наслідки.

Важливими якостями професійного творчого мислення сучасних спеціалістів у сфері управління є також вміння аналізувати інформацію, зібрану з різних джерел, з точки зору її достовірності, точності, корисності для розв'язання поставленої проблеми; обговорювати проблему, що вирішується, чітко і продумано викладати власні думки, аргументовано доводити свою точку зору, уважно ставлячись до чужої та враховуючи її; розпізнавати суперечливі дані, судження, аргументи, виявляти і виправляти помилки в чужих розмірковуваннях та визнавати їх у своїх [6].

При цьому, реалізація творчого мислення студентів-управлінців та їх креативного потенціалу реалізується у процесі професійного навчання та набуття професійно важливих якостей молодою особистістю, що досліджували такі вчені як І. Андрійчук, І.Баклицький, В. Бодров, Є. Клімов, Т. Кудрявцев, В. Машин, Л. Мітіна, В. Панок .

Специфіка діяльності менеджера полягає у тому, що керівництво спільною діяльністю людей

відбувається в системі міжособистісних відносин, яким властиві взаємозалежність, доцільність, упорядкованість, підпорядкованість, результативність, комунікативність, динамізм. Вони, згідно з Г.В.Осовською [4], зумовлюють такі функціональні обов'язки менеджера: визначення цілей; організування; відповідальність за результати; координування (хто, що, коли, де і як повинен робити); контролювання спільних та індивідуальних дій (хто, що, коли, де і як робить); мотивування колективних та індивідуальних дій; здійснення комунікативних зв'язків між колективом (самостійною ланкою організації) та іншими структурними підрозділами й рівнями посад у посадовій ієрархії. Важливу роль при виконанні менеджером функціональних обов'язків відіграє їх соціально-психологічна складова.

Із соціально-психологічною складовою у діяльності сучасних менеджерів істотно пов'язані особливості креативності та інтелектуального розвитку менеджерів. Зокрема, у дослідженні І.В.Волкова [1] з'ясовано, що креативність та достатньо високий рівень інтелектуального розвитку виступають вагомими характеристиками особистісного потенціалу менеджера. Важливість креативності у професійному становленні менеджерів доводиться і у дослідженнях К.В. Батовріної [2], де визначені основні закономірності та етапи розвитку креативності як базової характеристики успішних менеджерів.

Переважаюча роль вираженої креативності та комунікативних умінь менеджерів доводиться і у дослідженні Б.Р.Тамбієвої [7], де дані якості управлінців визначаються як одними із найбільш вагомих компетентностей сучасних менеджерів.

Відповідно, дослідження особливостей вираженості креативності та комунікативних і організаторських умінь студентів-менеджерів є вагомим кроком у забезпеченні їх конкурентоспроможності на ринку праці та професійної компетентності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами здійснене комплексне дослідження креативного аспекту у контексті професійного становлення студентів-майбутніх менеджерів. У даній публікації проаналізовані результати емпіричного вивчення креативності, типів мислення та комунікативних і організаторських здібностей менеджерів, здійснене за методиками «Визначення типів мислення та рівня креативності» (за Дж. Брунером) та «Комунікативні та організаторські схильності» (за В. В. Синявським та Б. А. Федорошим). Дослідження проводилося на базі Полтавського університету економіки і торгівлі. У дослідженні брали участь 120 студентів першого та п'ятого курсу факультету менеджменту та бізнесу.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що протягом навчання у вузі у студентів-менеджерів відбувається підвищення рівня креативності, що представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка креативності студентів-менеджерів у процесі професійного навчання

Курс	Рівні креативності менеджерів		
	низький	середній	високий
I	45%	36%	19%
V	34%	22%	44%

Як свідчать дані таблиці 1, у процесі навчання студенти-менеджери стають більш креативними, адже на першому курсі високий рівень даної якості зафіксований у 19% респондентів, а на п'ятому – у 44%. Відповідно, у процесі професійної підготовки менеджерів показник низького рівня креативності зменшився на 11%. Тобто, у процесі навчання у досліджуваних розвинулись підвищена чутливість до проблем, до дефіциту або суперечливості знань, прагнення по пошуку їх рішень на основі висування гіпотез, по формулюванню результату рішення. Вони стали більш спроможними до нестандартних та нетипових рішень життєвих і виробничих ситуацій.

Нами визначено, що серед менеджерів найбільш типовим є знаковий тип мислення, зафіксований у 61% досліджуваних не залежно від курсу навчання. Тобто, ці студенти схильні перетворювати інформацію за допомогою умовиводів. При цьому, знаки, які відображають особливості об'єктів, об'єднуються в більші одиниці. Результатом мисленнєвої діяльності таких студентів є думка у формі поняття чи висловлювання, фіксуємого істотної відносини між предметами, що позначаються. Досліджуваним також властиве достатньо виражене практичне мислення, зафіксоване у 32% респондентів, направлених на реалізацію продуктів когнітивної діяльності у предметній сфері.

Цікавим, на нашу думку, є таке поєднання типів мислення студентів-менеджерів, адже дає підстави стверджувати, що хоча їм і властиве знакове мислення з оперуванням переважно вербальною інформацією, але їх професійне мислення не відірване від реальної ситуації виробничої діяльності.

Результати порівняння комунікативних та організаторських схильностей студентів-менеджерів першого та п'ятого курсів представлені у таблиці 2.

Таблиця 2.

Показники розвитку комунікативних та організаторських схильностей майбутніх менеджерів

Курс	Рівні комунікативних та організаторських здібностей		
	низький	середній	високий
I	35%	40%	25%
V	15%	40%	45%

Як свідчать дані таблиці, студенти п'ятого курсу мають більш розвинені комунікативні та організаторські схильності, оскільки високий рівень їх розвитку притаманний 45%, а середній 40% досліджуваних. При цьому, студенти першого курсу мають менше розвинені комунікативні та організаторські схильності, оскільки низький рівень їх розвитку властивий 35% і середній 40% досліджуваних.

Такі співвідношення відсоткових значень дають підстави стверджувати, що студенти п'ятого курсу, які мають більш розвинуті комунікативні і організаційські схильності, переважно не губляться у новій обстановці, швидко знаходять друзів, постійно прагнуть розширити коло своїх знайомих, займаються громадською діяльністю, допомагають близьким, друзям, виявляють ініціативу у спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації громадських заходів, здатні прийняти самостійне рішення у важкій ситуації. Вони мають більш виражену психологічну готовність до майбутньої професійної діяльності, оскільки налаштовані на взаємодію з людьми і вмінють її реалізувати, у чому і полягає значна частина роботи менеджера.

Студенти першого курсу, яким більше властивий низький рівень розвитку комунікативно-організаційських здібностей, часто почувають себе самотньо в новій компанії, колективі, вважають за краще проводити час наодинці з собою, обмежують свої знайомства, відчувають труднощі у встановленні контактів з людьми і, виступаючи перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи, прояв ініціативи в суспільній діяльності вкрай занижений, часто вони воліють уникати прийняття самостійних рішень.

Таким досліджуваним складно взаємодіяти з оточуючими людьми, що відображає низький рівень їх соціально-психологічної готовності до майбутньої професійної діяльності у ролі менеджера.

Для доведення статистичної значимості зафіксованих відмінностей у проявах комунікативно-організаційських здібностей майбутніх менеджерів першого та п'ятого курсів використаний критерій χ^2 - Пірсона, емпіричне значення якого = 12,520. Оскільки χ^2 - емпіричне > χ^2 - критичного 5,991 ($p \leq 0,05$); 9,210 ($p \leq 0,01$) і $k=2$, то відмінність у рівні розвитку даних якостей на різних курсах навчання менеджерів є статистично значимою.

Отримані дані свідчать про позитивну динаміку розвитку комунікативних та організаційських схильностей майбутніх менеджерів у процесі навчання. Навчаючись у ВНЗ, студенти адаптуються до нових умов навчання, вони отримують ґрунтовну теоретичну і практичну підготовку, внаслідок чого рівень розвитку їх комунікативних та організаційських схильностей зростає.

Нами передбачено, що існує зв'язок між рівнем сформованості креативності та комунікативних і організаційських здібностей у студентів-менеджерів, оскільки уміння творчо вирішувати різні життєві та професійні задачі – важлива якість менеджера, що характеризує як його мислення, так у комунікативні орієнтації. Нами порівняні показники сформованості комунікативних і організаційських здібностей досліджуваних із відмінним рівнем креативності, в результаті чого зафіксовані істотні відмінності.

Студентам із заниженою креативністю переважно притаманний низький рівень комунікативних і організаційських схильностей (47% та 52% низького рівня значення у досліджуваних відповідно). Натомість, студенти із високою креативністю мають більш високо розвинені комунікативні і організаційські схильності (властиво 64% досліджуваних). Вагомість таких показників доводить значення χ^2 - емпіричного, яке = 11,744 при χ^2 - критичному 5,991 ($p \leq 0,05$); 9,210 ($p \leq 0,01$) і $k=2$. Тобто, у студентів-менеджерів із високим рівнем креативності більше та краще розвинуті комунікативні і організаційські схильності. Вони як у мисленнєвій діяльності, так і у спілкуванні з людьми схильні проявляти підвищену креативність, нестандартний підхід до вирішення проблемних ситуацій. Такі дані можуть бути пояснені науковими поглядами на природу креативності, не як характеристики пізнавальної сфери, а як загальної особливості особистості.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, визначено, що креативність та комунікативні і організаційські здібності є вагомим компонентом успішного професійного становлення майбутніх менеджерів.

За результатами проведеного дослідження визначено, що у процесі професійної підготовки у студентів-менеджерів підвищується рівень креативності. Вони стають більше спроможними нетипово вирішувати життєві та професійні проблеми. Переважаючим типом мислення досліджуваних є знакове, що поєднується з ознаками предметного мислення, і свідчить про практичну зорієнтованість мислення студентів.

Також, протягом навчання у майбутніх менеджерів підвищується рівень комунікативних та організаційських здібностей, вони набувають більш вираженої психологічної готовності до майбутньої професійної діяльності, оскільки налаштовані на взаємодію з людьми і вмінють її реалізувати, у чому і полягає значна частина роботи менеджера.

Нами визначений прямий зв'язок між креативністю та комунікативно-організаційськими здібностями студентів-менеджерів. По закінченні навчання, вони як у мисленнєвій діяльності, так і у спілкуванні з людьми схильні проявляти підвищену креативність, нестандартний підхід до вирішення проблемних ситуацій. Хоча нами визначені особливості креативності та комунікативних і організаційських умінь студентів-менеджерів та їх взаємозв'язку, питання більш глибокого та систематичного вивчення креативного аспекту професійної підготовки студентів-менеджерів залишається до кінця не вивченим, що і виступатиме предметом подальших досліджень автора.

Література

1. Волков И.В. Развитие личных потенциалов менеджеров в образовательном пространстве высшей школы: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. «Педагогическая психология» / И.В. Волков. – Нижний Новгород, 2012. – 25 с.
2. Батоврина Е.В. Развитие креативности управленцев в процессе профессиональной подготовки: автореф. дис... канд. социол. наук: 22.00.08. «Социология управления» / Е.В. Батоврина. – Москва, 2007. – 26 с.
3. Карамушка Л.М. Психология освітнього менеджменту : Навч. Посібник / Л.М. Карамушка. – К. : Либідь, 2004. – С. 14–31.
4. Осовська Г.В. Основи менеджменту. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Г.В. Осовська. – Київ : Кондор, 2003. – 556 с.
5. Помиткіна Л.В. Психологічні особливості підготовки менеджерів до діяльності в надзвичай-

них ситуаціях / Л.В.Помиткіна // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К. : «Логос», 2007. – Т.7. – Вип. 13. – С. 124–128.

6. Семененко Л.В. Формування управлінських здібностей майбутніх менеджерів як чинник становлення психологічної культури / Л.В. Семененко // Психологічна культура : види, інваріанти, розвиток : монографія / відп. ред. Г.Є.Улунова. – Суми : ВВП «Мрія», 2014. – С. 342–359.

7. Тамбиева Б.Р. Личностные детерминанты психологической компетентности менеджера ресторана : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01. «Общая психология, психология личности, история психологии» / Б.Р.Тамбиева. – Сочи, 2011. – 25 с.

Literatura

1. Volkov I.V. Razvitie lichnyh potencialov menedzherov v obrazovatel'nom prostranstve vyshej shkoly: avtoref. dis... kand. psihol. nauk: 19.00.07. «Pedagogicheskaja psihologija» / I.V.Volkov. – Nizhnij Novgorod, 2012. – 25 s.

2. Batovrina E.V. Razvitie kreativnosti upravlencev v processe professional'noj podgotovki: avtoref. dis... kand. sociol. nauk: 22.00.08. «Sociologija upravlenija» / E.V.Batovrina. – Moskva, 2007. – 26 s.

3. Karamushka L.M. Psihologija osvıt'ного menedzhmentu : Navch. Posibnik / L.M. Karamushka. – K. : Libid, 2004. – S. 14–31.

4. Osovs'ka G.V. Osnovi menedzhmentu. Navchal'nij posibnik dlja studentiv vishnih navchal'nih zakladiv / G.V.Osovs'ka. – Kiiv : Kondor, 2003. – 556 s.

5. Pomitkina L.V. Psihologichni osoblivosti pidgotovki menedzheriv do dijal'nosti v nadzvichajnih situacijah / L.V.Pomitkina // Aktual'ni problemi psihologii : Zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii imeni G.S.Kostjuka APN Ukraїni / Za red. S.D.Maksimenka. – K. : «Logos», 2007. – Т.7. – Вип. 13. – С. 124–128.

6. Semenenko L.V. Formuvannja upravlins'kih zdibnostej majbutnih menedzheriv jak chinnik stanovlennja psihologichnoї kul'turi / L.V. Semenenko // Psihologichna kul'tura : vidi, invarianti, rozvitok : monografija / vidp. red. G.Є.Ulunova. – Sumi : VVP «Mrija», 2014. – С. 342–359.

7. Tambieva B.R. Lichnostnye determinanty psihologicheskoy kompetentnosti menedzhera restorana : avtoref. dis... kand. psihol. nauk: 19.00.01. «Obshhaja psihologija, psihologija lichnosti, istorija psihologii» / B.R.Tambieva. – Sochi, 2011. – 25 s.

УДК 159.923.2

Психологічне благополуччя як основа повноцінного та психологічно здорового функціонування особистості

Санько К. О.
karina.sanko@yandex.ru

У статті розглядається проблема психологічного благополуччя особистості у сучасних умовах. Розглядаються існуючі підходи до вивчення психологічного благополуччя. Висвітлюються аспекти психологічного благополуччя. Розглядаються компоненти психологічного благополуччя та узагальнюються ті компоненти, які є важливими для психологічно здорового функціонування особистості.

Ключові слова: психологічне та суб'єктивне благополуччя, психологічне здоров'я, самоставлення, самоприйняття, задоволеність життям, самореалізація особистості, сприятливий емоційний фон.

В статье рассматривается проблема психологического благополучия личности в современных условиях. Рассматриваются существующие подходы к изучению психологического благополучия. Излагаются аспекты психологического благополучия. Рассматриваются компоненты психологического благополучия и обобщаются те компоненты, которые являются важными для психологически здорового функционирования личности.

Ключевые слова: психологическое и субъективное благополучие, психологическое здоровье, самоотношение, самопринятие, удовлетворенность жизнью, самореализация личности, благоприятный эмоциональный фон.

The article displays the problem of personality psychological well-being in modern conditions. There are stated the existing approaches in the psychological well-being studying as well as the psychological well-being aspects. It highlights the psychological well-being components and generalizes the components that are important for personality psychologically healthy functionality.

Key words: psychological and subjective well-being, mental health, self-formation, self-perception, life satisfaction, self-identity, positive emotional background.

Постановка проблеми. В останні десятиліття проблема психологічного благополуччя все частіше стає предметом дослідження психологів. Це пов'язано з гострою необхідністю для психологічної науки та практики у визначенні того, що служить підставою для внутрішньої рівноваги особистості, її психологічного здоров'я, його складових, які емоційно-оцінні відносини лежать у його основі, яким чином воно бере участь у регуляції поведінки, яким чином можна допомогти особистості у вирішенні проблеми благополуччя. Актуальність вивчення даної проблеми пов'язана з тим, що психологічне благополуччя є тим психологічним феноменом, який уособлює природне прагнення людини до внутрішньої рівноваги, комфорту, відчуття щастя, а головне психологічного здоров'я особистості. Темп життєдіяльності сучасної людини, дозволяє характеризувати її як потенційно емоційно висока емоційна напруженість викликається наявністю великої кількості факторів стресу, постійно присутніх в умовах сучасного життя. Це такі особливості життєдіяльності, як високий динамізм, нестача часу, робочі перенавантаження, складність виникаючих життєвих ситуацій, рольова невизначеність, соціальна оцінка, невизначеність у житті та ін. Дане явище негативно впливає на психологічне благополуччя, фізичне здоров'я та ефективність життєдіяльності особистості [4].

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема психологічного благополуччя досить активно досліджувалася та досліджується у даний час зарубіжними та вітчизняними вченими, серед яких Н. Бредб'орн та Е. Дінер, які описують благополуччя у термінах задоволеності – незадоволеності; А. Вотермен вважає, що головний та необхідний аспект благополуччя – особистісне зростання; Кронік О.О., Ахмеров Р.А., Ріфф К., Ryan R.M., Deci E.L., Лінч М., Вороніна А.В., Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. розуміють психологічне благополуччя особистості як досить складне переживання людиною задоволеності власним життям, що відображає одночасно як актуальні, так і потенційні аспекти життя особистості; теорії Маслоу А., Роджерса К., Олпорта Г., Юнга К.Г., Еріксона Е., Бюлер Ш., Ньюгартена Б., Яходи М., Биррена Д. розглядають поняття психологічного благополуччя на основі вивчення проблеми позитивного психологічного функціонування особистості.

Виділення невирішених частин. Існуючі дослідження показали, що динамічність сучасного життя пов'язана з чималим нервово-емоційним навантаженням для людини. Така ситуація потенційно містить у собі збільшення нервово-психічної напруги особистості, має негативний вплив на психологічне благополуччя, що призводить до виникнення дисбалансу в житті та психосоматичних захворювань. Багато робіт присвячено вивченню окремих аспектів психологічного благополуччя та психологічно здорового функціонування особистості: тривожності та агресивності; впливу соціальних змін на формування життєвих планів; взаємозв'язку емоційного стану людини з адаптацією та ін. Але незважаючи на існуючі дослідження немає загального визначення компонентів психологічного благополуччя як основи психологічно здорового функціонування особистості. Тому необхідний системний аналіз наукового знання про складові психологічного благополуччя, теоретико-методологічні підходи до його вивчення, а також сучасного розуміння поняття психологічне здоров'я для визначення основних компонентів психологічного благополуччя, які є важливими для психологічно здорової особистості.

Таким чином, метою статті є узагальнене визначення феномену психологічного благополуччя та його основних компонентів для психологічно здорової особистості в її життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу. У вивченні психологічного благополуччя слід почати з дослідження Н. Бредб'орна, яке заклало теоретичну базу для розуміння даного феномену. На думку вченого для характеристики психологічного благополуччя необхідно оперувати ознаками, що відображають стан щастя чи нещастя, суб'єктивного відчуття загальної задоволеності або не задоволеності життям [8].

Розглянемо основні існуючі підходи до вивчення психологічного благополуччя:

- Гедоністичний підхід – основним критерієм є переживання щастя, задоволеності в житті. До гедоністичних теорій можна віднести вчення, у яких благополуччя описується головним чином у термінах задоволеності – незадоволеності, будується на балансі позитивного та негативного афектів. На думку, вчених даної теорії Н. Бредб'орна та Е. Дінера, події повсякденного життя, які несуть у собі радість чи розчарування, відбиваючись у нашій свідомості, накопичуються у вигляді відповідного афекту. Те, що нас турбує, і те, через що ми переживаємо, підсумовується у вигляді негативного афекту, ті ж події повсякденного життя, які несуть нам радість і щастя, сприяють збільшенню позитивного афекту. Різниця між позитивним і негативним афектами є показником психологічного благополуччя та відображає загальне відчуття задоволеності життям [2].

- Евдемоністичний підхід – основна ідея підходу у повноті самореалізації людини. Евдемоністичне розуміння даної проблеми будується на тому постулаті, що особистісне зростання – головний та необхідний аспект благополуччя. Такий підхід характерний для поглядів А. Вотермена та О. О. Кроніка [2].

Інтегрувавши більш ранні роботи, Керол Ріфф заклала основи щодо розуміння психологічного благополуччя як комплексного поняття та виділила шість основних компонентів психологічного благополуччя:

- самоприйняття (відображає позитивну самооцінку себе та свого життя у цілому, усвідомлення та прийняття не тільки своїх позитивних якостей, а й своїх недоліків. Протилежність самоприйняття – почуття незадоволеності собою, що характеризується неприйняттям певних якостей своєї особистості, незадоволеності своїм минулим);

- позитивні відносини з оточуючими (мається на увазі, як уміння співпереживати, так і здатність бути відкритим для спілкування, а також наявність навичок, які допомагають встановлювати та підтримувати контакти з іншими людьми. Крім цього, дана характеристика включає у себе бажання бути гнучким у взаємодії з оточуючими, вміння знаходити компроміс. Відсутність цієї якості свідчить про самотність, нездатність встановлювати та підтримувати довірливі стосунки, замкнутість);

- автономія (людина, яка володіє високою автономією, здатна бути незалежною, вона не боїться протиставляти свою думку думці більшості, може дозволити собі не стандартне мислення та поведінку, вона оцінює себе виходячи з власних уподобань. Відсутність достатнього рівня автономії веде до конформізму, зайвої залежності від думки оточуючих);

- управління навколишнім середовищем (йдеться про наявність якостей, які обумовлюють успішне оволодіння різними видами діяльності, здатність досягати бажаного, долати труднощі на шляху реалізації власних цілей, у разі нестачі цієї характеристики спостерігається відчуття власного безсилля, некомпетентності, неспроможності щось змінити або поліпшити для того, щоб досягти бажаного);

- мета у житті (наявність життєвих цілей породжує почуття усвідомленості існування, цінності того, що було у минулому, відбувається у сьогоденні та буде відбуватися у майбутньому. Відсутність цілей у житті викликає відчуття безглуздості й туги);

- особистісне зростання (передбачає прагнення розвиватися, вчитися, сприймати нове, а також мати відчуття власного прогресу. Якщо особистісне зростання, за якихось причин не можливе, то наслідком цього стають почуття нудьги, стагнації, відсутність віри в свої здібності до змін, оволодіння новими вміннями та навичками, при цьому зменшується інтерес до життя) [10].

Привертає увагу концепція психологічного благополуччя російської вченої А.В. Вороніної. Грунтуючись на тому, що у теперішній час «психологічне здоров'я» розглядається як благополуччя у широкому сенсі слова, вчена розробила уявлення про «психологічне благополуччя» як системну якість людини, яка набувається нею у процесі життєдіяльності на основі психофізіологічного збереження функцій. Воно проявляється у суб'єкта в переживанні змістовної наповненості та цінності життя у цілому як засобу досягнення внутрішніх, соціально орієнтованих цілей та є умовою реалізації його потенційних можливостей та здібностей [4].

Відштовхуючись від цього, А.В. Вороніна розробила ієрархічну модель психологічного благополуччя. На різних рівнях простору буття людини, сформованих у різних типах діяльності, закладаються внутрішні інтенції (свідомі та несвідомі ресурсні установки). Вони складаються у якісно своєрідні ієрархічні рівні психологічного благополуччя людини: психосоматичне здоров'я, соціальну адаптованість, психічне та психологічне здоров'я.

У роботах вітчизняних учених психологічне благополуччя визначається як системна єдність оптимальних психологічних якостей та станів людини: особистісної зрілості, самоактуалізації, гармонії особистості та суб'єктивного благополуччя. Виділяють такі аспекти психологічного благополуччя:

- Ресурсний (головним феноменом цього аспекту є особистісна зрілість, індикаторами є соціальна компетентність, емоційний інтелект, творча позиція у житті, особистісний потенціал, мудрість, духовність, відповідальність, активність тощо.);

- Процесуальний (головним феноменом аспекту є самоактуалізація, показником є процес реалізації власних цінностей, докладання для цього зусиль, особистісна експресивність власних цінностей);

- Результативний (психологічне благополуччя особистості, показниками якого є наслідки відповідей на загальні для усіх людей екзистенціальні виклики – досягнення у найбільш важливих для людей сферах – самоприйняття, розвинена сфера спілкування, кероване середовище, автономна позиція у житті, наявність життєвих сенсів, розвинена особистість тощо);

- Структурний (гармонія особистості, як внутрішня, так і між нею та її довіллям, це гармонійне співвідношення різних сфер життя особистості, інструментальність (синергія) цінностей і цілей, позитивні установки до життя, інтегрованість та ієрархічність цілей і сенсів, доступність важливих цінностей і сенсів);

- Оціночний (суб'єктивне благополуччя, показниками якого є задоволеність життям, перевага позитивного афекту над негативним, оптимізм) [6].

Дослідження психологічного благополуччя з різних методологічних підстав закономірно призводять до невизначеності компонентів досліджуваного явища. Узагальнивши розглянуті погляди вчених на розуміння психологічного благополуччя можна виділити наступні його компоненти, враховуючи їх важливість для психологічно здорового функціонування особистості:

1. Задоволеність як інтегральна когнітивно-емоційна оцінка. Психологічне благополуччя розглядається як глобальна оцінка якості життя людини у відповідності з її власними критеріями, це гармонійне задоволення бажань та прагнень людини.

2. Соціальне благополуччя, у тому числі наявність соціальної підтримки, прийняття групою, відкритість у взаєминах та відсутність конфліктів, сприятливе соціальне оточення і управління навколишнім середовищем. Розширення особистої зони відповідальності, безпосередньо пов'язане з широтою образу Я, призводить до необхідності включення у поняття особистого благополуччя також і благополуччя близьких та значущих людей. Не можна бути щасливим у самотності [2].

3. Функціональний статус, психічний та психофізіологічний стан. Відсутність негативних переживань, станів, наслідків для організму та психіки є необхідною складовою благополуччя. Довгий час ці проблеми залишалися пріоритетом медичного або біологічного розуміння благополуччя, однак їх зв'язок з психологічним аспектом досліджуваного явища є безсумнівним [2].

4. Ціннісно-мотиваційна сфера, як загальна усвідомленість життя, так й індивідуальна система пріоритетів, система координат. Психологічне благополуччя пов'язане з переживанням змістовної наповненості, осмисленості та цінності життя у цілому як засобу досягнення особистісних цілей. Е. Дінер зазначає, що дослідження психологічного благополуччя повинно враховувати не тільки безпосередньо вимірюваний рівень благополуччя, а й брати до уваги внутрішню, індивідуальну систему координат. Мотиви, цінності, установки задають необхідні при дослідженні благополуччя індивідуально-специфічні координати значимого для людини: для одних благополуччя – це матеріальний достаток, для інших – сім'я, для третіх – професійний успіх та ін. Саме ціннісно-мотиваційний фактор задає такий параметр благополуччя як його широта – що саме індивід включає у категорію значимого. Широта поняття благополуччя, інтеграція успішності життя та діяльності людини у різних сферах веде до необхідності гнучкої, адаптивної поведінки як гарантії успішної поведінки у різних ситуаціях [9].

5. Самооцінка та самоставлення, у тому числі впевненість у власних можливостях при подоланні негативних обставин, прийняття особистої відповідальності за власне життя, відсутність внутрішнього конфлікту.

6. Уміння використовувати наявні можливості для досягнення поставлених значущих цілей, а також загальну несуперечність потреб та можливостей – даний компонент благополуччя у теорії К. Ріфф називається «підконтрольність життя». У більш пізніх роботах вона називає цей аспект «екологічною майстерністю». Це не лише досягнення власних цілей, а й перш за все відповідальність за все, що відбувається, прийняття як позитивного, так і негативного як результат власних дій. Людина не може бути благополучною, якщо вона відчуває безпорадність та служить волі обставин.

7. Самоефективність, досягнення намічених цілей та наявність змістовних перспектив. У певному сенсі це теж компонент самооцінюючого фактору, суб'єктивного сприйняття наявної ситуації та самооцінка досягнень. У роботах М.Аргайл, Е.Дінер, Р.Еммонс, І.А.Джідарьян, Л.В.Кулікова, М.В.Соколової та ін. показано, що безпосередньо ні рівень фізичного здоров'я, ні матеріальний добробут, ні задоволення поставлених потреб не пов'язані з переживаннями щастя та благополуччя. Благополуччя – це питання перцепції життя, суб'єктивного ставлення до ситуації та до власних можливостей, відчуття самореалізованості [9].

Таким чином, можна зробити висновок, що почуття психологічного благополуччя визначається, як інтегральний психічний феномен, цілісне переживання, що відображає успішність функціонування індивіда в соціальному середовищі, що супроводжується сприятливим емоційним фоном, функціональним станом організму та психіки, позитивним само ставленням та довірливим ставленням до світу. А також можна стверджувати, що психологічне благополуччя є одним із важливих елементів психологічно здорової особистості, яка має певний запас психологічної міцності, що дозволяє їй продуктивно долати життєві складності та справлятися зі стресами повсякденного життя.

Література

- 1.Ананьев В.А. Психология здоровья / В.А. Ананьев. – СПб.: Речь, 2006. – 368 с.
- 2.Бессонова Ю.В. О структуре психологического благополучия / Ю.В. Бессонова // Психологическое благополучие личности в современном образовательном пространстве. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. пед. ун-т., 2013. – С. 30 – 35.
- 3.Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К. Вилюнас. – М.: Издательство Московского Университета, 1976. – 142 с.
- 4.Воронина А.В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы: автореф. дис. канд. психол. наук.: спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / А. В. Воронина. – Томск, 2002. – 24 с.
- 5.Григорьева М.В. Субъективное благополучие личности как результат школьной адаптации в разных условиях обучения / М.В. Григорьева // Психологическая наука и образование. – 2009. – № 2. – С. 41-45.
- 6.Олександров Ю.М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя студентської молоді: автореф. дис. канд. психол. наук.: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Ю.М. Олександров. – Харків, 2010. – 23 с.
- 7.Тарабрина Н.В. Специфика психологического благополучия в группах респондентов с различной интенсивностью переживания террористической угрозы / Тарабрина Н.В., Быховец Ю.В., Казымова Н.Н. // Психологические исследования. – 2012. – № 2(22). – С. 15-26.
- 8.Шамянов Р.М. Психология субъективного благополучия личности / Р.М. Шамянов. –

Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2004. – 268 с.

9. Шевеленкова Т.Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) / Т.Д. Шевеленкова, П.П. Фесенко // Психологическая диагностика: Ежеквартальный научно-методический и практический журнал. – 2005. – №3. – С. 95-129

10. Ryff C.D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being / C.D. Ryff // Journal of Personality and Social Psychology. – 1989. – Vol. 57. – P. 1069–1081.

Literatura

1. Anan'ev V.A. Psihologiya zdorovya / V.A. Anan'ev. – SPb.: Rech, 2006. – 368 s.

2. Bessonova Yu.V. O strukture psihologicheskogo blagopoluchiya / Yu.V. Bessonova // Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti v sovremennom obrazovatel'nom prostranstve. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. gos. ped. un-t., 2013. – S. 30 – 35.

3. Vilyunas V.K. Psihologiya emotsionalnykh yavleniy / V.K. Vilyunas. – M.: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1976. – 142 s.

4. Voronina A.V. Otsenka psihologicheskogo blagopoluchiya shkolnikov v sisteme profilakticheskoy i korraktsionnoy raboty psihologicheskoy sluzhby: avtoref. dis. kand. psihol. nauk.: spets. 19.00.04 «Medit-sinskaya psihologiya» / A. V. Voronina. – Tomsk, 2002. – 24 s.

5. Grigoreva M.V. Sub'ektivnoe blagopoluchie lichnosti kak rezultat shkolnoy adaptatsii v raznykh usloviyakh obucheniya / M.V. Grigoreva // Psihologicheskaya nauka i obrazovanie. – 2009. – № 2. – S. 41-45.

6. Oleksandrov Yu.M. Samoregulyatsiya yak chinnik psihologicheskogo blagopoluchehya studentskoyi molods: avtoref. dis. kand. psihol. nauk.: spets. 19.00.01 «Zagalna psihologiya, Istorlya psihologiyi» / Yu.M. Oleksandrov. – Harkiv, 2010. – 23 s.

7. Tarabrina N.V. Spetsifika psihologicheskogo blagopoluchiya v gruppah respondentov s razlichnoy intensivnostyu perezhivaniya terroristicheskoy ugrozy / Tarabrina N.V., Byihovets Yu.V., Kazyimova N.N. // Psihologicheskie issledovaniya. – 2012. – № 2(22). – S. 15-26.

8. Shamionov R.M. Psihologiya sub'ektivnogo blagopoluchiya lichnosti / R.M. Shamionov. – Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta, 2004. – 268 s.

9. Shevelenkova T.D. **Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti (obzor osnovnykh kontseptsiy i metoda issledovaniya)** / T.D. Shevelenkova, P.P. Fesenko // Psihologicheskaya diagnostika: Ezhekvarturny nauchno-metodicheskiy i prakticheskiy zhurnal. – 2005. – №3. – S. 95-129

10. Ryff C.D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being / C.D. Ryff // Journal of Personality and Social Psychology. – 1989. – Vol. 57. – P. 1069–1081.

УДК 378.147.091.39:316.6

Комплексний соціально-психологічний тренінг як чинник успішної самоактуалізації студентів
Церковний А.О., Церковна М.В.
a24@ukr.net

В статті розглядаються питання можливості впливу на процес самоактуалізації студентів в період навчання у вищому навчальному закладі. Автори пропонують застосування соціально-психологічного тренінгу, як засобу стимуляції процесу самоактуалізації студентів. Розглядається вплив психологічного тренінгу на самоактуалізацію. Пропонується організація навчально-виховного процесу таким чином, щоб він міг сприяти самоактуалізації і саморозвитку кожного студента.

Ключеві слова: самоактуалізація студентів, соціально-психологічний тренінг.

В статье рассматриваются вопросы возможности влияния на процесс самоактуализации студентов в период обучения в высшем учебном заведении. Авторы предлагают применение социально-психологического тренинга как способа стимуляции процесса самоактуализации студентов. Рассматривается влияние психологического тренинга на самоактуализацию. Предлагается организация учебно-воспитательного процесса таким образом, чтобы он мог способствовать самоактуализации и саморазвитию каждого студента.

Ключевые слова: самоактуализация студентов, социально-психологический тренинг.

This article discusses the possible impact on the process of self-actualization of students in the period of study in higher education. The authors suggest the use of socio-psychological training as a way of stimulating the process of self-actualization of students. Influence of psychological training on self-actualization is considered. The organization of the educational process so that it can contribute to self-actualization and self-development of each student is proposed.

Key words: self-actualization of students, socio-psychological training.

Постановка проблеми. Міністерством освіти і науки України представлено документ «Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 року», який передбачає трансформацію цієї системи у відповідності до європейських стандартів. Задекларовано комплексний підхід, який містить декілька основних напрямків, а саме:

1. Контроль отриманих знань, сформованих умінь і автоматизованих навичок;
2. Розуміння пріоритетних мотивів студента, ситуативних і глобальних потреб;
3. Опис специфіки міжособистісного спілкування в контексті навчання;
4. Виявлення творчого потенціалу і динаміки розвитку креативних здібностей.

На наш погляд, одним з варіантів виявлення творчого потенціалу та розвитку креативних здібностей є дослідження процесу самоактуалізації. Це обумовило і пошук способів розвитку здібностей самоактуалізації студентів в рамках їх навчальної діяльності.

Внаслідок того, що для більшості молодих людей, що вступають до ВНЗ, відбувається різка зміна звичних соціально-психологічних і побутових моделей поведінки, студентство є найбільш підходящим періодом для активізації процесів самопізнання і саморозвитку особистості. Це, на наш погляд, визначає специфіку підходу до процесу самоактуалізації студента, а саме – акцент на виявлення унікальних, неповторних рис особистості в рамках цілісної картини суб'єктивних життєвих цінностей і пріоритетів. Тоді ідея самоактуалізації особистості, що розуміється як реалізація потенціалу особистісних можливостей – буде не тільки зрозумілою, а й актуальною для студентської спільноти.

Однак вивчення опублікованих джерел з цієї проблеми довело, що при достатній розробці теоретичних аспектів цієї проблеми і підкресленні важливості самоактуалізації, в практичній діяльності ВНЗ вона залишається ситуативним процесом. На даний час ще не підібрані адекватні специфіці студентського життя засоби оптимізації процесу самоактуалізації. Отже, перед адміністрацією вищих навчальних закладів, які прагнуть випускати фахівців з високим рівнем розвитку всіх затребуваних в даній діяльності компетенцій, стоїть завдання пошуку найбільш ефективного інструменту для самоактуалізації студентів в рамках навчальної діяльності.

Стан в науці і практиці. У зарубіжній літературі механізм самоактуалізації був описаний в дослідженнях К.Г. Юнга, В. Франкла, Е. Фромма, К. Хорні, К. Роджерса, А. Маслоу та ін. Термін «самоактуалізація», який розуміється як реалізація наявних потенцій, ввів в 30-і роки ХХ століття К. Гольштейн. К. Роджерс постулював самоактуалізацію як поведінковий мотив і висловив припущення, що в кожній живій істоті закладена ця тенденція, яка на зовнішньому рівні виражається у прагненні активізувати і використовувати всі можливості організму [3]. А. Маслоу підкреслював, що саме в період початку дорослості людина може включитися в процес самоактуалізації. Цей процес може тривати а протягом життя, але повністю подібної мети людина ніколи не може досягти. Якщо ж відмовитися від цього шляху і зробити інший вибір, людина буде нещасною особистістю [2]. Е. Фромм наполягає на тому, що тільки якщо людина навчиться залишатися самим собою, бути людиною для себе, цінувати свою індивідуальність, розкривати свій потенціал він усвідомлює сенс життя [5]. К.Г. Юнг вважав, що причиною страждань і невротизму є безглуздість існування і тому саморозвиток особистості має бути метою всіх психологічних зусиль [6].

Уявлення про проблеми самоактуалізації особистості в працях радянських психологів мають незначні відмінності. Так в роботах Б.Г. Ананьєва, С.Л. Рубінштейна особистість розглядається як суб'єкт життєвого шляху, який має на меті формування життєвої стратегії. І.С. Кон вважає, що суть самоактуалізації зводиться до пошуку себе, а В.П. Зінченко – до придбання особистістю духовного досвіду. На думку С.Л. Рубінштейна [4] для того, щоб розуміти процес розвитку особистості, необхідно досліджувати, як вона формується на протязі життя. Інші автори, наприклад, Л.В. Осипова, М.К. Тутушкіна, К.А. Абульханова-Славська [1] вважають, що самоактуалізація пов'язана з ціннісними

орієнтаціями і дозволяє протягом усіх вікових етапів залишатися суб'єктом свого життя, з яскравим прагненням реалізувати свої здібності і таланти. Узагальнюючи вищесказане, можна зробити висновок, що самоактуалізація передбачає постійний і тривалий процес розвитку творчих можливостей людини і їх максимальну реалізацію.

Тому у вищому навчальному закладі є необхідність в організації навчально-виховного процесу таким чином, щоб він міг сприяти самоактуалізації і саморозвитку кожного студента.

Порівняльний аналіз результатів досліджень в області самоактуалізації студентів дозволив прийти до наступних висновків:

1. Самоактуалізація може оптимізувати міжособистісні відносини студентів;
2. Необхідно використовувати прийоми, що підвищують творчу активність;
3. Соціально-психологічна адаптація студентів пов'язана з процесом самоактуалізації.

При всьому різноманітті робіт з цієї тематики, не зустрічається даних про особливості самоактуалізації студентів в рамках однієї соціальної групи протягом усього періоду навчання, не описані психологічні умови для реалізації самоактуалізації студентів протягом процесу навчання, не пропонується рішення для цілеспрямованої і планомірної активізації самоактуалізації студентів.

Отже, проведення нашого дослідження було визначено наявністю наступних суперечливих тенденцій:

1. З одного боку – декларований державою запит на професіоналів з високими показниками по параметру «самоактуалізація», з іншого – орієнтованість ВНЗ тільки на стандартизовану оцінку знань, умінь і навичок студентів в рамках дисциплін.

2. З одного боку – потреба молоді не тільки в професійному, але й особистісному зростанні, з іншого – відсутність у ВНЗ ефективної, науково обґрунтованої системи підтримки і оптимізації процесу самоактуалізації майбутніх фахівців.

3. З одного боку – усвідомлювана необхідність гуманізації навчальної діяльності, з іншого – відсутність реальних психолого-педагогічних інструментів для створення умов, методів і засобів, що сприяють самоактуалізації студентів у вузі;

4. З одного боку – зростаючі вимоги до конкурентоспроможності ВНЗ, з іншого – брак фінансування, що не дозволяє проводити дослідження і проекти, пов'язані з діагностикою та розвитком особистості поза рамками навчальної діяльності.

Виходом з ситуації, що склалася, на наш погляд, може стати планомірне впровадження соціально-психологічного тренінгу в навчальний процес ВНЗ.

Соціально-психологічний тренінг формувався на підставі теоретичних положень психоаналізу (роботи В. Бенніса, Г. Шеппарда і ін.), біхевіоризму (роботи Б. Скинера і А. Бандури), соціодрами і психодрами (підхід Дж. Морено), гештальттерапії (Ф. Перлз), школи групової динаміки (К. Левін) і гуманістичної психології (роботи К. Роджерса і А. Маслоу). **Саме цим фактом і пояснюється різноманітність підходів до визначення основних термінів тренінгу і до змісту методики проведення.**

Поняття «тренінг» найчастіше використовується в значенні тренування, навчання або виховання. Зазвичай всі перераховані елементи присутні в кожному тренінгу в різному співвідношенні, але через відмінності в послідовності і значущості, сформувалися кілька варіантів класифікації. Найбільш часто говорять (Ємельянова, Ємельянов, Вачков) про відмінності тренінгів умінь, тренінгів навичок, тренінгів особистісного розвитку, тренінгів прояснення соціальних ситуацій, тренінгів особистісних реконструкцій, дресури навичок. Л.А. Петровська пропонує розрізняти тренінги комунікативні, перцептивні та інтерактивні, а також орієнтовані на поглиблення досвіду аналізу ситуації в цілому.

Більшість дослідників вважають, що в процесі тренінгу формуються і розвиваються навички спілкування, здатність адекватного сприйняття власної поведінки і поведінки оточуючих людей, актуалізуються знання в області психології особистості, формуються знання про закономірності психологічних процесів в малих групах, відбувається розширення можливостей особистості і, при необхідності, корекція неадаптивного поведінки.

В результаті тренінгової роботи відбувається підвищення компетентності в спілкуванні і удосконалюються комунікативні навички учасників. Зазвичай саме ці ефекти визнаються найбільш загальними цілями соціально-психологічного тренінгу. Додаткові цілі можуть бути конкретизовані з урахуванням того, формування яких знань, умінь і навичок найбільш затребуване учасниками тренінгу, з набором якихось стереотипних установок доведеться працювати, діагностику та корекцію будь міжособистісних відносин необхідно здійснювати.

Результативність тренінгу зазвичай пов'язують з розумінням учасниками можливості досягнення індивідуальних цілей в обстановці множинності групових цілей, з залученням кожного в груповий процес, з відкритим обговоренням проблем, які виникають та з наявністю довіри.

Аналіз досліджень і публікацій показує, що психологічний тренінг, є однією з найбільш відповідних форм роботи для забезпечення зв'язку теоретичних знань з практичною діяльністю, для розвитку творчих здібностей особистості, для вдосконалення комунікативних навичок і для можливості самоактуалізації особистості.

Мета дослідження – з огляду на сучасні запити суспільства до випускників ВНЗ, розробити і апробувати соціально-психологічний тренінг особистісного зростання, як інструмент активізації процесу самоактуалізації студентів.

Успішної самоактуалізації студентів буде сприяти проведення у ВНЗ «наскрізного» тренінгу, в чотирирічній програмі якого передбачена робота з проблемами самоактуалізації, що виникають на кожному етапі розвитку особистості.

Поставлена в дослідженні мета передбачає вирішення наступних завдань:

1. Розробку програми «наскрізного» тренінгу для студентів 1 – 4 курсів гуманітарних спеціальностей.
2. Проведення пілотажного експерименту для попередньої оцінки ефективності соціально-психологічного тренінгу, як основного інструменту оптимізації самоактуалізації студентів.

3. Проведення порівняльного дослідження рівня розвитку здібностей самоактуалізації студентів, що проходили тренінг, зі студентами які не проходили тренінг.

Методи дослідження:

– теоретичні методи (аналіз публікацій та дисертаційних робіт, які мають відношення до проблем самоактуалізації і тренінгу);

– емпіричні методи (тестування за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» А.В. Лазукіна в адаптації Н.Ф. Калина, спостереження, анкетування, бесіда);

– методи якісного аналізу отриманих даних.

Процедура дослідження і опис вибірки. Дослідження проводилося протягом чотирьох навчальних семестрів. За цей час студенти другого, третього, четвертого курсу, в навчальних планах яких є СПТ, пройшли навчання за спеціально розробленою авторською програмою. В якості контрольної групи виступили студенти, які не мали досвіду участі в тренінгу за весь час навчання у вищому навчальному закладі. В цілому в дослідженні взяло участь 85 студентів вузу (5 юнаків та 80 дівчат), з 2 по 4 курс у віці 17-22 років, у яких вивчалася ступінь самоактуалізації методикою А.В. Лазукіна в адаптації Н.Ф. Калина «Діагностика самоактуалізації особистості». Методика проводилася двічі: на початку і в кінці навчального року у всіх студентських групах. Крім того, за допомогою методу спостереження, анкетування та індивідуальної бесіди фіксувалося ставлення студентів як до тренінгу взагалі, так і до ідеї «наскрізного» тренінгу.

Результати дослідження. Була виявлена тенденція до збільшення показників самоактуалізації у студентів, що проходили тренінг протягом чотирьох семестрів.

Так само було виділено 4 групи студентів, що відрізняються за такими параметрами: рівень самоактуалізації, ступінь участі в тренінгу і ставлення до тренінгу.

Першу групу склали студенти з високим ступенем самоактуалізації, тривалою участю в тренінгу і позитивним ставленням до нього (44 особи);

Другу групу – студенти з високим рівнем самоактуалізації, епізодичними тренінговими заняттями і позитивним, але не яскраво вираженим ставленням до них (15 осіб);

Третю групу – студенти з високим рівнем самоактуалізації і відсутністю тренінгових занять в навчальній програмі і недовірливим ставленням до тренінгу взагалі (6 осіб);

Четверту групу – студенти з низьким рівнем самоактуалізації, за відсутності будь-яких форм тренінгової роботи і негативним ставленням до неї (20 осіб).

Методика Лазукіна А.В. дозволяє отримати дані не тільки за основним параметром – самоактуалізацією, а й за наступними шкалами: орієнтація в часі, цінності, погляд на природу людини, потреба в пізнанні, креативність, автономність, спонтанність, розуміння себе, симпатія к собі, контактність, гнучкість в спілкуванні.

Найбільш значущими виявилися розбіжності за наступними шкалами: цінностей, погляд на природу людини, потреба в пізнанні, креативність, автономність і гнучкість в спілкуванні. Це означає, що студенти з високим рівнем самоактуалізації і високими показниками за даними шкалами характеризуються самодостатністю, прагненням до істини, доброти, краси. Їх цілісність дозволяє їм залишатися унікальними в будь-якому контексті спілкування. Вони привносять в соціум простоту і легкість. При можливому неприємному досвіді вони не втрачають віру в людей, залишаються щирими і, сприймаючи це як корисний досвід, намагаються максимально гармонізувати відносини. В рамках тренінгу ця група студентів незмінно демонструвала потребу в завданнях, які мають елементи новизни. Це дозволяло їм проявити свій творчий потенціал і отримати задоволення від креативності інших учасників процесу. Складні, кульмінаційні ситуації дозволяли їм усвідомити своє, за їхніми словами, «внутрішнє джерело», з якого вони черпали силу і мудрість. Протягом усього тренінгу студенти залишалися автентичними, розширюючи свій репертуар чесних і позитивних контактів.

Для студентів з низьким ступенем самоактуалізації і показниками за іншими шкалами характерні одночасно високий ступінь залежності і бажання робити інших залежними, маніпулювати ними. У них спостерігався чіткий поділ за критерієм «свій – чужий» та, як наслідок, низький рівень симпатії і довіри до людей, відкритості, неупередженості, доброзичливості. Цікаво, що нестандартні ситуації сприймалися ними як такі, що викликають фрустрацію та реакції страху, пов'язаного з оцінкою. Дуже часто ця група студентів проявляла незрілість, конформність і нестійкість. Це супроводжувалося активним проявом захисних реакцій. Учасники були схильні вдаватися до фальші, замінювали саморозкриття самопрезентацією, метою якої було бажання справити враження, створити фіктивну видимість. Це мало кореляцію з ригідністю, невпевненістю в своїй привабливості і нерозумінням того, що спілкування може сприйматися, як процес і приносити задоволення.

За шкалами «орієнтація в часі», «спонтанність», «саморозуміння», «аутосимпатія», «контактність» істотних відмінностей виявлено не було.

На наш погляд це означає, що, незважаючи на високі показники за шкалою самоактуалізації, студенти третього і четвертого курсів далекі від свого ідеалу. Так, їх результати по перерахованим шкалам хоча і мали тенденцію до зростання за час тренінгу, проте, демонструють, що сформовані раніше в дошкільному і шкільному віці стереотипи є досить стійкими. Наприклад, «стрибки свідомості» з «минулого» в «майбутнє», з рідкісними і нестійкими зупинками в «теперішньому» студентами ще тільки проговорюються за запитом фасилітатора, частково усвідомлюються самостійно і мало регулюються довільно. Здатність до спонтанності навіть у «успішних» у тренінгу студентів, ймовірно, обмежується рамками стандартів лінійки спілкування «викладач – студент». Низький бал по шкалі «саморозуміння» можливо відображає, в якійсь мірі природне для даного віку прагнення слідувати за «куратором», «наставником». Результати методик діагностики самооцінки і «Я-концепції» мають кореляцію з отриманим балом за шкалою аутосимпатія, а низька готовність до контактів може пояснюватися відсутністю реальних майданчиків для спілкування з одногрупниками поза стінами ВНЗ.

Висновки. Аналіз отриманих результатів підтверджує припущення, що програма тренінгу не може обмежуватися рамками одного року, а повинна пронизувати всю систему навчання. Тільки

різнопланова, багаторівнева і систематична робота з урахуванням специфіки віку і запиту студентів, дозволить максимально оптимізувати процес самоактуалізації студентів.

В цілому пілотажний експеримент дозволив на практиці переконатися в можливості використання соціально-психологічного тренінгу в рамках навчальної діяльності, як досить ефективного і малобюджетного інструменту для досягнення цілей формування професіоналів високого рівня.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 298 с.
2. Маслоу А. Мотивация и личность / А.Маслоу. – СПб.: Питер, 2011, 352 с.
3. Роджерс К. Клиент-центрированная терапия. Теория, современная практика и применение / К. Роджерс. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 512 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: АСТ, 2015. – 288 с.
6. Юнг К.Г. Тэвистокские лекции. Аналитическая психология: ее теория и практика / К.Г. Юнг. – М.: АСТ, 2009. – 252 с.

Literatura:

1. Abulhanova-Slavskaya K.A. Strategii zhizni / K.A. Abulhanova-Slavskaya. – М.: Myisl, 1991. – 298 s.
2. Maslou A. Motivatsiya i lichnost / A.Maslou. – SPb.: Piter, 2011, 352 s.
3. Rodzhers K. Klient-tsentrirovannaya terapiya. Teoriya, sovremennaya praktika i primenenie / K. Rodzhers. – М.: EKSMO-Press, 2002. – 512 s.
4. Rubinshteyn S.L. Osnovyi obschey psihologii / S.L. Rubinshteyn – SPb.: Piter, 2001. – 720 s.
5. Fromm E. Begstvo ot svobody / E. Fromm. – М.: AST, 2015. – 288 s.
6. Yung K.G. Tevistokskie lektsii. Analiticheskaya psihologiya: ee teoriya i praktika / K.G. Yung. – М.: AST, 2009. – 252 s.

Розділ: Психологія пізнавальних процесів

УДК 159.953+159.922.4

Аналіз воспоминаний С.А. Есенина о детстве и юности
(к 120-летию со дня рождения поэта)Заика Е.В.
zaikae@ukr.net

На основе контент-анализа поэтических произведений С.А. Есенина охарактеризованы его воспоминания о детстве и юности, а также о его родных, любимых и пр. Проведён детальный анализ содержания его биографической памяти с учётом её модальной (визуальная, аудиальная, кинестетическая), эмоциональной окраски и других параметров. Вычленены основные объекты и ситуации, наиболее часто вспоминаемые поэтом, а также особенности воспоминания им людей. Показана специфика воспоминаний поэта о детстве и юности; о его родителях и любимых женщинах. Представленный материал способствует более глубокому пониманию и творческого наследия и личности поэта.

Ключевые слова: С.А. Есенин, память, биографическая память, воспоминания, эмоциональная память, модальности памяти.

На основі контент-аналізу поетичних творів С.О. Єсенина охарактеризовано його спогади про дитинство і юність, а також про його рідних, коханих та ін. Проведено детальний аналіз змісту його біографічної пам'яті з урахуванням її модальної (візуальна, аудіальна, кінестетична), емоційного забарвлення та інших параметрів. Вицленовані основні об'єкти і ситуації, що найчастіше згадує поет, а також особливості спогадів їм людей. Показано специфіку спогадів поета про дитинство і юність; про його батьків і коханих жінок. Представлений матеріал сприяє більш глибокому розумінню та творчої спадщини і особистості поета.

Ключові слова: С.О. Єсенін, пам'ять, біографічна пам'ять, спогади, емоційна пам'ять, модальності пам'яті.

Based on the content analysis of poetry S.A. Esenina there were described his memories of childhood and youth, as well as his family, loved ones and others. There was conducted a detailed analysis of the content of his biographical memory giving its modalities (visual, auditory, kinesthetic), emotional coloring, and other parameters. We also isolated the main objects and situations, most often remembered by the poet, and especially memories of their people. There was shown the specificity of the poet's memories of his childhood and adolescence; about his parents and the woman he loved. The material contributes to a better understanding and creative heritage and personality of the poet.

Keywords: S.A. Esenin, memory, biographical memory, memory, emotional memory, memory modality.

Постановка проблемы: Содержание воспоминаний о прошлом – это важная психологическая характеристика любого человека. В них достаточно отчётливо отражаются и основные проблемы человека и его ведущие ценности, и преобладающие эмоции и внутренний мир в целом. Это верно для каждого человека, но в особенности для писателя, для поэта, мастерски запечатлевшего свои воспоминания в слове и сделавшего их достоянием для многих миллионов читателей (и тем самым оказывающим ими своё влияние на их внутренний мир). Анализ таких воспоминаний поможет понять как особенности личности поэта (или его лирических героев), так и смысл самих поэтических произведений. Особая ценность такого анамнеза выступит при сравнительной характеристике содержания воспоминания различных авторов и выделении специфики воспоминаний каждого из них.

Анализ публикаций по проблеме. Отдельные особенности воспоминаний как самих литераторов, так и их литературных героев, приводятся во многих литературоведческих работах. Детальный анализ выдающегося украинского поэта Т.Г. Шевченко приведён в работе [2]. Основные подходы и принципы такого анализа использованы и в настоящей статье, посвящённой воспоминаниям выдающегося российского и советского поэта Сергея Александровича Есенина (1895-1925).

Цель статьи: с позиций современной научной психологии памяти на основе детального контент-анализа стихотворений и поэм С.А. Есенина вычленишь, проанализировать и систематизировать особенности его автобиографической памяти о детстве и юности: кого и что он вспоминает чаще всего, какие их признаки наиболее чётко представлены в памяти, в какой модальности, с какой эмоциональной окраской и т.п. При этом мы опирались только на канонические поэтические тексты автора, представленные в издании [1].

Изложение основного материала представляет собой описание и анализ конкретных воспоминаний поэта о детстве и юности: кого и что он вспоминает чаще всего, какие признаки этих объектов наиболее хорошо сохраняются в памяти, какая из модальностей (визуальная, аудиальная, кинестетическая) доминируют в его памяти, с какими эмоциями (положительными, отрицательными, амбивалентными) сочетаются его воспоминания и т.п.

Описание того, что сохраняет память Есенина (или его лирических героев) представлено как в специальных стихотворениях, посвящённых воспоминаниям (или где эта тема – одна из доминирующих), так и в отдельных строках стихотворений на совсем другие темы (где о памяти упоминается лишь вскользь, мимоходом).

Вот перечень основных стихотворений, в которых тема памяти представлена достаточно широко: «День ушёл, убавилась черта» (с. 101), «Исповедь хулигана» (с. 181), «Эта улица мне знакома» (с. 228), «Заметался пожар голубой» (с. 232), «Сукин сын» (с. 285), «Голубая родина Фидруси» (с. 353), «Я помню» (с. 424), Письмо к сестре (с. 424), «Мой путь» (с. 449), «Я красивых таких не видал» (с.

455), «Синий туман, снеговое раздолье» (с. 465), «Ты меня не любишь. Не жалеешь». Учитывая, что стихотворения в книге расположены в хронологическом порядке, легко заметить, что обращения к теме воспоминаний у Есенина резко учащаются с возрастом особенно в последний год жизни. В этот период тема воспоминаний является одной из доминирующих в его творчестве. Итак, что же собой представляет мир воспоминаний поэта?

Сперва рассмотрим конкретное содержание его воспоминаний, т.е. те предметы, явления, тех людей, которые актуализируются в его памяти. Их набор и признаки чрезвычайно разнообразны. Попробуем их систематизировать. Прежде всего, объекты можно разделить на две большие группы: общие, абстрактные и отдельные, конкретные. Общее – немногочисленно, преобладает явно конкретное.

Общее – это понятия типа – детство; ранние годы; то, что видел; природа; жизнь. Вот некоторые примеры памяти в общем: «Вспомнил я деревенское детство» (с. 228), О Персии: «но тебя я разве позабуду?» (с. 353).

Иногда воспоминания начинаются с общего, а потом наполняются некоторыми конкретными деталями:

Что-нибудь вспомнить из ранних лет
Снег у крыльца как песок зыбучий (с. 465)

Или общее как бы обрамляет воспоминание: о нём упоминается в начале, и в конце, а в середине идёт конкретика:

Я вспоминаю то,
Что видел я в краю.
Изба крестьянская.
Хомутный запах дегтя,
Божница старая,
Лампады кроткий свет.
Как хорошо,
Что я сберег те
Все ощущения детских лет.

Гораздо чаще воспоминания наполняются только конкретными образами – или одиночными, или целым их рядом.

Наиболее многочисленны воспоминания Есенина о детстве, деревенском доме, о его родных. Вот различные грани воспоминаний о его доме: «Низкий лом с голубыми ставнями» (с. 289), «Изба крестьянская» (с. 449), «Родимый дом» (с. 433). Многочисленны отдельные детали, связанные с этим домом: это уже упомянутые выше запах дегтя, божница, лампада (с.449), а также: шорох мыши в доме, «в брёвнах теплилась грозная мощь» (с. 228), «наша печь как-то дико и странно завывала в дождливую ночь» (с. 228), снег у крыльца (с. 465).

Немало места в воспоминаниях поэта занимают и деревья, растущие возле дома: «Сад в голубых небесах» (с. 228), рябина (с. 455), вишня (с. 446), липы (с. 238), и особенно часто клён (с. 182, 238, 444). Нередко он вспоминает и о животных: собаку (с. 182, 183), котёнка (с. 457). И деревья, и животные для него не отделены от дома, родные с детства.

Вспоминает поэт и о деревне в целом и о деревенской природе: поле, рожь (с. 324), «деревенскую синь» (с. 228), «первый снег и первопутук» (с. 91), «запах навоза и родных полей» (с. 182), «заросший пруд» (с. 181), «наше поле, луга и лес» (с. 289), «музыку лягушек» (с. 238), «хриплый зов ольхи» (с. 181), небеса (с. 289).

Иногда в памяти всплывают различные детские забавы, проказы, прогулки: «босые ноги в лужах осенних мочил» (с. 182), «лазил нба клён, воровал яйца из вороньих гнёзд» (с. 182), «стянул у матери краюху хлеба и вместе с собакой её ел» (с. 183), а также:

Я помню праздник,
Звонкий праздник мая
И, каждую березку обнимая,
Я был пьяней,
Чем синий день (с. 447)

Очень часто Есенин вспоминает о своей семье, своих родных: «где-то у меня живут отец и мать» (с. 181), «вспомнил я дедушку, вспомнил я бабу» (с. 465), сестру (с. 447, 455, 458). Причём если всех своих родных он вспоминает обычно без детализации, то воспоминания о сестре у него часто развернутые детализированные вплетают в себя различные отступления, рассуждения о жизни, представления о будущем (о детях сестры), неожиданные сравнения (сравнил сестру с берёзой).

Сопоставление воспоминаний Есенина по сенсорным модальностям показывает резкое преобладание в его памяти лишь одной модальности – визуальной. Именно зрительные образы (предметы явления природы) и составляют основное содержание его воспоминаний: дом, снег, поле, деревья небо.

Гораздо реже, но всё же присутствуют в его воспоминаниях аудиальные модальности. Вот их практически полный перечень. Это звуки природы: «хриплый звон ольхи» (с. 181), «метель редела» (с. 449); это завывание печи в родном доме: она «как-то дико и странно завывала» (с. 228); это и звуки животных: «мурлыкал котёнок» (с. 457), «музыка лягушек» (с. 238), шорох мыши (с. 80); это песни и слова его родных: песня матери (с. 458), песни бабушки (с. 449, 457); слова деда: «Я помню, дед мне говорил...» (с. 450); а также слова мужиков: «Я помню только, что мужики роптали, бранились...» (с. 450). В большинстве своём эти звуки тихие, или средней силы (очень громких нет).

В творчестве поэта изредка можно обнаружить примеры воспоминаний обонятельной модальности: «Хорошо в краю родном! Пахнет сеном и хорошим настроением...».

Собственно кинестетические впечатления для памяти поэта абсолютно нетипичны. Отчётливых образов тактильных, осязательных, двигательных (типа: теплое, холодное, шершавое, скользкое, мокрое, дрожащее, расслабленное и т.п.) у него практически нет. Однако кинестетическая модальность

у автора всё же изредка присутствует в воспоминаниях, но в весьма специфической форме – не как образы памяти, а как состояния тела, в момент воспоминания, причём всегда эти состояния выражены не сильно, а как бы приглушённо. Вот некоторые примеры: «Сердцу приятно с такой болью что-нибудь вспомнить» (с. 465), «Я нежно чувствую твою любовь и память» (с. 331), «Утопая в дальнем дорогом» (с. 489), «Ловит память тонким клювом» (с. 91), а также описание спокойствия (с. 80), состояния полудрёмы (с. 457), и др. Подытоживая сказанное: память Есенина почти исключительно визуальна, лишь за редкими исключениями аудиальности; кинестетичность в его памяти почти не представлена.

Эмоциональная окраска его воспоминаний в целом имеет явно положительный знак. Обычно воспоминание ему приятно: описывается спокойствие при воспоминании (с. 80), употребляются слова «так хорошо» (с. 181), «сердцу приятно» (с. 465), «я помню праздник» (с. 447). Однако эти элементы отнюдь не сильные, можно даже сказать – слабые. Вот один из примеров:

Хорошо весною
Думать под сосною,
Улыбаясь в дреме,
о родимом доме

Редко, но всё же в слабо-положительный тон воспоминаний примешиваются столь же слабые негативные переживания, но они никогда не доминируют и не выступают изолировано. Они просто соседствуют – две слабые эмоции разного знака: «Я нежно болен воспоминанием детства» (с. 182), «Сердцу приятно с такой болью...» (с. 465), «Я хотел, чтоб сердце глуше вспоминало» (с. С. 238).

Крайне редко, но всё же случаются случаи, когда воспоминание вызывает достаточно сильную положительную эмоцию, но она не выражается непосредственно, а лишь угадывается я через мелодику фраз или через контекст:

Помню, как крикнула, шигая в сруб:
«Что же, красив ты, да сердцу не люб...» (с. 100)
Эх, бывало, заломишь шапку,
Да заложил в оглобли коня,
Да приляжешь на сена охапку,
- Вспоминай лишь, как звали меня.
И откуда бралась осанка... (с. 461)

Интересно также сравнить эмоциональный знак воспоминаний и общее отношение к ним для двух периодов: детства и юности. Воспоминания детства в целом имеют слабый положительный знак (с редкими и слабыми вкраплениями грусти). Воспоминания же юности, хотя в целом и укладываются в эту схему, но всё же некоторым из них свойственен более сильный положительный знак, а в отношении некоторых из них усиливается знак отрицательный. Кроме того, если воспоминания о детстве почти все – о конкретном (лишь изредка встречаются обобщённые слова типа: деревенское детство, ранние годы), то воспоминания о юности (наряду с конкретным, которое продолжает оставаться доминирующим), заметно чаще включаются слова, обобщающие, которые при этом приобретают выраженный философский оттенок, общую оценку прожитой жизни. Наиболее ярко это выражено в строках:

Жизнь моя, иль ты приснилась мне? (с. 184)
Я полон дум о юности веселой,
Но ничего в прошедшем мне не жаль.
Не жаль мне лет, растроченных напрасно,
Не жаль души сиреневую цвет. (с. 238)
Неуютная жидкая лунность.
И тоска бесконечных равнин, —
Вот что видел я в резвую юность,
Что, любя, проклинал не один (с. 413)
Я не знаю, что будет со мною...
Может, в новую жизнь не гоюсь... (с. 414)
Ну и что ж! Пройдет и эта рана.
Только горько видеть жизни край. (с. 417)
Чтоб... с чужою веселою юностью
О своей никогда не жалел (с. 426)
Те, кого любил я, отреклись,
Кем я жил — забыли про меня (с. 431)
За былую силу, гордость и осанку.
Только и осталась песня под тальянку (с. 432)
Где мое счастье? Где моя радость?
Все укатилось под вихрем бойким
Вот на такой же бешеной тройке (с. 469)

Приведённые строки являются по своей сути неразрывным органическим синтезом и обобщённых воспоминаний о юности, и отчётливым разочарованием в ней (хотя отмечается немало приятного)Э, и её смысло-жизненной оценкой.

Отметим ещё ряд характеристик зрительных образов, образующих содержание памяти поэта. По признаку «размера», величины – это образы, и очень больших и средних, и маленьких предметов. Память сохраняет и актуализирует предметы независимо от их величины. Примеры «крупных» образов: синь неба, небеса, поле, рожь... Среднего размера: дом, деревья, пруд, люди, животные... Мелких: котёнок, лампада, «морщ на брёвках».

По признаку «статика – динамика» у Есенина резко преобладают образы «статичные» (неподвижные, или малоподвижные). Например: небо, снег, пруд, божница, сад, луг, цвет черёмухи, охапка сена... Динамичность, подвижность присутствует лишь в образах животных: котёнок «бросался как юный тигрёнок на упущенный бабушкой клубок ниток», «ошалело лающая собака», «тощая и

рыжая кобыла выдёргивала плугом корнеплод». Вспоминая даже людей – объектов, которые по своей природе подвижны – автор почти не отличает их движений. Описывая сестру, он использует лишь зрительную модальность: «Я красивых таких не видел» (с. 435), «красивый рязанский платок» (с. 456). Однако при тщательном поиске всё таки удалось найти и образы динамические: «как он быстро ехал на коне» (с. 461), ивы «обветшалым трясут подолом» (с. 80), «качают лужи солнца пряный лик» (с. 84), «волнистая рожь» (с. 342), однако динамика здесь очень вялая и к тому же она обычно окаймлена образами статичными.

По признаку цвета образы памяти автора чрезвычайно разнообразны. Представлены следующие цвета: белый (снег, берёза), жёлтый (поле, рожь), голубой (небо, ставни, платье на девушке): «Да мне нравилась девушка в белом, но теперь я люблю в голубом» (с. 286), сиреневый (цветные сирени), серый (лужи, могилы, кресты), зелёный (деревья, лес), красный (ивы), а так же такие цвета, как «лунность», «багрянец».

Среди воспоминаний поэта о юности особое место занимает память на эмоциональные состояния: просто вспоминается некоторая эмоция как таковая, составляя особое содержание памяти.

Иногда при этом присутствуют т некоторые образы, но они играют лишь подчинённую, дополнительную роль, а основной акцент делается именно на эмоции. Вот несколько примеров. Вспоминая картины родной природы, поэт чётко выделяет эмоцию: «И сердце по-старому бьётся, как билось в далёкие дни» (с. 391). Или видя калитку и вспомнив девушку, автор отмечает: «Тот образ во мне не угас» (с. 393).

Однако чаще эмоциональное состояние вспоминается как бы само по себе, вне сопутствующих ему конкретных образов и часто даже без каких-либо уточнений (почему вспоминается, что это значит). Вот примеры: «пробуждённый в сердце май» (с. 286); «Берегу в душе утраченную юность» (с. 485); «По-старому был я полон, наплывом шестнадцати лет» (с. 382); «И снова нахлынуло что-то» (с. 388); «Теперь я отчётливо помню тех дней роковое кольцо» (с. 385); «Утопая в дальнем, дорогом» (с. 489); «Как вспомню – болит голова» (с.388).

Эти наплывы эмоциональной памяти (т.е. воспоминания не столько событий, сколько общего эмоционального тона, имевшего место в прошлом), как правило, лишь весьма несильные, а по эмоциональному знаку чаще положительные, хотя встречаются и отрицательные. Лишь в одном случае можно говорить о достаточно большой силе такого эмоционального тона – когда автор вспоминает лихие проявления своей молодости: «Эх, бывало, заломил шапку – Вспоминай лишь, как звали меня» (с. 461). «Но и всё же душа не остыла» (с. 462) – в ней хотя бы частично сохранено общее впечатление этого бурного лихачества.

Среди воспоминаний поэта о юности особое место занимают его воспоминания о его любимых женщинах (в данном контексте не имеет значения, кто они: реальные лица, или вымышленные персонажи). В памяти они сохраняются всегда с теплотой, а иногда даже и с трепетностью.

Иногда это просто отдельные эпизоды-воспоминания, как например: «Тот образ во мне не угас» (с. 375); «Та, чьё имя берегу» (с. 70); «Припомнил я девушку в белом» (с. 285). Эти воспоминания возникают в контексте описания природы, размышления о собственной жизни, рассказов о своей юности.

Но иногда поэт «пробивает» и на сложные системы воспоминаний – такие явления, когда субъектами воспоминания (или забывания) являются разные лица (то Он, то Она), причём эти процессы памяти совершаются в разное время (иногда спустя большие интервалы), но всё же, в целом, такие ситуации проникнуты смысловым единством и выражают целостную сложную ситуацию.

Так, в оном из стихотворений (с. 424) автор очень подробно вспоминает и детали облика любимой, и нюансы окружающей её природы, и её дома:

Я помню, любимая, помню
Сиянье твоих волос.
Я помню осенние ночи,
Березовый шорох теней,
Я помню, ты мне говорила...

Далее вспоминаются её слова, но слова эти опять-таки о памяти: «Пройдут голубые года, И ты позабудешь, мой милый, С другою меня навсегда».

Наступила разлука, причём по его инициативе: Не радостно и не легко мне Покинуть тебя привелось». И вот, спустя годы, о любимой и о его любви напомнило дерево:

Сегодня цветущая липа
Напомнила чувствам опять,
Как нежно тогда я сыпал
Цветы на кудрявую прядь.

Но вопреки словам, что он её забудет, Есенин её совсем не забыл и вспоминает её даже не смотря на то, что он теперь уже другой:

И сердце, остыть не готовясь,
И грустно другую любя.
Как будто любимую повесть,
С другою вспоминает тебя.

Здесь ещё такие сложные суперпереплетения памяти, что их ещё анализировать, и анализировать. Или вот ещё пример (с. 489). Во время любовных ласк поэт спрашивает любимую:

Расскажи мне, скольких ты ласкала?
Сколько рук ты помнишь? Сколько губ?

Он актуализирует её память о давнем времени, о других людях, но полагает что они в её памяти почти не оставили следа:

Знаю я — они прошли, как тени,
Не коснувшись твоего огня.

Однако тут же допускает, что кто-то из них вполне мог оставить в ней свой яркий след:

Пусть твои полузакрыты очи,
И ты думаешь о ком-нибудь другом,

Но находясь вместе и обнимая друг друга, не только она в этот момент вспоминает другого, но одновременно и он вспоминает свою прежнюю любовь, при этом утопая «в дальнем, дорогом». При этом он предполагает, что эта встреча в памяти их обоих следа не оставит: «Легкодумна вспыльчивая связь». Не правда ли, это довольно резкие перепады самых разных воспоминаний?

А вот здесь уже перепадов меньше (с. 479): после разлуки автор всё равно будет помнить любимую: «Печаль ушедшего не словет». А она встретит другого, и он ей «лучше песню сложит». Но будучи с ним, она будет-таки вспоминать свою прежнюю любовь:

И, песне внемля в тишине,
Любимая с другим любимым,
Быть может, вспомнит обо мне.
Как о цветке неповторимом

Подобные «переплетения памяти» имеются в стихотворении (с. 102-103). С любимой наступила разлука и теперь она, наверное, обнимает другого. Она уже, наверное, совсем изменилась лицом и «про меня совсем забыла». Но в нём по-прежнему сохранён «звук прежних лет, он её помнит и целует её портрет.

В настоящей статье этот феномен сложных переплетений памяти в связи с воспоминаниями о любимых женщинах только отмечен. В дальнейшем он заслуживает более пристального внимания и более скрупулёзного анализа. Но уже сейчас ясно, что Есенин феномен любви (разделённой – неразделённой, счастливой – несчастной, глубокой – не очень) какой-то существенной и глубинной связью сопряжён с феноменами памяти. Вероятно, любовь, с одной стороны, пробуждает, активизирует подобные ситуации в памяти, а с другой стороны, прогнозирует будущее развитие событий и то, как они проявятся в воспоминаниях действующих лиц...

Не лишним было бы отметить и его память о других странах и краях, где Есенину пришлось побывать. Места, через которые прошли его путешествия, навсегда остались в его памяти, окрашенные сильным эмоциональным тоном:

Прощай, Баку! Тебя я не увижу...
Но донесу, как счастье, до могилы
И волны Каспия, и балаханский май. (с. 412)

Или вот о Персии:
Но тебя я разве позабуду?
И в моей скитальческой судьбе.
Близкому и дальнему мне люду.
Буду говорить я о тебе –
И тебя навеки не забуду! (с. 353)

Завершая статью, отметим, что она представляет собой всего лишь первую, предварительную попытку анализа воспоминаний поэта. Целый ряд вопросов остался вне рассмотрения, и представляет собой перспективу дальнейших психологических и литературоведческих исследований.

Выводы:

1. Анализ памяти С.А. Есенина позволил отнести содержащиеся в ней воспоминания к определённым типам и выявить основные из них. Так, выявлено, что в памяти поэта преобладают конкретные воспоминания, а общие выполняют лишь «обрамляющую» функцию. По модальности резко преобладают визуальные, остальные представлены достаточно редко. Содержания воспоминаний в большинстве своём эмоционально, преобладают слабые положительные эмоции, но иногда встречаются и амбивалентные.

2. Важное место в памяти поэта занимают воспоминания о семье, деревне, детстве, что вполне естественно. Для Есенина воспоминания о деревенском прошлом стали своеобразным якорем, который удерживает стабильность его личности в течении всей его жизни. Воспоминания о любимых девушках также многочисленны и сложны по своему содержанию, эмоциональной начинке и перепадам настроений.

3. Проведённый анализ содержания памяти Есенина помогает лучше понять его творчество, личность и склад ума.

Литература

1. Есенин С. Стихи / Сергей Есенин. Стихи. – Хабаровск, 1956. – 600 с.
2. Заика Е.В. Память в структуре деятельности и в процессе развития/ Е.В. Заика – Х.: ООО «Щедрая усадьба плюс», 2014. – 514 с.

Literatura

1. Esenin S. Stihi / Sergey Esenin. Stihi. – Habarovsk, 1956. – 600s.
2. Zaika E.V. Pamyat v strukture deyatelnosti i v protsesse razvitiya/ E.V. Zaika – H.: ООО «Schedraya usadba plyus», 2014. – 514s.

УДК 159.954.3:179.8

Психологічні особливості уявлення про жадібність та жадібну людину

Яновська С. Г., Туренко Р. Л., Білоус Н. С., Криворучко С. М., Лютенко Р. А.

У статті досліджено психологічні особливості уявлення щодо жадібності та жадібної людини. Визначено, що в досліджуваній групі переважна більшість людей вважає себе не жадібними та схильна оцінювати помірну жадібність, як корисну рису. Досліджувані студенти вважають виховання та особливості ситуації основними детермінантами жадібності, та не схильні вважати жадібну людину поганою, хоча оцінюють її не високо. Уявлення про жадібність та жадібну людину мають негативний характер та пов'язані одне з одним. Жадібність вважають притаманною кожній людині у той, чи іншій мірі, а помірну жадібність визначають корисною.

Ключові слова: жадібність, жадібна людина, уявлення про жадібність.

В статье исследованы психологические особенности представления о жадности и жадном человеке. Определено, что в исследуемой группе большинство людей считает себя не жадными, и склонны оценивать умеренную жадность как полезную черту. Студенты считают, что воспитание и особенности ситуации являются основными детерминантами жадности, и не склонны считать жадного человека плохим, хотя оценивают его невысоко. Представление о жадности и жадном человеке имеют негативный характер и связаны друг с другом. Жадность считают присущей каждому человеку в той или иной степени, а умеренную жадность считают полезной.

Ключевые слова: жадность, жадный человек, представление о жадности

In the article the psychological features of greed and greedy man presentation. It was determined that in the study group, most people consider themselves not greedy and tend to evaluate moderate greed, as a useful trait. Students believe that the education and especially the situation are the main determinants of greed, and not inclined to consider a greedy man as a bad man, although estimate him lowly. The notion of greed and greedy person are negative and are associated with each other. Greed is considered inherent to every person in various degrees, and moderate greed is determine to be useful.

Key words: greed, greedy people, the idea of greed

Соціально-економічна трансформація українського суспільства впливає на життя сучасної людини та сприяє розвитку різноманітних якостей особистості, які стають засобом подолання складних життєвих ситуацій. Необхідність ефективно розподіляти свої матеріальні та фізичні ресурси в ситуації невизначеності та дефіциту може призвести до скупості й алчності та формуванню такої риси характеру як жадібність.

На сьогоднішній час психологами досліджено різні аспекти жадібності. З. Фрейд розглядав жадібність як рису характеру, що пов'язана з етапами психосексуального розвитку особистості. А. Адлер вважав, що жадібність притаманна людям з низьким соціальним інтересом. Е. Фромм та К. Хорні розкривали поняття жадібності через особливості взаємодії з соціальним оточенням. Сучасні дослідження жадібності Г. Крекелса, С. Лонга, А. Б. Фенько, Ю. В. Щербатих, А. В. Шперліня та С. Г. Яновської продовжують традиції психоаналізу та досліджують проблему жадібності у зв'язку із ставленням людини до грошей [3, 6-9, 11-12]. На наш погляд, не менш важливим є вивчення особливостей уявлення щодо жадібності та жадібної людини.

Мета роботи: визначення психологічних особливостей уявлення щодо жадібності та жадібної людини.

У дослідженні приймали участь 62 особи у віці від 18 до 22 років, 24 юнаки та 38 дівчат, які навчаються в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна та Національному аерокосмічному університеті імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».

Було використано наступні методи та методики: метод семантичного диференціалу Ч. Осгуда, для побудови суб'єктивної шкали оцінювання жадібності та жадібної людини; метод анкетування для визначення ставлення досліджуваних до жадібності та жадібної людини; асоціативний метод для виділення характеристик, що асоціюються з жадібністю; тест визначення рівня жадібності Ю. В. Щербатих, що визначає ступінь вираженості основних параметрів конструкту жадібності; методи математичної статистики (первинний математичний аналіз, кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Спірмена).

В тлумачному словнику С. І. Ожегова жадібність визначається як «надмірне прагнення задовольнити своє бажання» [2]. В словнику Д. Н. Ушакова жадібність дорівнюється до понять «алчності», «скупості» та напруженого й нездорового «інтересу».

За Фрейдом, жадібність разом з охайністю та впертістю формується при фіксації на анальній стадії розвитку особистості, тобто у віці півтора – три роки. Формування жадібності пов'язано з найголовнішою дією, якою дитина оволодіває на цій стадії, а саме – з контрольованим актом дефекації. Жадібність за Фрейдом формується тоді, коли батьки занадто жорстко та вимогливо підходять до завдання привчити дитину до туалету. Така поведінка викликає природний опір у дитини та сприяє формуванню анально-утримуючого типу особистості. Цей тип характеризується такими рисами характеру як впертість, методичність, пунктуальність та жадібність. Людина з анально-утримуючим типом особистості дбайливо накопичує різноманітні матеріальні блага а потім тяжко, або взагалі їх не витрачає [10].

Альфред Адлер пов'язує жадібність із низьким соціальним інтересом та вважає, що вона є вродженою рисою людини, яку можна корегувати правильним вихованням.

Еріх Фромм визначав жадібність, як якість особистості, яка є деструктивною, навіть патологічною. Ось, що він пише про жадібність у своїй книзі «Анатомія людської деструктивності»: «Жадібність - це патологічний прояв невдалого розвитку особистості і одночасно один з головних гріхів як з точки зору

буддизму, так і з позицій іудейської і християнської етики» [4;133]. Фромм вважає, що жадібність є продуктом соціуму. Як доказ він приводить приклад диких людських спільнот, в яких жадібність або зовсім не виявлена, або майже не виявляється у міжособистісній взаємодії. Таким чином, за теорією Е. Фромма, жадібність присутня в тій або іншій кількості в кожній людині та є наслідком дії соціальних умов, в яких розвивається особистість [4].

Згідно соціокультурної теорії Карен Хорні, жадібність – це риса характеру. Вона має соціально-обумовлений характер і по суті є наслідком потреби в любові, яка в свою чергу є наслідком більш фундаментальної базальної тривожності [5].

Сучасні дослідники з Мінесотської економічної школи Г. Крекелс та М. Панделаре розглядають жадібність як диспозицію, тобто готовність людини діяти певним чином. До цієї характеристики, на їх думку, входять бажання брати більше, ніж необхідно, ненаситність, задоволення від володіння багатьма речами, потреба у статусі, владі, використання сумнівних методів, щоб отримати більше, ніж потрібно. Диспозиційна жадність, згідно Крекелсу та Панделаре найбільше проявляється в «економічних іграх» [11].

Сьюзен Лонг визначає жадібність як одну з детермінант булімії. На її думку корені жадібності уходять у дитинство, а саме – в період годування груддю. Дитина вже тоді «жадібно» смоче, і розвиток жадібності, як і в теорії М. Кляйн, залежить від поведінки матері. Якщо та забезпечує дитину їжею, жадібність не розвивається. Якщо ж годування рідке, дитина вчиться брати більше і це може проявитися в феномені «дитячої обжерливості» та призвести до булімії в дорослому віці. С. Лонг порівнює діяльність великих корпорацій з дитячою ненажерливістю, але тепер, «ненажерливістю до грошей» [12].

Ю. В. Щербатих розглядав жадібність з філософських, біблійних та психологічних позицій. За Щербатих, конструкт «жадібність» складається з двох рис характеру – алчності та скупості. Де алчність – це прагнення отримати як можна більше, а скупість – витратити якомога менше. Алчна людина більше переймається про збільшення доходів, а скупа – про зменшення витрат. Алчність та скупість призводять до примноження багатства, але шляхи досягнення цього різні. В дослідженнях Ю.В. Щербатих було визначено зв'язок жадібності з тривожністю, самооцінкою, типами темпераменту та локусом контролю [7].

Отже, жадібність визначається як риса характеру людини, що тісно пов'язана з емоційною сферою та виражається в постійному нездоровому прагненні надмірно задовольняти свої потреби. Також жадібність залежить від соціальних умов життя людини, суб'єктивний сенс яких розкривається в уявленнях певної соціальної групи. В нашому дослідженні було визначено особливості уявлення щодо жадібності та жадібною людини. Розглянемо результати дослідження.

За допомогою методу анкетування було визначено ставлення досліджуваних студентів до жадібності та жадібних людей: 65% опитуваних не вважають себе жадібними, проте 64% досліджуваних відмітили, що жадібність притаманна кожній людині, а 83% опитуваних студентів стверджують, що помірна жадібність є корисною. Відповіді щодо причин жадібності розділились. Дані подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на питання «Що є причинами жадібності?»

Причини жадібності	Генетика	Виховання	Заможність	Бідність	Інше
Позитивна відповідь	3%	64%	3%	12%	18%

Основною причиною жадібності досліджувані вважають виховання. На їхню думку соціальне оточення сприяє розвитку такої риси як жадібність, крім того бідність може робити людину скупю та жадібною. Значний відсоток отримала категорія «інше». Для більшості досліджуваних цей варіант пов'язаний з ситуацією, в якій знаходиться людина. Жадібність на думку досліджуваних – ситуативне явище, яке може проявитися у окремої людини, а може – й ні, крім того, для більшості досліджуваних помірна жадібність є характеристикою, що оцінюється позитивно.

Таким чином за результатами анкетування було визначено, що в досліджуваній групі переважна більшість людей вважає себе не жадібними та схильна оцінювати помірну жадібність, як корисну рису. Студенти вважають виховання та особливості ситуації основною детермінантою жадібності та не схильні вважати жадібну людину поганою, хоча оцінюють її не високо. Досліджувані не схильні діагностувати у себе жадібність, але вважають надмірну жадібність доволі розповсюдженою і корисною в помірних дозах.

Суб'єктивна оцінка понять «жадібність» та «жадібна людина» за допомогою методу семантичного диференціалу Ч. Осгуда виокремила такі особливості уявлення щодо жадібності. Жадібність для досліджуваної вибірки не є чимось прийнятним, оцінки, які надавали досліджувані цьому поняттю є негативними (5,3 бали), але високе значення квадратичного відхилення вказує на відсутність одноставності в вимірюванні цього поняття. За фактором «Сила» поняття «жадібність» (3,4 бали) та «жадібна людина» (2,7 балів) оцінюються досліджуваними як «сильні у незначній мірі», причому поняття «жадібність» більш сильне, ніж «жадібна людина». За фактором «Активність» поняття «жадібність» (0,4 бали) і «жадібна людина» (1,1 бала) мають низьку, але не негативну оцінку. При цьому «жадібність» майже наближена до нуля. Можливо такий результат обумовлений тим, що жадібність, накопичення, прагнення надмірного задоволення потребує мінімальної активності від жадібною людини, а поняття жадібності досліджувані вважають нейтральним. Отже, поняття «жадібність» та «жадібна людина» мають однаково негативні оцінки за фактором «оцінка». За фактором «активність» «жадібна людина» оцінюється вище, ніж «жадібність».

За методикою визначення рівня жадібності Ю.В.Щербатих жадібність дорівнює 8 балам (максимально можлива оцінка – двадцять (алчність), мінімальна – нуль (скупість)) та знаходиться у межах норми, але більше тяжіє до скупості. Це можна пояснити тим, що у середовищі студентів, до

якого належать досліджувані, прийнято економити гроші, а не витратити їх. Особливо це відноситься до прошарку студентів, які проживають у гуртожитку. Таким чином, всі досліджувані мають нормальний рівень жадібності, тобто тримають алчність під контролем та не схильні до скупої. Поняття жадібності у першу чергу асоціюється з алчністю, скупістю, накопиченням, егоїзмом, грошима та владою.

За допомогою асоціативного методу було визначено характеристики з якими асоціюються поняття жадібності: алчність/скупість/накопичення, егоїзм, зайва вага, дріб'язковість, метафоричні уявлення про жадібність, гроші, те, до чого призводить жадібність, риси жадібної людини, патологія, персонажі, яким притаманна жадібність; відсутність культури, непомірність, влада. Дані подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Середньостатистичні дані розподілу асоціацій для визначення поняття «жадібність»

Виділені групи асоціацій:	Розподіл у відсотках
Алчність/скупість/накопичення	67%
Егоїзм	22%
Зайва вага	12%
Дріб'язковість	12%
Метафоричні уявлення про жадібність	19%
Гроші	19%
Те, до чого призводить жадібність	25%
Риси жадібної людини	16%
Патологія	9%
Персонажі, яким притаманна жадібність	6%
Відсутність культури	16%
Непомірність	25%
Влада	12%

Найбільш поширеними є асоціації з алчністю, скупістю, накопиченням та рисами жадібної людини. Жадібність також асоціюється з її наслідками: самотністю, незрозумінням, зневагою зі сторони інших та зайвою вагою. Менш за все жадібність асоціюється з персонажами літератури, кіно, мультфільмів та патологією. Отже, за наявності негативної оцінки жадібності, досліджувані вважають її нормальною рисою, яка може бути присутня в кожній людині. Уявлення щодо жадібності мають суперечливий характер. З одного боку це може бути дуже товста людина з низьким культурним рівнем, яка думає лише про себе, є дріб'язковою та не знає міри ні в чому. А з іншого – людина, наділена владою і грошима, що має нормальну конституцію, та є алчною й скупюю. Спільним в цих образах є негативні наслідки, які пов'язані з жадібністю: зайва вага, або самотність.

Було визначено кореляційні зв'язки досліджуваних показників. Фактор «Оцінка» поняття «жадібність» має прямий зв'язок з аналогічним фактором поняття «жадібна людина» (0,725, $p < 0.01$). Також було визначено значущий прямий зв'язок за фактором «Активність» (0,663, $p < 0.01$) обох понять. За фактором «Сила» значущих зв'язків між досліджуваними поняттями визначено не було.

Фактор «Оцінка» поняття «жадібна людина» має зворотній зв'язок з групою асоціацій на слово «жадібність», яку ми назвали «зайва вага» (-0,363, $p < 0.05$). Тобто, чим менше вага гіпотетичної жадібної людини, тим краще вона оцінюється досліджуваними, гладку жадібну людину схильні оцінювати негативніше, ніж тонку.

Фактор «Сила» поняття «жадібна людина» має прямий зв'язок з позитивною відповіддю на питання «Чи вважаєте ви себе жадібним?» у нашій анкеті (0,440, $p < 0.05$). Досліджувані, які вважають себе жадібними схильні раціоналізувати це тим, що жадібність робить людину сильною.

Рівень жадібності (за методикою Ю. Щербатих) має зворотній зв'язок з асоціаціями «алчність/скупість/накопичення» (-0,466, $p < 0.05$): чим менший рівень жадібності, тим більше людина схильна асоціювати жадібність з алчністю, скупістю та накопиченням. Ми вважаємо, причиною цього є раціоналізація – чим більше у людини виражена негативна з її точки зору якість, тим менше вона схильна її критикувати. З іншого боку, асоціації «алчність/скупість/накопичення» мають зворотній зв'язок з відповіддю на питання анкети «Чи притаманна жадібність кожній людині?» (-0,368, $p < 0.05$). Досліджувані, що вважають жадібність притаманною кожному, менш схильні асоціювати жадібність з алчністю, скупістю та накопиченням. Це та сама раціоналізація, бо якщо жадібність є у кожного, вона є і у мене. Було визначено, що егоїзм пов'язаний з зайвою вагою (0,483, $p < 0.01$): люди, які орієнтовані на власні бажання з більшою вірогідністю будуть гладкішими та жадібними (0,390, $p < 0.05$).

Гроші мають прямий зв'язок з асоціаціями, які вказують «на те, до чого призводить жадібність» (0,380, $p < 0.05$), що в свою чергу пов'язано із позитивною відповіддю на питання «Чи погана жадібна людина?» (0,506, $p < 0.05$). Жадібна людина в уявленні досліджуваних жадібна саме до грошей. З іншого боку досліджувані, що вважають жадібну людину поганою схильні уявляти різні негативні наслідки жадібності, як свого роду «божу кару» за жадібність.

Відповіді на питання про відсоток надмірно жадібних людей на планеті мають прямий зв'язок із відповіддю на питання «Чи вважаєте ви себе жадібним?» (0,409, $p < 0.05$). Досліджувані студенти, які вважають надмірну жадібність поширеною рисою у людському співтоваристві більш схильні визначати таку рису в себе.

Таким чином, досліджувані вважають, що поняття «жадібність» та «жадібна людина» пов'язані

одне з одним. Оцінка жадібної людини залежить від її ваги, тобто гладка жадібна людина оцінюється нижче, ніж людина з нормальною вагою. Гладкій людині досліджувані окрім жадібності схильні приписувати також егоїзм. Вони раціоналізують жадібність, якщо бачать цю рису в себе, вважають жадібність патологічною тоді, коли вона паралізує активність людини.

В результаті дослідження можна зробити наступні висновки.

Уявлення про жадібність та жадібну людину мають негативний характер та пов'язані одне з одним. Жадібність вважають притаманною кожній людині у той, чи іншій мірі, а помірну жадібність визначають корисною. Асоціюється жадібність здебільшого з алчністю, скупістю, накопиченням, з грошима, та такими рисами, як егоїзм, агресивність, прагматичність.

Головними причинами жадібності досліджувані вважають виховання та бідність, яка сприяє розвитку скупості у людини, вимушеної економити у важкі часи.

Перспективою подальшого дослідження може бути конструювання шкали жадібності для більш детального вивчення цієї характеристики в різних соціальних спільнотах.

Література

1. Кляйн М. Зависть и благодарность / Мелани Кляйн – СПб; «Б.С.К.», 1997 – 96 с.
2. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка/С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова – М; «Азбуковик», 1999 – 994 с.
3. Фенько А. Б. Проблема денег в зарубежных психологических исследованиях/А. Б. Фенько// Психологический журнал. – 2000. - №1. С. 50-52.
4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности/ Э. Фромм – Москва; «АСТ», 2006 – 640 с.
5. Хорни К. Невротическая личность нашего времени/ Карен Хорни – Москва; «Прогресс-Универс», 1993 – 208 с.
6. Шперлинь А. В. Роль уровня дохода и отношения к деньгам в детерминации субъективного экономического благополучия/А. В. Шперлинь//Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2013. - №1. – С. 58-67.
7. Щербатых Ю. В. Психология жадности/ Ю. В. Щербатых// Социально-экономические, правовые и общенаучные аспекты модернизации российской экономики. - Воронеж: ВФ МГЭИ, 2011.- С. 215-218.
8. Яновская С. Г. Отношение к деньгам у студентов, обучающихся в Украине/ С. Г. Яновская, Р. Л. Туренко, Гао Лей// Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. - № 807. – 2008. С.405-413.
9. Яновська С. Г. Ціннісний аспект ставлення до грошей та особливості грошової задоволеності підприємців/ С. Г. Яновська// Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна - № 913 – 2010. С.192-196.
10. Freud Sigmund Charakter und Analerotik [Електронний ресурс]/Sigmund Freud// Psychiatrisch-neurologische Wochenschrift. – 1908. - №9 - Режим доступу до журналу: <http://freudproject.ru/?p=567>
11. Krekels Goedele Dispositional Greed: Scale Development and Validation/ Goedele Krekels, Mario Pandelaere//Advances in Consumer Research. – 2011. - №39. – 799-800 с.
12. Long Susan Greed/ Susan Long//Psychodynamic Practice. – 2009. - №15. – С. 245-259.

Література

- 1.Kljajn M. Zavist' i blagodarnost' / Melani Kljajn – SPb; «B.S.K.», 1997 – 96 s.
- 2.Ozhegov S. I. Tolkovyj slovar' russkogo jazyka/S. I. Ozhegov, N. Ju. Shvedova – M; «Azbukovik», 1999 – 994 s.
- 3.Fen'ko A. B. Problema deneg v zarubezhnyh psihologicheskikh issledovanijah/A. B. Fen'ko// Psihologicheskij zhurnal. – 2000. - №1. – S. 50-52.
- 4.Fromm Je. Anatomija chelovecheskoj destruktivnosti/ Je. Fromm – Moskva; «AST», 2006 – 640 s.
- 5.Horni K. Nevroticheskaja lichnost' nashego vremeni/ Karen Horni – Moskva; «Progress-Univers», 1993 – 208 s.
- 6.Shperlin' A. V. Rol' urovnja dohoda i otnoshenija k den'gam v determinacii subektivnogo jekonomicheskogo blagopoluchija/A. V. Shperlin'//Vestnik Juzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. - №1. – S. 58-67.
- 7.Shherbatyh Ju. V. Psihologija zhadnosti/ Ju. V. Shherbatyh// Social'no-jekonomicheskie, pravovye i obshhenauchnye aspekty modernizacii rossijskoj jekonomiki. - Voronezh: VF MGJEI, 2011.- S. 215-218.
- 8.Janovs'kaja S.G. Otnoshenie k den'gam u studentov, obuchajushhihsja v Ukraine/ S. G. Janovs'kaja, R. L. Turenko, Gao Lej// Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V.N.Karazina. - № 807. – 2008. S.405-413.
- 9.Janovs'ka S.G. Cinnisnij aspekt stavlennja do groshej ta osoblivosti groshovoї zadovolenosti pidpriemciv/ S. G. Janovs'ka// Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V.N.Karazina - № 913 – 2010. S.192-196.
10. Freud Sigmund Charakter und Analerotik [Elektronnij resurs]/Sigmund Freud//Psychiatrisch-neurologische Wochenschrift. – 1908. - №9 - Rezhim dostupu do zhurnalu: <http://freudproject.ru/?p=567>
11. Krekels Goedele Dispositional Greed: Scale Development and Validation/ Goedele Krekels, Mario Pandelaere//Advances in Consumer Research. – 2011. - №39. – S/ 799-800.
12. Long Susan Greed/ Susan Long//Psychodynamic Practice. – 2009. - №15. – S. 245-259.

Розділ: Гендерна психологія

УДК 159.92

Гендерные особенности инсталляции обиды

Гарькавец С. А., Яковенко С. И.
sagark@mail.ru

В статье рассматриваются гендерные особенности возникновения и проявления обиды и обидчивости как формы эмоционального реагирования, и черты личности женщин и мужчин, а также предложены наброски психологических портретов обидчивых людей. Авторы предполагают, что основную роль в инсталляции обиды на гендерном уровне играет удельный вес маскулинных и фемининных черт, в структуре личности. Установлено, что существенное влияние на проявление мужских и женских обид оказывают психодинамические характеристики и акцентуации характера. На примере литературных героев показаны особенности переживания обид у акцентуированных личностей. Констатировано, что гендерные особенности обиды инсталлированы в интенсивности и продолжительности модуляции, и генерируемой разрядке во внутреннем и внешнем плане.

Ключевые слова: акцентуации личности, гендер, конфликт, маскулинность, обида, обидчивость, психодинамические характеристики, фемининность.

У статті розглянуті гендерні особливості виникнення та проявів образи та образливості як форми емоційного реагування, та риси особистості жінок і чоловіків, а також запропоновані наброски психологічних портретів образливих людей. Автори припускають, що основну роль в інсталяції образи на гендерному рівні грає питома вага маскулінних і фемінінних рис, у структурі особистості. Встановлено, що суттєвий вплив на прояви чоловічих та жіночих образ здійснюють психодинамічні характеристики та акцентуації характеру. На прикладі літературних героїв показані особливості переживання образи у акцентованих особистостей. Констатовано, що гендерні особливості образи інсталюються в інтенсивності та тривалості модуляції, та генеруємої розрядці у внутрішньому та зовнішньому плані.

Ключові слова: акцентуації особистості, гендер, конфлікт, маскуліність, образа, образливість, психодинамічні характеристики, фемінінність.

The article discusses the gender-specific origin and manifestations of offence and resentment as a form of emotional responses and personality traits of men and women, and also provides an outline of psychological portraits of resentful people. The authors suggest that the main role in the installation of resentment at the level of gender plays a proportion of masculinity and feminine traits in the personality structure. It was found that a significant effect on the manifestation of male and female offence have psychodynamic characteristics and accentuation nature. The example shows the features of literary characters experiencing resentment at the accented personalities. It was stated that gender-specific offence installed in the intensity and duration of the modulation generated in the discharge of home and foreign terms.

Key words: accentuation of personality, gender, conflict, masculinity, hurt, resentment, psychodynamic characteristics, femininity.

Постановка проблемы. Обида как острая эмоциональная реакция индивида на якобы несправедливое отношение со стороны тех, с кем он имеет чувственные или эмоциональные связи, что задевает его чувство собственного достоинства, имеет различную амплитуду и интенсивность проявления на уровне индивидуальных экстраполяций. При этом существует устойчивый социальный стереотип, что женщины являются более обидчивыми, нежели мужчины, в силу их повышенной эмоциональной чувствительности и возбудимости. Однако если рассматривать обиду как эмоциональную реакцию социально незрелых индивидов, легко впадающих в инфантилизм и имеющих высокий уровень невротизации, то удельный вес обидчивых мужчин едва ли будет меньшим, чем среди женщин.

Как происходит генерирование и аккумуляция обид на уровне личностной черты – обидчивости, у женщин и мужчин, на сегодняшний день психологической науке известно немного, что затрудняет оказание дифференцированной психологической помощи при возникновении острой или пролонгированной, «непростительной» обиды в межличностных отношениях значимых друг для друга людей.

Теоретический анализ проблемы. Как мы уже отмечали ранее, большинство исследователей обиды сходятся в том, что обида является острым чувством несправедливости, унижения, оскорбления, неблагодарности и непонимания, связанное с объектом вожеления или особым его значением для полноценного существования индивида [3].

С другой стороны, люди нередко обижаются на вполне обоснованные критические замечания – из-за недостаточной самокритичности, излишней эмоциональной ранимости, нетактичной формы выражения (например, оскорбления действием) или публичности произошедшего, побуждающей дать соответствующий обиде ответ (например, дать пощёчину обидчику).

Особая ранимость или значимость личности обидчика, приписывание умысла обидеть или констатация очевидного пренебрежения («а не пошёл/ла бы ты...»), факт публичной или не корректной критики, а так же то обстоятельство, что критика кажется не обоснованной или исходит от близкого человека, который «не должен» критиковать – все это образует «феноменологическое поле обиды». Данное поле включает понимание причин и динамики внутриличностных процессов (порога чувствительности, длительности сохранения, накопления и возможности разрядки в виде «ответки» или прощения обидчика) и, которые связывают с низким уровнем общего развития, неустойчивой или амбивалентной самооценкой, гордыней или комплексом неполноценности. Эти особенности делают

человека обидчивым, чрезвычайно чувствительным к оценочным суждениям, ригидным и склонным к аккумуляции негативных чувств, генерируют стремление отомстить при удобной возможности и взрывной разрядке в самый неподходящий момент.

Рассматривая женские и мужские обиды, большинство исследователей сходятся во мнении, что они имеют различные причины. Женские обиды в большинстве своем причинно-следственно связаны с эмоциональными переживаниями, а мужские – с когнитивными искажениями в восприятии социальной действительности [1; 8].

Интересно, что поисковая система Google предлагает более миллиона информационных источников, которые женские и мужские обиды рассматривают в самых разнообразных ракурсах. Например, утверждается, что причинами женских обид выступают обманутые ожидания, неумение окружающих (особенно мужчин) адекватно выражать свои эмоции (слабо развитый эмоциональный интеллект), недостаток позитивных оценок на фоне низкой самооценки, страх одиночества или отторжения [5]. В основном женская обида – это реакция «на не любовь» или способ манипулирования, при помощи которого у обидчика вызывается чувство вины: появляется раскаяние за то, что «причинил боль». В этом смысле интересно определение обиды, данное Ю. Орловым [12] – как эмоциональной реакции, вызванной несоответствием между ожиданиями и реальным поведением партнера по коммуникации.

Женская обида, это еще и инфантильное переживание, связанное с женской уязвимостью, установкой на самооправдание (А. Шапкина) [17], а также невротическая реакция в отношениях, связанных с оценкой «Я», самоутверждением, а также неудовлетворением потребности в любви и привязанности (К. Хорни) [16].

Низкая самооценка личности, уязвленное самолюбие, инфантильно-невротические реакции, связанные с оценкой собственного «Я» и самоутверждением рассматривается в качестве причин обид, как у женщин, так и у мужчин (З. Агеев, М. Гриценко) [1]. А симптоматика патологического слияния или отвержения (по Ф. Перлзу) [13], в большей степени, детерминирует женские обиды.

Обиженный индивидуум часто испытывает страдания несчастного покинутого всеми ребенка, что есть не чем иным, как одной из форм проявления инфантилизма, способности неосознанно манипулировать окружающими (по Э. Берну) [2], что свойственно как женщинам, так и мужчинам, которые не стали социально зрелыми личностями, обладающими выдержкой и терпением.

Женские обиды более эмоционально устойчивы, так как острое состояние фрустрации, которое возникает на основе тщетного ожидания или обмана, расстройств или разрушения планов существуют долгое время, о чем отмечал Д. Ольшанский [11]. У мужчин преимущественно такие обиды проявляются на уровне острых эмоциональных реакций (вербальный взрыв, уход, надутость и т. п.).

Обратной стороной обиды является чувство вины (К. Изард) [7]. Это чувство (разновидность аффекта), которое переживается человеком перед кем-то (в том числе и самим собой), включающим в себя страх перед наказанием, как внешним, так и внутренним, сопровождаемое угрызением совести, смирением с неизбежным. Это также обратная сторона упрека, укора и неприязни. Чтобы вызвать вину у других, обиженный индивидуум старается придать своей обиженности яркую окраску. Таким приемом довольно часто пользуется слабый пол, чтобы добиться уступок со стороны мужчины.

Вместе с этим для женщин и мужчин, у которых обидчивость стала чертой характера, обиды могут стать проявлением базальной тревожности, которая возникает в результате вытеснения «базальной агрессии» (З. Фрейд) [14], а также деструктивной силы, возникающей из-за неспособности осуществить «собственный жизненный проект» (Э. Фромм) [15].

Изложение основного материала. Исследователи отмечают, что предательство, измена, коварство, оскорбление наиболее всего осознаются тогда, когда между людьми существуют тесные эмоциональные связи [7; 8]. Более всего человек обижается на того, кого он любит или кем восторгается, но который его игнорирует, предает, изменяет и т. п. Чаще всего обида возникает между родственниками, близкими и друзьями. При этом между обидчиком и обиженным необходимо наличие некоего подобия или тождественности, которые их сближают, делают дружественней или роднее.

Если человек ожидает, что в отношении его будут поступать по-братски, а поступили совсем не так, он обидится, начнет страдать и испытывать эмоциональный дискомфорт. Между врагами обида не возникает, поскольку их ожидания относительно друг друга не релевантны. Между ними и так существует вражда, неприязнь, настороженность, и ожидания оскорблений или враждебных действий.

Прямым следствием тяжелой обиды является эмоция гнева, которая произрастает из древнейших пластов человеческой психики. Так получается, что обижаясь, люди неосознанно, как бы вспоминают все обиды прошлого. Однако гнев требует своей экстраполяции, он активатор действия, то есть нападения или мщения. Можно говорить об эмоциональном расстройстве, когда обида трансформируется в гнев, а последний – в конкретные действия. Состояние гнева, спровоцированное обидой, опасно тем, что когда сознание сужается, человек утрачивает способность рационально воспринимать происходящее. Но перед тем, как яростно проявить свой гнев, обиженному следует пройти еще одну стадию – стадию озлобленности.

Озлобленность – симбиоз подавленной обиды и злости, форма хронической неприязни ко всем и вся, ожесточение – пишет Е. Ильин [7]. Именно озлобленность (доведение себя до исступления или сильного душевного волнения, как пишут по старинке, юристы) подготавливает трансформацию невыносимой обиды или разочарования в агрессию. Если дать озлобленности перерасти в гнев и далее, в ярость, то становятся возможными крайне жестокие действия, оправдываемые идеей отмщения. Состояние озлобления может охватывать человека, если его активировать и поддерживать извне, например, за счет воздействия средств массовой дезинформации направляемых пропагандистами и провокаторами, отравленными ложью; растрояния индивида в толпе на основе механизма психического заражения, поддерживаемого психически неуравновешенными людьми. Обидчивый человек испытывает раздражение, возмущение, злобу, ненависть и, вместе с этим, уязвленное самолюбие ввергает его в угнетенное состояние, «затмевает разум», провоцируя на импульсивные реакции.

Отходчивые люди довольно быстро успокаиваются и забывают обиду. Другие её хранят и даже накапливают. Спустя время, рефлексируя состояние тревоги, человек благодаря действию механизмов психологической защиты, способен найти себе оправдания, обернуть обиду против обидчика, который заслуживает осуждения и наказания. Эти мысли дают толчок для разработки планов отмщения за «непростительную обиду». Обидчика «необходимо наказать» (именно субъекта обиды, а не его обидное поведение), «смыть обиду кровью»; если этого не сделать, человек будет опозорен навсегда, он окажется «раздавленным», утратит статус или «потеряет лицо».

Но, как все перечисленное проявляется на гендерном уровне? Заметим, что гендер мы рассматриваем как поло-ролевую характеристику индивида, которой стигматизируются мужские и женские роли в социальной системе координат их жизнедеятельности. Это проявления соматических (телесных), психических и поведенческих качеств, характерных для мужчин и женщин [6, с. 214]. При этом фундаментальными проявлениями гендера выступают маскулинность (мужественность) и фемининность (женственность), как психологические характеристики поло-ролевых инсталляций индивидуума.

Английский писатель и журналист Тектор Хью Манро (Саки) утверждал, что женщины и слоны никогда не забывают обиду. Насколько это верно, свидетельствует их мстительность. Но, если у слонов это связано с инстинктивными проявлениями, то у женщин, впрочем, как и у мужчин, это связано с неразвитостью социального интеллекта. При этом важнейшей частью социального интеллекта является эмоциональный интеллект – способность воспринимать, выражать и понимать эмоции и управлять ими [10]. Женщины и мужчины с развитым эмоциональным интеллектом отличаются высокой степенью самосознания, эффективно управляют своими эмоциями, в меньшей степени подвержены дисфункциональной депрессии, тревожности, агрессии и гневу. Способность к эмпатии позволяет таким людям прочитывать эмоции других и конструктивно на них реагировать.

Вместе с этим С. Шехтер [7] отмечал, что наряду с внешними стимулами и порождаемыми ими физиологическими изменениями в организме, на продуцирование эмоций оказывает влияние прошлый опыт индивидуума и оценка им ситуации с точки зрения существующих на данный момент потребностей и интересов. То есть, у людей, у которых недостаточно развит эмоциональный интеллект, накопленные обиды чаще всего трансформируются в черту характера – обидчивость. Мудрецы с давних времен отмечают, что обиды – не тот капитал, который стоит хранить и накапливать, но немалая часть человечества, к сожалению, поступает наоборот. Для понимания причин этого явления обратимся к индивидуально-психологическим особенностям, в том числе и отличиям на гендерном уровне.

Анализ литературных источников [1; 4; 5; 7; 8; 10] дает основания для таких обобщенных психологических портретов обидчивых женщин и мужчин. Обидчивая женщина – это невротичная личность, часто переживающая чувство грусти, уныния, досады, отчаяния, гнева и даже ненависти. Она не получает от жизни того, что желает и ощущает себя незаслуженно обделенной, обойденной, униженной и оскорбленной. На когнитивном уровне рефлексия эмоционального неблагополучия часто завершается констатацией того, что она «несчастливая, не счастливая». Самооценка заниженная, преобладает экстернальный локус контроля, а безнадежность, беспомощность и бессилие детерминируют проявления нетерпимости, морального резонерства в отношении поведения, как мнимых обидчиков, так и просто окружающих (вымещение гнева не на обидчика, а на тех, кто не может себя защитить или терпим по отношению к обиженному). Переживание обиды при преобладании фемининных качеств носит затяжной характер, что оказывает негативное влияние на самоотношение и отношение к референтному окружению и не затяжной, при маскулинных.

Психологический портрет обидчивого мужчины отличается тем, что это, прежде всего, невротическая личность эгоцентрического характера, с повышенной стыдливостью, низкой самооценкой, завышенным уровнем притязаний, чаще интернального, чем экстернального локуса контроля. При этом общность обидчивости и стыдливости проявляется на уровне страха осуждения со стороны социального окружения.

То, что для женщины в определенной степени не предосудительно («Что с женщины взять, должна терпеть!»), то для мужчины – это унижение и оскорбление («На обиженных воду возят, могут и психануть!»).

Следует отметить, что у мужчин обидчивость исходит не просто от стереотипизации накопленных обид (наличие комплекса обидчивости), а в большинстве своем при рассогласовании ценностных диспозиций. Обида чаще всего инсталлируется при фрустрации потребности в самореализации. В свою очередь обида порождает мстительность, зависть, негодование из-за якобы незаслуженного успеха других, фиксации на ущербе, нанесенном недоброжелателями или несправедливым отношением со стороны тех, на кого надеялся. Чем больше у мужчины выражен нарциссизм, тем больше он обидчив. Обидчивый мужчина абсолютно не верит в то, что имеется свобода выбора, а жизнь подвластна сознательному контролю. При этом обида у мужчин носит ситуативный характер, если в общем профиле преобладают маскулинные качества и затяжной, при фемининных.

Общеизвестно, что большинство мужчин считают женские обиды странными, иррациональными (проявления антропоморфного мышления) и жестокими, в то время как женщины, мужские обиды рассматривают инфантильными и наивными проявлениями. Причины этого находятся на поверхности – фемининные качества в большинстве своем пропитаны чувствами, а маскулинные – острыми эмоциональными реакциями. При этом если у индивидуума низкий уровень эмоционального интеллекта, его обиды приобретают наивысшую интенсивность инсталляции (глубина эмоциональных переживаний и физиологических сдвигов) и модуляции (острые аффективные состояния, асоциальная и антисоциальная активность).

Известно, что чувства можно скрыть, а эмоции нет. Так обиженные женщины и фемининные мужчины часто используют манипуляционные приемы, проекции, сублимирование, чтобы скрыть обиду или на время минимизировать амплитуду ее инсталляции. Вместе с этим, если посмотреть на обид-

чивых женщин и мужчин сквозь призму психодинамических характеристик и акцентуаций характера, мы увидим еще более глубокие расхождения между ними.

Женщины-холерики немедленно реагируют на обиду, могут показательно расплакаться, разбрасывая во все стороны жесты неудовольствия и агрессии. Не менее показательной будет и мимика лица, которая передаст обиженность женщины во всей своей полноте. То есть, холеричные женщины, как можно нагляднее и эффективней стараются продемонстрировать, как сильно они обижены.

Мужчины-холерики любую обиду рассматривают с позиции некоего «наезда», попытки получить над ними преимущество и реагируют немедленно, эмоционально и агрессивно. Их обиды, как правило, поверхностные, как «царапина» и быстро проходят. Холерики из-за своей импульсивности, будут пытаться восстановить «справедливость» с помощью открытой агрессии, как вербальной, так и невербальной.

Женщины-сангвиники могут проглотить обиду, обворожительно улыбнуться, что будет выглядеть как намек на отстроченную во времени месть. Они будут презирать, игнорировать и избегать обидчика, выжидая того момента, когда смогут ему полноценно и изощренно отомстить. При этом сангвиничные женщины стремятся сформировать у обидчика комплекс вины, что позволит манипулировать им и получить необходимую компенсацию за душевную боль и страдания. Так же показная чувствительность и ранимость часто бывают ничем иным, как сознательным способом получения в качестве компенсации эмоциональной поддержки в форме заботы, нежности и чуткости от окружающих.

Мужчины-сангвиники воспринимают обиду как угрозу высокому статусу, реагируют они сильно, напористо и последовательно, пока не добьются желаемого. Сангвиник также склонен к агрессии, как и холерик, но более подготовленной и продуманной. Обиду не простит, пока обидчик не признает свою «капитуляцию».

Женщины-флегматики рефлексируют нанесенную обиду, всматриваются в обидчика и также стараются вызвать в нем чувство вины и раскаявания. Следует отметить, что флегматичные женщины больше обижаются, когда их оценивают, а не ценят.

Мужчины-флегматики «накапливают» обиды, как бы «консервируя» их, на основании того, что такие индивиды ригидные и не способны быстро изменить субъективную картину мира. При этом рассудительные флегматики пытаются восстановить «справедливость» с помощью аргументации, коммуникации с обидчиком и самим собой (рефлексия события).

Женщины-меланхолики уходят в себя, замыкаются, стремятся полностью игнорировать обидчика и окружающих, которые вольно или невольно стали свидетелями нанесенной им обиды.

Мужчины-меланхолики страдают из-за нарушения своего и так хрупкого психического равновесия, стремятся защитить свое «Я», уязвимую самооценку и сомнительный авторитет. Для них сгодятся и самообман, и обман обидчика. Меланхолик как бы закрывается в себе и переживая обиду, скрупулезно продумывая план по лишению обидчика некоего преимущества за счет косвенного воздействия или бездействия. При этом мужчины, в большинстве своем, не выставляют обиду на показ. Они стараются быть спокойными и изображают безразличие, не посвящают других в свои проблемы и, тем более не устраивают аффективных сцен. Мимика их лица искажена печалью и грустью, но жесты скупы и нейтральны.

Акцентуации характера также по-разному преломляют проявление обид у женщин и мужчин. Как известно К. Леонгард выделил десять типов акцентуаций личности [9]. Рассмотрим основные из них на примерах проявления обид некоторых литературных героев.

Демонстративный тип, который в основном присущ женскому полу, в романе М. Митчелл «Унесенные ветром» проявляется у главной героини Скарлетт О'Хара. **Мы видим, как истерично героиня обижается на других (например, Ретта Батлера), выставляя напоказ отсутствие душевной тонкости и чуткости.** Ее обиды манипулятивны, а поэтому импульсивны и скоротечны. Истерические натуры часто не способны на чувственность и ограничиваются эмоциональными порывами.

Можно привести и другой пример из романа Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание», в котором у следователя Порфирия был один единственный дар – умение притворяться. Его обида на оскорбление Раскольникова, что он притворщик выражалась в «... ха, ха, ха». То есть, такие акцентированные личности способны, как ярко, эмоционально продемонстрировать обидчивость, так и вуалировать или прикрывать ее различными игровыми мимикриями.

У педантических личностей обида четко артикулирована. Например, Акакий Акакиевич из гоголевского рассказа «Шинель» четко выполнял свою работу по переписыванию бумаг и всякий раз, когда сталкивался с непониманием окружающих, обижался, но успокаивал себя тем, что это его долг, который другим не понять, так как они безответственны. Женщины-педанты не менее ригидные, чем мужчины. Им также в меньшей степени, чем демонстрантам, присуще использовать обиду в качестве средства манипуляции другими.

Застревающие личности не прощают обид и в ярости мстят обидчику (Отелло) или подают месть как холодное блюдо (леди Макбет).

Возбуждаемая личность старается отомстить обидчику сразу в любой доступной форме, если нет возможности – месть становится главным мотивом их поведения (например, Дмитрий Карамазов из романа Ф. М. Достоевского «Братья Карамазовы»; Агриппина мать Нейрона, из романа Г. Сенкевича «Камо грядеши?»).

Эмотивная личностная акцентуация, в большей степени, связана с фемининными качествами индивида. Такая личность не склонна обижаться, а наоборот проявляет высокий уровень эмпатии. Способность понять и простить другого, **одна из главных ее характеристик. Например, Соня Мармеладова из «Преступление и наказание» жертвует своей девичьей честью ради родных, которые оказались в ужасающей нужде, хотя не раз испытывала незаасуленные укоры с их стороны.**

Следует отметить, что самокритичность в интеллектуальном плане и чувство вины в плане

эмоционально-волевым и ценностно-мотивационным может сделать реакцию на обиду разрушительно-невротической или рационально-конструктивной, дать основания для диалога с обидчиком, прояснения ситуации, примирения и прощения.

У гипертимной личности, как правило, протекание обиды скоротечно и эмоционально слабо выражено, что связано с ее гипоманиакальностью. Приверженность различным земным радостям, что является основой гипоманиакалов, в определенном смысле, тормозит инсталлирование негативных эмоций.

Аффективно-лабильная личность как «весна-осень», бурно проявляет обиды, но также быстро их способна забывать. Так Разумихин друг Раскольников всегда эмоционален, но его циклотимия приводит к тому, что он с легкостью обижается и впадает в депрессию, а затем радуется и веселится.

У экзальтированной личности обиды произрастают на ровном месте, практически из ничего. Так, Катерина Ивановна из тех же «Братьев Карамазовых» испытывает за несколько минут восторг и отчаяние. Отчаяние связано с обидой, которую ей якобы нанес Митя своим отказом от спасения. Она не в силах ее скрыть, и дает волю эмоциям. Следует отметить, что экзальтация больше присуща тем индивидуумам, у которых преобладают фемининные качества.

В обобщенном виде гендерные особенности инсталляции обиды представлены в табл. 1.

Выводы.

1. Обида выступает эмоциональной реакцией индивида на якобы несправедливое отношение со стороны тех, с кем он имеет чувственные или эмоциональные связи, что задевает у него чувство собственного достоинства, или представляет собой ответ на оскорбление и унижение. В большинстве своем это эмоциональная реакция социально незрелых индивидов, легко впадающих в инфантилизм и имеющих высокий уровень невротизации.

Таблица 1

Гендерные особенности инсталляции обиды

Критерии сравнения	Женщины	Мужчины
Интенсивность	Длительная озлобленность, гнев, негодование, ненависть, неприязнь, отвращение, раздражение, презрение.	Непродолжительная враждебность, гнев, негодование, ненависть, отвращение, раздражение, презрение.
Модуляции	Вербальная агрессия, стресс, фрустрация.	Вербальная и физическая агрессия, стресс, фрустрация, чувство вины.
Генерируемая разрядка	Избегание общения, молчание, социально пассивное поведение, отсроченная месть, примирение, прощение.	Избегание общения, молчание, социально пассивное поведение, незамедлительное отмщение, примирение, прощение.
Вербальная активность	Многословие, обвинения, оскорбления, язвительность, укоры, упреки.	Не многословие, оскорбления, язвительность, ирония, сарказм, угрозы.
Невербальная активность	Модальная жестикуляция (жесты защиты, отрицания), пантомимика (закрытая поза, увеличение дистанции), пантомимика (внутренние концы бровей приподняты и сведены к переносице, внешние углы губ опущены, легкое подергивание выдвинутого вперед подбородка, глаза тусклые), паралингвистика (оскорбительные интонации, заметны речевые ошибки), экстралингвистика (вздохи, плач, всхлипы, истерический смех, заметное снижение или увеличение темпа речи).	Модальная и описательная жестикуляции (жесты защиты и отрицания, размышления и оценки, презрения, готовности к действию), пантомимика (закрытая поза, увеличение дистанции, готовность к атаке), мимика (нахмуренные брови и сморщенный нос, губы плотно сжаты или оттянуты назад, глаза мутные, застывшие), паралингвистика (грубые интонации, приглушенный тембр голоса, речевые ошибки), экстралингвистика (снижение темпа речи, паузы, покашливание).

2. Обида на гендерном уровне отличается интенсивностью инсталляции (озлобленность, негодование, ненависть, презрение, отвращение), продолжительностью модуляции (стресс, фрустрация, вербальная или физическая агрессия) и генерируемой разрядкой (молчание, избегание общения, социально пассивное поведение, месть, примирение, прощение).

3. Женские обиды или ее фемининные экстраполяции, в большинстве своем, отличаются искренностью и открытостью, имеют острый и затяжной характер. Это оказывает негативное влияние на самоотношение и отношение, прежде всего, к референтному окружению. При этом обида, которая имеет манипуляционный характер, связана со стремлением вызвать чувство вины у обидчика, тем самым заставив его искупить ее.

4. Мужские обиды или ее маскулинные проявления, в основном, отличает кратковременность протекания эмоционального напряжения, расингирование (шумоподавление) негативных реакций. При этом, чем невротичнее мужчина, чем ниже у него уровень эмоционального интеллекта, тем

отчетливой глубина эмоциональных переживаний, физиологических сдвигов, наличие высокой амплитуды острых аффективных состояний, асоциальных и антисоциальных проявлений.

5. Терпение – важное, социально-ценное качество, имеющее широкий диапазон модуляции, которое больше развито у женщин, чем у мужчин. Однако есть ситуации, когда терпеть унижение непозволительно и обидчик должен получать решительный отпор, если это не происходит, жертва обрекает себя на продолжение страдания.

Литература

1. Агеева З. А. Социально-психологическая природа и феноменология обидчивости / З. А. Агеева, М. С. Гриценко // Вестник Ивановского государственного университета – 2009. – Вып. 1. – С. 19.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Эрик Берн. – М. : Прогресс, 1988. – 224 с.
3. Гарькавец С. А. Обида и ее инсталляция в контексте российско-украинских отношений / С. А. Гарькавец, С. И. Яковенко // Электронный журнал / Фундаментальные исследования в практиках ведущих научных школ. – 2014. – № 4. – Режим доступа к статье : [URL: fund-issled-interm.esrae.ru/4-47](http://fund-issled-interm.esrae.ru/4-47)
4. Гарькавец С. А. Психология невербального общения : учебное пособие / С. А. Гарькавец. – Севе-родонецк : Изд-во «Петит», 2015. – 214 с.
5. Дыбова И. Ракушка обиды. Попробуйте разжать. [Электронный ресурс] / Ирина Дыбова. – Ре-жим доступа к статье : <http://dybova.ru/news/rakushka-obidy-poprobujte-razzhat/>
6. Еникеев М. И. Психологический энциклопедический словарь / М. И. Еникеев. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 560 с.
7. Изард К. Психология эмоций / Кэррол Изард. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с. – (Серия «Мастера психологии»).
8. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с. – (Серия «Мастера психологии»).
9. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард: [пер. с нем. В. М. Лещинская]. – Киев : Вища школа, 1981. – 392 с.
10. Майерс Д. Интуиция / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2009. – 256 с. – (Серия «Мастера психологии»).
11. Ольшанский Д. В. Обида / Д. В. Ольшанский // Диалог. – 1991. – № 7. – С. 11-13.
12. Орлов Ю. М. Кто выбирает обиду? / Ю. М. Орлов // Семья и школа, 1994. – № 6. – С. 12-13.
13. Перлз Ф. Практика гештальттерапии / Фриц Перлз. – [пер. М. П. Папушна.]. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2001.
14. Фрейд З. Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд. – М. : «Просвещение», 1989. – 448 с.
15. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм; [пер. и авт. вступ. ст. П. С. Гуревич]. – М. : Республика, 1994. – 447 с.
16. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Карен Хорни; [пер. с англ. А. М. Бокови-ков]. – М. : Академический Проект, 2008. – 208 с.
17. Шапкина А. Н. Работа с обидой / А. Н. Шапкина // Консультативная психология и психотерапия. – 2005. – № 3. – С. 63-67.

Literatura

1. Ageeva Z. A. Social'no-psihologiceskaa priroda i fenomenologia obidcivosti / Z. A. Ageeva, M. S. Gricenko // Vestnik Ivanovskogo gosudarstvennogo universiteta – Vyp. 1. – 2009. – S. 19.
2. Bern E. Igrы, v kotorye igraut ludi. Ludi, kotorye igraut v igry / Erik Bern. – M. : Progress, 1988. – 224 s.
3. Harkavets S. A. Obyda y ee unstilliatsiya v kontekste rossyisko-ukraynyskykh otnoshenyi / S. A. Harkavets, S. Y. Yakovenko / Elektronnyi zhurnal / Fundamentalnye yssledovanyia v praktykakh veduschykh nauchnykh shkol. – 2014. – № 4. – Rezhim dostupa k state : [URL: fund-issled-interm.esrae.ru/4-47](http://fund-issled-interm.esrae.ru/4-47)
4. Harkavets S. A. Psihologiyai neverbalnogo obscheniay : uchebnoe posobie / S. A. Harkavets – Severo-donetsk : Izd-vo «Petit», 2015. – 214 s.
5. Dybova Y. Rakushka obydy. Poprobuite razzhat. [Elektronnyi resurs] / Yryna Dybova. – Rezhym dostupa k state : <http://dybova.ru/news/rakushka-obidy-poprobujte-razzhat/>
6. Enikeev M. I. Psihologicheskiy ecikloedicheskiy slovar / M. I. Enikeev. – M. : TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2008. – 560 c.
7. Izard K. Psihologia emocij / Konrad Izard. – SPb. : Piter, 2008. – 464 s. – (Seria «Mastera psihologii»).
8. Ilin E. P. Emocii i cuvstva / E. P. Ilin. – SPb. : Piter, 2001. – 752 s. – (Seria «Mastera psihologii»).
9. Leonhard K. Aktsentuyrovannye lychnosty / K. Leonhard: [per. s nem. V. M. Leschynskaia]. – Kyev : Vyscha shkola, 1981. – 392 s.
10. Maiers D. Yntuysyia / Devyd Maiers. – SPb. : Pyter, 2009. – 256 s. – (Seryia «Mastera psykholo-hyy»).
11. Olsanskij D. V. Obida / D. V. Olsanskij // Dialog, 1991. – №7. – S. 11-13.
12. Orlov U. M. Kto vybiraet obidu? / U. M. Orlov // Sem'a i skola, 1994. – № 6. – S. 12-13.
13. Perlz F. Praktika gestaltterapii / Fric Perlz. – [per. M. P. Papusna.]. – M. : Institut obsegumanitarnyh issledovaniy, 2001.
14. Frejd Z. Psihologia bessoznatel'nogo / Zigmud Frejd. – M. : «Prosvesenie», 1989. – 448 s.
15. Fromm E. Anatomia celoveceskoj destruktivnosti / Erih Fromm; [per. i avt. vstup. st. P. S. Gurevic]. – M. : Respublika, 1994. – 447 s.
16. Horni K. Nevroticeskaa licnost nashego vremeni / Karen Horni; [per. s angl. A. M. Bokovikov]. – M. : Akademiceskiy Proekt, 2008. – 208 s. – (Psihologičeskie tehnologii).
17. Sapkina A. N. Rabota s obidoy / A. N. Sapkina // Konsultativnaâ psihologia i psihoterapia. – 2005. – № 3. – S. 63.

Розділ: Психологія здоров'я та клінічна психологія

УДК: 376.3.042.1.018.1-057.874-056.29

Емоційні особливості матерів, чії діти мають психофізичні порушення, в контексті міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я для дітей та підлітків

Гончар Ю. О.
gonchar.yulia@gmail.com

Метою дослідження було вивчення в контексті Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я для дітей і підлітків, емоційних особливостей матерів, які виховують дітей з психофізичними порушеннями. За допомогою психодіагностичного та статистичного інструментарію дана оцінка емоційних особливостей 168 матерів, чії діти мали дитячий церебральний параліч, затримку психічного розвитку та розлади спектру аутизму. Встановлено, що спільними емоційними особливостями у матерів дітей з психофізичними порушеннями були інтерес, радість, страх. Відмінними ж емоційними особливостями матерів, чії діти мали дитячий церебральний параліч, були емоції презирства і провини; у матерів дітей з затримкою психічного розвитку найбільш виразними були здивування та гнів; матері дітей з розладами спектру аутизму характеризувалися вираженими емоціями горя і відрази. Також, запропоновано вивчення емоційних особливостей матерів в контексті моделі МКФ-ДП, так як в цьому зв'язку визначається діапазон (емоційний стан), адекватність (диференціація емоцій) і регуляція емоцій (відношення до хвороби дитини) матерів, які сприяють або заважають реалізації їхніх дітей.

Ключові слова: емоційні особливості, матері, діти з психофізичними порушеннями.

Целью исследования было изучение в контексте Международной классификации функционирования, ограниченной жизнедеятельности и здоровья для детей и подростков, эмоциональных особенностей матерей, которые воспитывают детей с психофизическими нарушениями. С помощью психодиагностического и статистического инструментария дана оценка эмоциональных особенностей 168 матерей, чьи дети имели детский церебральный паралич, задержку психического развития и расстройства спектра аутизма. Установлено, что общими эмоциональными особенностями у матерей детей с психофизическими нарушениями были интерес, радость, страх. Отличительными же эмоциональными особенностями матерей, чьи дети имели детский церебральный паралич, были эмоции презрения и вины; у матерей детей с задержкой психического развития наиболее выразительными были удивление и гнев; матери детей с расстройствами спектра аутизма характеризовались выраженными эмоциями горя и отвращения. Также, предложено изучение эмоциональных особенностей матерей в контексте модели МКФ-ДП, так как в этой связи определяется диапазон (эмоциональное состояние), адекватность (дифференциация эмоций) и регуляция эмоций (отношение к болезни ребенка) матерей, которые способствуют или мешают реализации их детей.

Ключевые слова: эмоциональные особенности, матери, дети с психофизическими нарушениями.

The aim of this study was to examine the emotional characteristics of mothers who were raising children with psychophysical disabilities in the context of the International Classification of Functioning, Disability and Health for Children and Youth. With the help of psychodiagnostic and statistical tools the emotional features of 168 mothers whose children had cerebral palsy, retardations of mental development and autism spectrum disorders were assessed. It was found that the common emotional characteristics of mothers of children with psychophysical disabilities were interest, joy and fear. Distinctive emotional features of the mothers whose children had cerebral palsy, were the emotions of contempt and guilt; the most expressive peculiarities of mothers bringing up children with retardations of mental development were surprise and anger; mothers of children with autism spectrum disorders were characterized with grief and disgust. Also, it was proposed to study the emotional characteristics of the mothers in the context of ICF-CY model, since it determined the investigation of emotional range (emotional state), adequacy (differentiation of emotions) and regulation (relation to a child's illness) of mothers that promote or hinder the realization of their children.

Key words: emotional peculiarities, mothers, children with psychophysical disabilities.

Народження дитини з порушенням психофізичного розвитку є сильним травмуючим чинником для всієї сім'ї, пов'язаний зі змінами сімейного устрою та світосприйняття, який спричиняє батьківську кризу. Тривалість психічного стресу, який переживають батьки, може призводити до виникнення психічних розладів, психосоматичних захворювань та порушень функціонування сім'ї. Виникає необхідність вирішення багатьох специфічних питань, зростає фізичне та психологічне навантаження на найближче оточення дитини [1, 2, 3].

Виходячи з Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я для дітей та підлітків (The International Classification of Functioning, Disability and Health for Children and Youth (ICF-CY), прийнятою ВООЗ у 2007 році, важливе вивчення особливостей психофізичного розвитку дітей в контексті сім'ї, оскільки саме через «розуміння сімейного оточення можна прийти висновку щодо потенційної здатності й реалізації активності та участі дітей у соціальному житті». Здатність бути залученим та приймати активну участь у житті пов'язана з близькими стосунками з батьками або найближчими родичами. Соціальне оточення є істотним чинником, що впливає на психофізичний розвиток дітей. Порушення сімейної взаємодії негативно впливають на психічний стан дитини, тому комплексна реабілітація дітей з психофізичними порушеннями обов'язково повинна включати психологічну допомогу сім'ям. Найбільші труднощі в цій ситуації припадають на матір,

проблемами виховання, освіти та лікування дитини переважно займається саме вона, а часто їй доводиться робити це самотужки. Соціальна адаптація таких дітей напряму залежить від грамотної, насамперед, материнської поведінки. Для розробки науково обґрунтованих напрямів психокорекційної роботи з матерями важливо вивчити їх психологічні особливості та відмінності від матерів, що виховують здорових дітей [4, 5, 6, 7, 8].

Запропонована нами модель оцінки функціонування та обмежень життєдіяльності дітей, що базується на класифікації ICF-CY, зміни здоров'я оцінює з позицій функціонування та обмежень життєдіяльності та факторів контексту. Функціонування та обмеження життєдіяльності характеризує структура й функції організму, особистісні фактори (структуру особистості та когнітивні функції), активність й участь (потенційну здатність і реалізацію), а фактори контексту описують серед факторів оточуючого середовища макро- й мікросоціальні чинники. Для оцінки змін здоров'я дітей ми запропонували дослідження в структурі особистості їх особистісних властивостей, серед когнітивних функцій – функції емоцій: адекватність (диференціацію емоцій), діапазон (емоційний стан), регуляцію (емоційні спрямованість і моральна направленість), що значним чином впливають на потенційну здатність і реалізацію дітей; в мікросоціальному оточенні – визначення структури особистості та когнітивних функцій матерів, що сприяють або заважають реалізації їх дітей. В структурі особистості матерів необхідно вивчення їх особистісних особливостей, серед когнітивних функцій – функції емоцій: адекватність (диференціацію емоцій), діапазон (емоційний стан), регуляцію (емоційну спрямованість і ставлення до хвороби дитини) (рис. 1) [9, 1, 5, 8].

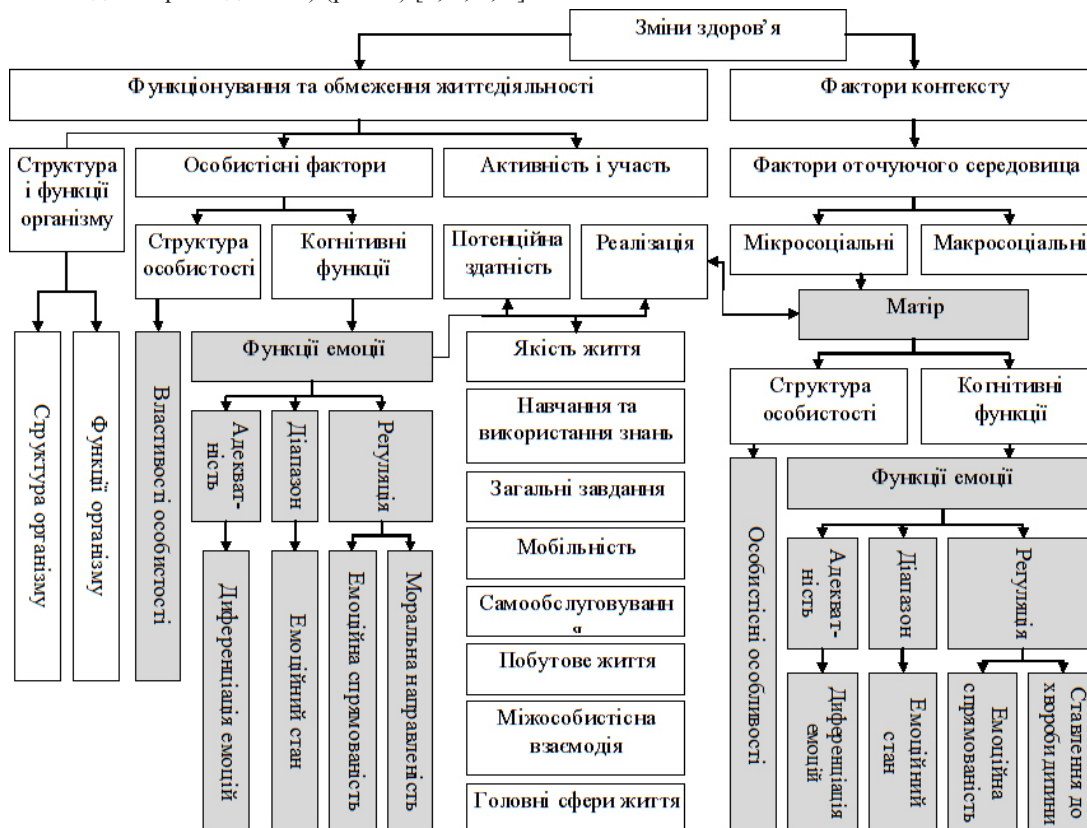

Рис. 1. Модель оцінки функціонування та обмежень життєдіяльності

Мета – дослідити емоційні особливості матерів, що виховують дітей з психофізичними вадами в контексті Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я для дітей та підлітків.

До складу вибірки увійшло 168 матерів, 42 з яких – виховують дітей із дитячим церебральним паралічем, 43 – дітей із затримкою психічного розвитку, 42 – із розладами спектру аутизму і 41 матір, що має здорову дитину. В даній роботі представлено оцінку функції емоцій матерів за блоком адекватності (диференціації емоцій), для чого було використано опитувальник «Шкала диференційних емоцій» за К. Ізардом, та дослідження за блоком регуляції (ставлення до хвороби дитини), для чого використовувалася методика «Діагностика ставлення до хвороби дитини» за В. Каганом та І. Журавською [9].

Статистична обробка результатів дослідження була проведена з використанням критерію Стьюдента з урахуванням статистичної значущості та кореляційного аналізу.

За методикою «Диференційні шкали емоцій К. Ізарда» розглядалися наступні категорії емоцій: інтерес, радість, здивування, горе, гнів, відроза, презирство, страх, сором, провина [9].

У матерів дітей з ДЦП домінували емоції інтересу, радості, страху, відроза, презирства і провини (рис. 2). У матерів дітей з ДЦП, в порівнянні з матерями здорових дітей, вірогідно зростала виразність страху (на 40,5 %), гніву (на 37,5 %), горя (на 20,0 %), відроза (на 9,4 %) та зменшувались радість (на

31,9 %), інтерес (на 24,7 %), здивування (на 19,6 %) та загальний коефіцієнт самопочуття (на 29,4 %).

У матерів дітей з ЗПР найбільш виразними були інтерес, здивування, радість й гнів, відраза, презирство (рис. 2). В порівнянні з матерями здорових дітей, у них достовірно збільшувались страх (на 32,4 %), горе (на 20,0 %), презирство (на 15,6 %), відраза (на 12,5 %) і зменшувались радість (на 33,3 %) й загальний коефіцієнт самопочуття (на 17,7 %).

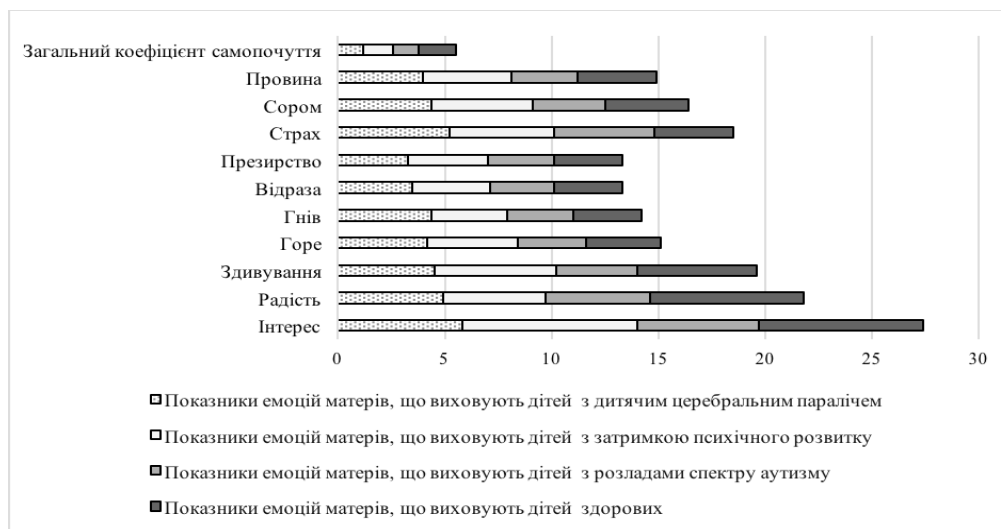

Рис. 2. Показники емоцій матерів, діти яких мають психофізичні порушення

Матері дітей з РСА характеризувалися вираженими емоціями страху, інтересу, радості та горя, відрази, презирства й провини (рис. 2). Матерям дітей з РСА, в порівнянні з матерями здорових дітей, притаманні вірогідне зменшення інтересу (на 25,9 %), радості (на 31,9 %), здивування (на 32,1 %), сорому (на 12,8 %), провини (на 16,2 %), загального коефіцієнту самопочуття (на 29,4 %) та збільшення страху (на 27,0 %).

За методикою «Діагностика ставлення до хвороби дитини» за В. Каганом та І. Журавльовою розглядалися наступні категорії: інтернальність, тривога, нозогнозія, контроль активності, загальна напруженість. Результати цього дослідження розглядаються більш детально в контексті мети статті [9].

Результати опитування матерів, які мають дітей з ДЦП показали, що найвищими у них були інтернальність і тривога, найнижчим – контроль активності (рис. 3). Їм був притаманним екстернальний батьківський контроль за хворобою дитини, причину їх захворювання вони сприймали як дещо незалежне від батьків, що вони не можуть контролювати й чим не здатні управляти. Виразність тривоги щодо захворювання дітей водночас поєднувалась з недооцінкою дотримання ними необхідних обмежень активності.

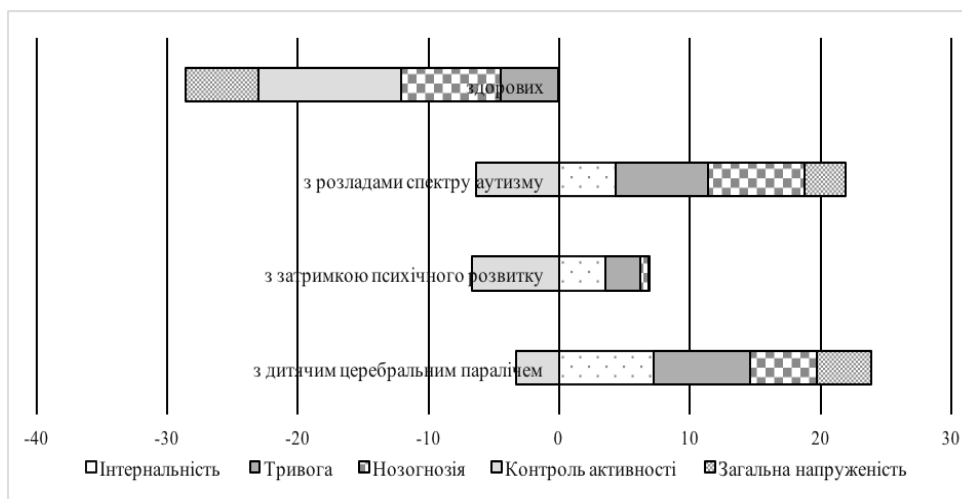

Рис. 3. Показники ставлення матерів до хвороби дітей

Інтернальність матерів проявлялась у скаргах на неможливість уберегти дітей від захворювання (в 97,6 %), на відсутність власної турботи та уваги до дітей, як чинників їх захворювання, та віри у видужання дітей (по 33,3 %), на соціальну ізоляцію (в 47,6 %). В порівнянні з матерями здорових дітей вони вирізнялись статистично значущою поширеністю тих, що вважали відповідальними себе за здоров'я дітей ($p=0,0002$) та необхідним ізолювати дітей задля їх благополуччя ($p=0,005$), винними себе у захворюванні дітей ($p=0,00001$) та пов'язували хворобу дітей як з халатністю медиків та недосконалістю медицини ($p=0,00001$), так і з нещасним випадком ($p=0,002$).

Їх тривога виражалась у піклуванні про здоров'я дітей (в 100,0 %), у відсутності відчаю в зв'язку з наявним захворюванням (в 47,6 %), у почутті страху навіть при легких його проявах (в 85,7 %), у перебільшенні небезпеки захворювання (в 26,2 %). В порівнянні з матерями здорових осіб вони вирізнялись вірогідною поширеністю тих, хто найбільше переживали за здоров'я дітей ($p=0,00005$), їхню емоційність та здатність до будь-якої діяльності ($p=0,0003$), не відчаювалися у зв'язку із захворюванням дітей ($p=0,00003$), але почували страх, не зважаючи на легкість симптомів ($p=0,002$), перебільшували загрозу дитячих хвороб ($p=0,02$), піклувались за майбутнє хворих дітей ($p=0,00001$).

Контроль активності матерів з осіб з ДЦП проявлявся у відсутності вимогливості до хворих дітей (в 38,1%), у підвищенні активності дітей (в 78,6%) й дозволі їм максимально можливої діяльності (в 73,8 %), не зважаючи на захворювання та обмеженні будь-яких дій під час загострення хвороби (в 50,0 %), у неадекватній оцінці можливостей дорослих і хворих дітей (в 81,0 %). В порівнянні з матерями здорових дітей вони вирізнялись статистично значущою поширеністю тих, хто вважали, що наявність хвороби не знижує відповідальності дітей за навчання ($p=0,000002$) та що абсолютний спокій посилює дезадаптацію дітей ($p=0,003$), неадекватно оцінювали можливості дорослих і хворих дітей ($p=0,000003$).

Результати опитування матерів, які мають дітей з ЗПР, щодо діагностики ставлення до хвороби дитини показали, що найвищими у них були інтернальність і тривога, найнижчим – контроль активності й загальна напруженість (рис. 3). Їм були притаманні екстернальний батьківський контроль за хворобою дитини, причину їх захворювання вони сприймали як дещо незалежне від батьків, що вони не можуть контролювати й чим не здатні управляти. Виразність тривоги щодо захворювання дітей водночас поєднувалась з недооцінкою дотримання ними необхідних обмежень активності та оцінки важкості перебігу самого захворювання.

Інтернальність матерів проявлялась у скаргах на неможливість уберегти дітей від захворювання (в 79,1 %), на відсутність власної турботи та уваги до дітей, як чинників їх захворювання (в 55,8 %) й віри у видужання дітей (в 48,8 %), на соціальну ізоляцію (в 53,5 %). В порівнянні з матерями здорових дітей вони вирізнялись вірогідною поширеністю тих, хто вважали відповідальними ($p=0,005$) й невідповідальними ($p=0,034$) себе за здоров'я дітей, за необхідне ізолювати дітей задля їх благополуччя ($p=0,028$) та пов'язували хворобу дітей як з халатністю медиків та недосконалістю медицини ($p=0,0001$), так і з відсутністю батьківської та вчительської опіки ($p=0,00004$).

Їх тривога виражалась у піклуванні про здоров'я дітей (в 79,1 %), у відсутності відчаю в зв'язку з наявним захворюванням (в 67,4 %), у почутті страху навіть при легких його проявах (в 81,4 %), у перебільшенні небезпеки захворювання (в 51,2 %), у необхідності стриманості й зосередженості (в 95,3 %) та самоконтролю (в 72,1 %). В порівнянні з матерями здорових осіб вони вирізнялись значущою поширеністю тих, хто найбільше переживали за здоров'я дітей ($p=0,005$), їхню емоційність та здатність до будь-якої діяльності ($p=0,001$), не відчаювалися у зв'язку із захворюванням дітей ($p=0,036$), але почували страх, не зважаючи на легкість симптомів ($p=0,008$), піклувались за майбутнє хворих дітей ($p=0,00001$).

Контроль активності матерів осіб з ЗПР проявлявся у відсутності вимогливості до хворих дітей (в 39,5 %), у підвищенні активності дітей (в 81,4 %) й дозволі їм максимально можливої діяльності (в 76,7 %), не зважаючи на захворювання та обмеженні будь-яких дій під час загострення хвороби (в 44,2 %), у неадекватній оцінці можливостей дорослих і хворих дітей (в 62,8 %). В порівнянні з матерями здорових дітей вони вирізнялись вірогідною поширеністю тих, хто неадекватно оцінювали можливості дорослих і хворих дітей ($p=0,005$), вимагали виконання дітьми певних обов'язків, навіть при загостренні захворювання ($p=0,017$).

Результати опитування матерів, які мають дітей з РСА, щодо діагностики їх відношення до захворювання дитини показали, що найвищими у них були нозогнозія й тривога, найнижчим – контроль активності (рис. 3). Їм був притаманним перебільшення важкості захворювання дітей, виразність тривоги у поєднанні з недооцінкою дотримання хворими дітьми необхідних обмежень активності.

Їх тривога виражалась у піклуванні про здоров'я дітей (в 90,5 %), у відсутності відчаю в зв'язку з наявним захворюванням (в 71,4 %), у почутті страху навіть при легких його проявах (в 90,5 %), у перебільшенні небезпеки захворювання (в 19,0 %). В порівнянні з матерями здорових осіб вони вирізнялись вірогідною поширеністю тих, хто найбільше переживали за здоров'я дітей ($p=0,0002$) та за їхню емоційність і здатність до будь-якої діяльності ($p=0,00003$).

Нозогнозія матерів що мали дітей з РСА проявлялась в уявленні про краший (в 57,1 %), значно гірший (в 66,7%) чи суттєво тяжчий (в 90,5 %) стан здоров'я дітей, ніж це стверджують лікарі, в схильності до надмірної підозрливості (в 76,2 %), в підвищенні вимог до ролі матері у здоров'ї дітей (в 73,8 %) та у відчутті необхідності серйознішого лікування дітей (в 81,0%). В порівнянні з матерями здорових осіб вони вирізнялись вірогідною поширеністю тих, хто найбільше вважали стан здоров'я дітей гіршим ($p=0,00001$), суттєво тяжчим ($p=0,00001$) чи легшим ($p=0,011$) за його оцінку лікарями, висували підвищені вимоги до ролі матері у збереженні здоров'я дітей ($p=0,001$).

Контроль активності матерів осіб з РСА проявлявся у відсутності вимогливості до хворих дітей (в 52,4 %), у підвищенні активності дітей (в 88,1 %) й дозволі їм максимально можливої діяльності (в 90,5 %), не зважаючи на захворювання та обмеженні будь-яких дій під час загострення хвороби (в 73,8 %). В порівнянні з матерями здорових дітей вони вирізнялись вірогідною поширеністю матерів з зниженою вимогливістю до хворих дітей ($p=0,022$), обмежуючих будь-які їх дії під час загострення хвороби ($p=0,0003$), неадекватно оцінюючих можливості дорослих і хворих дітей ($p=0,000001$).

У ставленні матерів здорових дітей до дитячого здоров'я домінували інтернальність і тривога, найменшими були – контроль активності та нозогнозія (рис. 3). Їм були притаманні екстернальний батьківський контроль за здоров'ям дітей, можливість їх захворювання вони сприймали як незалежне від батьків, що вони не можуть контролювати й чим не здатні управляти. Виразність тривоги щодо можливого захворювання дітей водночас поєднувалась з недооцінкою дотримання ними необхідних

обмежень активності та оцінки важкості перебігу самого захворювання.

В нашому дослідженні виявлено, що у матерів дітей з дитячим церебральним паралічем домінували емоції презирства і провини та такі показники ставлення до хвороби дітей як висока інтернальність та тривога. У матерів дітей з затримкою психічного розвитку найбільш виразними були емоції здивування та гніву; щодо показників ставлення до хвороби дитини: вони характеризувалися екстернальним контролем та недооцінкою важкості перебігу самого захворювання. Матерям дітей з розладами спектру аутизму були властиві виражені емоції горя і відризи та високий ступінь нозогнозії та тривоги як показників ставлення до хвороби дитини.

Дослідження емоційних особливостей матерів, що виховують дітей з психофізичними вадами в контексті Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я для дітей та підлітків має практичне значення та дозволяє побачити загальну картину емоційного фону матерів та порівняти її з такою у дітей, що допоможе побудувати більш диференційовану програму їх психокорекції.

Література

1. Кобильченко В. В. Теоретичні та методичні засади психокорекційної роботи з дошкільниками, які мають порушення психофізичного розвитку / В. В. Кобильченко // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови / Ін-т спец. педагогіки Нац. акад. пед. наук України. – К.: Імекс-ЛТД, 2013. – № 4 (1). – С. 42 – 51.
2. Кочерова О. Ю. Психологические особенности матерей, воспитывающих детей инвалидов / О. Ю. Кочерова, О. М. Филькина, Н. В. Долотова, А. И. Малышкина, Е. Н. Антышева // Вестник РАМН. – 2014. № 5–6. – С. 95 – 101.
3. Dykens E. M. Reducing distress in mothers of children with autism and other disabilities: a randomized trial / E. M. Dykens, M. H. Fisher, J. L. Taylor, W. Lambert, N. Miodrag. // Pediatrics. – 2014. – № 134 (2). – P. 454 – 463.
4. Davies P. T. Delineating the Sequelae of Destructive and Constructive Interparental Conflict for Children Within an Evolutionary Framework / Patrick T. Davies, Meredith J. Martin, Dante Cicchetti // Developmental Psychology. – 2012. – Vol. 48, № 4. – P. 939 – 955.
5. Fernández-Alcántara M. Feelings of loss in parents of children with infantile cerebral palsy / M. Fernández-Alcántara, M. P. García-Caro, C. Laynez-Rubio, M. N. Pérez-Marfil, C. Martí-García, Á. Benítez-Feliponi [et al.] // Disability Health Journal. – 2015. – № 8 (1). – P. 93 – 101.
6. Parchomiuk M. Social Context of Disabled Parenting / M. Parchomiuk // Sexual disability. – 2014. – № 32. – P. 231 – 242.
7. Roper S. O. Caregiver burden and sibling relationships in families raising children with disabilities and typically developing children / S. O. Roper, D. W. Allred, B. Mandleco, D. Freeborn, T. Dyches // Family System Health. – 2014. № 32 (2). – P. 241 – 246.
8. The International Classification of Functioning, Disability and Health for Children and Youth (ICF-CY) [Електронний ресурс] / Всемирная организация здравоохранения. – Женева: WHO Press, 2007. – 351 с. – Режим доступа: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/43737/1/9789241547321_eng.pdf
9. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Д. Я. Райгородский. – М.: Бахрах-М, 2011. – 664 с.

Literatura

1. Kobil'chenko V. V. Teoretichni ta metodichni zasadi psihokorektsiinoi roboti z doshkil'nikami, iaki maiut' porushennia psihofizichnogo rozvitku / V. V. Kobil'chenko // Osvita osib z osoblivimi potrebami: shliahi rozbudovi / In-t spets. pedagogiki Nats. akad. ped. nauk Ukraini. – K.: Imeks-LTD, 2013. – № 4 (1). – S. 42 – 51.
2. Kocherova O. Y. Psihologicheskie osobennosti materei, vospitiivaiuschih detei invalidov / O. Y. Kocherova, O. M. Filkina, N. V. Dolotova, A. I. Malishkina, E. N. Antisheva // Vestnik RAMN. – 2014. № 5–6. – S. 95 – 101.
3. Dykens E. M. Reducing distress in mothers of children with autism and other disabilities: a randomized trial / E. M. Dykens, M. H. Fisher, J. L. Taylor, W. Lambert, N. Miodrag. // Pediatrics. – 2014. – № 134 (2). – P. 454 – 463.
4. Davies P. T. Delineating the Sequelae of Destructive and Constructive Interparental Conflict for Children Within an Evolutionary Framework / Patrick T. Davies, Meredith J. Martin, Dante Cicchetti // Developmental Psychology. – 2012. – Vol. 48, № 4. – P. 939 – 955.
5. Fernández-Alcántara M. Feelings of loss in parents of children with infantile cerebral palsy / M. Fernández-Alcántara, M. P. García-Caro, C. Laynez-Rubio, M. N. Pérez-Marfil, C. Martí-García, Á. Benítez-Feliponi [et al.] // Disability Health Journal. – 2015. – № 8 (1). – P. 93 – 101.
6. Parchomiuk M. Social Context of Disabled Parenting / M. Parchomiuk // Sexual disability. – 2014. – № 32. – P. 231 – 242.
7. Roper S. O. Caregiver burden and sibling relationships in families raising children with disabilities and typically developing children / S. O. Roper, D. W. Allred, B. Mandleco, D. Freeborn, T. Dyches // Family System Health. – 2014. № 32 (2). – P. 241 – 246.
8. The International Classification of Functioning, Disability and Health for Children and Youth (ICF-CY) [Elektronnii resurs] / Vsemirnaia organizatsiia zdavoohraneniia. – Zheneva: WHO Press, 2007. – 351 s. – Rezhim dostupu: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/43737/1/9789241547321_eng.pdf
9. Raigorodskii D. Y. Prakticheskaia psihodiagnostika. Metodiki i testi / D. Y. Raigorodskii. – M.: Bahrah-M, 2011. – 664 s.

УДК 152.27: 343.915: 343.7

Поведенческие паттерны, способствующие реализации самоактуализирующей тенденции человека

Кочарян И.А.
kchi@yandex.ua

В статье анализируются идеи Дж. Стивенса о деструктивных поведенческих паттернах человека. Представляется система поведенческих паттернов, способствующих реализации самоактуализирующей тенденции. Процесс реализации самоактуализирующей тенденции рассматривается в три этапа, на каждом из которых существуют специфические риски и факторы ее искажения. Подчеркивается роль исполнительного компонента саморегуляции как главного ресурса коррекции системы психической саморегуляции человека. В работе указывается, что самоактуализации человека способствуют следующие поведенческие стратегии: самоуважение, результативность, благодарность и настойчивость. Процесс коррекции исполнительного компонента психической саморегуляции может представлять собой настройку и формирование таких стратегий.

Ключевые слова: саморегуляция, самоактуализация, поведенческие паттерны, психотерапия, психокоррекция.

У статті аналізуються ідеї Дж. Стівенса щодо деструктивних поведінкових патернів людини. Представляється система поведінкових патернів, що сприяють реалізації тенденції до самоактуалізації. Процес реалізації тенденції до самоактуалізації розглядається в три етапи, на кожному з яких існують специфічні риси й чинники її спотворення. Підкреслюється роль виконавчого компоненту саморегуляції як головного ресурсу корекції системи психічної саморегуляції людини. У роботі вказується, що самоактуалізації людини сприяють наступні поведінкові стратегії: самоповага, результативність, вдячність та наполегливість. Процес корекції старанного компонента психічної саморегуляції може бути налаштуванням і формуванням таких стратегій.

Ключові слова: саморегуляція, самоактуалізація, поведінкові патерни, психотерапія, психокорекція.

The article analyzes the ideas of J. Stevens destructive behavioral patterns of humans. It is a system of behavioral patterns that contribute to the implementation of self-actualizing tendencies. The process of implementation of the self-actualizing tendency is seen in three phases, each of which has specific risks and its distortion. The role of the executive component of self-regulation as the main resource of the correction system of psychic self-person. The paper states that the human self-actualization promote these behavioral strategies: self-esteem, effectiveness, gratitude and perseverance. The process of correction of psychic self-regulation of the executive component can be a set-up and the formation of such strategies.

Keywords: self-regulation, self-actualization, behavioral patterns, psychotherapy, psycho-correction.

Волевая саморегуляция позволяет человеку инициировать и поддерживать активность по преодолению препятствий, появляющихся на пути достижения его целей. Становится возможным выполнение действий, которые непосредственно не приносят удовольствия, но являются составной частью более сложной деятельности. Различают два класса волевых качеств: собственно волевые («простые») и морально-волевые («сложные»). Собственно волевые качества разделяют на две группы: а) связанные с целеустремленностью (сознательной направленностью личности на достижение ближайшей или отдаленной по времени цели) [1, с. 172]; и б) связанные с самообладанием (подавлением отрицательных эмоций, вызывающих нежелательные для человека побуждения) [1, с. 187]. К простым волевым качествам, характеризующим целеустремленность, относят терпеливость, упорство и настойчивость; а смелость, выдержку и решительность причисляют к волевым качествам, характеризующим самообладание [1, с. 171]. К «сложным» («вторичным» по В.К. Калину [2]) морально-волевым волевым качествам относят [1, с. 199 - 206]: самоотверженность и принципиальность, самостоятельность и инициативность, дисциплинированность и организованность, старательность и энергичность, мужество и героизм. При этом, волевые качества сформированы соответствующими паттернами поведения, закрепленными в привычки.

Изучая искаженные формы самореализации, Дж. Стивенс определил список из семи необходимых человеку для самореализации характеристик поведения: гордость, скромность, смелость, самоотверженность, вкус к жизни, самопожертвование и настойчивость. Он обнаружил, что для самореализации необходимо, чтобы эти качества организовывались во взаимоуравновешивающие друг друга пары: гордость и скромность, смелость и самоотверженность, вкус к жизни и самопожертвование. Лишь одно качество не имеет пары – настойчивость. Оно способно усилить их, присоединяясь к тем или иным формам поведения.

Главной находкой Дж. Стивенса можно считать то, что существуют искаженные варианты этих качеств, метафорически называемые им «драконами»: гордость может превращаться в тщеславие, скромность - в самоуничижение, смелость - в нетерпеливость, самоотверженность – в мученичество, вкус к жизни – в жадность, самопожертвование – в саморазрушение, а настойчивость - в упрямство. Такие искаженные формы поведения легко маскируются под соответствующие достоинства и добродетели [3, с. 6]. Они закрепляются на уровне привычки, становятся типичными способами уклонения от раскрытия собственных возможностей, а также направляют человека на путь страданий и несчастия. Задача психотерапевта состоит в том, чтобы помочь клиенту перейти к конструктивной форме поведения – «укротить своих драконов».

«Заточенность» этого подхода под процесс самоактуализации человека способствует дальнейшему его развитию и применению при рассмотрении системы эссенциальной саморегуляции.

Дж. Стивенс утверждает, что муки и страдания человека обусловлены формированием неадаптивных установок под влиянием определенных деструктивных форм человеческой активности

- «драконов» [3]. Если у человека поведение теряет функциональность – не связано с другими саморегуляционными механизмами и не направляется на разрешение проблем, то и переживание, и коммуникация также начинают терять свою функциональность. Соответственно такая система психической саморегуляции больше не является ресурсом личностного роста и развития.

В статье «Структура эссенциальной саморегуляции» мы рассматривали процесс самоактуализации как коммуникацию между интрапсихическими образованиями («эссенциальное Я», «инфернальное Я» и «Эго») [4]. Качество такой коммуникации напрямую связано с возможностью «Эго» распознавать источник посланий, принимать решения и исполнять их. Анализируя психологическую, религиозную и философскую литературу, можно обнаружить ряд условий принятия Божественных посланий человеком: 1) благодарность (Митрополит Антоний Сурожский, Й. Ратцингер) (возможность принять ценность послания) [5]; 2) уязвимость, открытость человека таким посланиям (Э. Левинас) (возможность услышать содержание послания); 3) тишина, как незаполненность суррогатом (М. Хайдеггер, А. Бадью) (возможность обнаружить Божественное послание); 4) «чувство правильности» (К. Роджерс) (возможность отсеять Божественные послания от всех остальных).

Вслед за Дж. Стивенсом мы считаем, что для самореализации и поддержания, описанных выше, четырех условий человеку необходимы семь специфических поведенческих паттернов, каждый из которых эффективен на определенном этапе творческого акта: 1) вдохновение (возникновение и кристаллизация какой-либо идеи); 2) преодоление затруднений и препятствий (при реализации идеи человек сталкивается с необходимостью преодолеть привычное и знакомое и выйти за пределы различных ограничений – этап развития); 3) принятие результата (истинная творческая самореализация и развитие приводят к новым возможностям).

На каждом этапе человека подстерегают специфические стимулы, побуждающие прервать его самореализацию и направить по ложному пути – исказить и извратить его самоактуализирующую тенденцию: 1) неравенство (ситуации встречи с чем-то лучше/хуже, красивее/уродливее, богаче/беднее, главенства/подчиненности и т.д.); 2) наличие препятствий, затруднений или ограничений (невозможность достичь цели, реализовать потребность); 3) удовольствия и риски (наличие отвлекающих факторов, приносящих удовольствия или опасности); 4) исключение из принятия решений (ситуации при которых человек становится не субъектом принятия решений, а объектом). Эти стимулы легли в основу инфернальных стратегий, описанных в следующей главе.

Под влиянием вышеописанных четырех типов стимулов у человека формируются семь искаженных паттернов поведения, называемых «драконами». Эти паттерны ведут к дальнейшему ограничению способности человека к самоактуализации и актуализации невротических переживаний. К таким «драконам» относятся: 1) тщеславие и самоуничижение (результат воздействия стимулов первого типа - неравенства); 2) нетерпеливость и мученичество (результат воздействия стимулов второго типа – препятствия и затруднения); 3) жадность и саморазрушение (результат воздействия стимулов третьего типа – удовольствий и рисков); 4) упрямство (результат воздействия стимулов четвертого типа – исключения из принятия решений).

Каждый из семи «драконов» является искаженной формой соответствующих поведенческих паттернов, необходимых человеку для поддержания и реализации своей самоактуализирующей тенденции. Так, тщеславие – это искаженное достоинство; самоуничижение – это искаженная скромность; нетерпеливость – это искаженная отвага; мученичество – это искаженная самоотверженность; жадность – это искаженный вкус к жизни; саморазрушение – это искаженное самопожертвование; а упрямство – это искаженная настойчивость.

Конструктивные паттерны конечно предполагают специфические когнитивные, эмоциональные и телесные процессы (определенные мысли, переживания и мышечную активность), но наиболее существенным их достоинством является именно поведенческий (исполнительный) ресурс для самореализации человека. Система из семи конструктивных паттернов напоминает нотный стан, при помощи которого композитор создает музыкальную композицию. Выпадение одного из конструктивных паттернов или их искажение, также, как и в музыке, приводит к невозможности создать что-то достойное – реализовать свой потенциал. Согласно Дж. Стивенсу такие формы поведения разделяются по парам на выполняющие экспансивную функцию и сдерживающую. Только одна форма поведения («дракон») не имеет самостоятельной функции (упрямство).

Для характеристики поведенческого ресурса мы позаимствовали понятие «тонус» из телесноориентированного подхода психотерапии. Только мы будем говорить о поведенческом тонусе эссенциальной саморегуляции человека. Идея тонуса хорошо вписывается в метафору нотного стана. Так, конструктивный паттерн поведения напоминает натянутую струну – если натяжение струны слабое (поведенческий гипотонус), то соответствующий паттерн выпадает из арсенала поведенческих ресурсов Эго; а если натяжение струны слишком сильное (поведенческий гипертонус), то соответствующий паттерн предстает своей деструктивной искаженной формой.

Рассмотрим функционирование конструктивных поведенческих паттернов на каждом этапе самореализации:

Этап самореализации 1. Вдохновение.

Начала рождается идея. Человек вдохновляется ею, она наполняет его жизнь чем-то важным и светлым. Эта идея еще не оформлена и шатка. Ее легко потерять и разрушить. Вдохновение подобно общению с Богом – это соприкосновение с хрупким каналом коммуникации с сущностным Я («эссенциальным Я») – той частью, которая стремится к подобию Бога. Вдохновение может касаться любых начинаний – будь то идея в работе или зарождающиеся чувства влюбленных. Задача человека на этом этапе сохранить и усилить вдохновение, ухватить и разработать идею далее. Для решения этой задачи человеку необходимы два поведенческих паттерна: «гордость» и «скромность». Каждый из паттернов может предстать своей гипотонической или гипертонической стороной.

«Гордость» (экспансивная тенденция) в тонусе – это поведение, направленное на самоподдержку и самоуважение. Проявляется как степенность в движениях; конструктивное отношение к критике;

отказ от оправданий; поддержание внутренней целостности и согласия; сохранение ценности значимой идеи, цели, деятельности, отношений, людей, самого себя. Необходимо в ситуации унижения, критики, демонстрации предпочтений и т.д. Позволяет сберечь зарождающуюся идею, вдохновение или чувства даже в ситуации предательства и самопредательства. В своей гипотонической форме проявляется как недостаток благородства и неспособность ценить собственную идею. Актуализируется при проблемах с самооценкой в ситуации похвалы, высокой внешней оценки, лести, а также получении привилегий и преимуществ перед другими людьми. В гипертонусе проявляется как тщеславие, гордыня, бахвальство, отчужденность, отстраненность, притворство, самолюбование и т.д. Чревато утратой зарождающейся идеи, вдохновения или чувств, невозможностью самоосуществления, а также предательством значимых людей.

«Скромность» (сдерживающая тенденция) в тонусе необходима в ситуации похвалы, высокой оценки, лести, получении привилегий и преимуществ перед другими людьми. Проявляется умением держаться в «тени» совершаемой деятельности – «...любить искусство в себе, а не себя в искусстве» (К.С. Станиславский). Позволяет сохранить смысл и назначение деятельности. В своей гипотонической форме проявляется неспособностью удержать «гордость» в тонусе – тщеславием и гордыней. В гипертонусе актуализируется при проблемах с самооценкой в ситуации унижения, критики, демонстрации предпочтений и оборачивается для человека самоуничижением и проявляется раболепием, пресмыканием, нескончаемыми извинениями, робостью, подавленностью, самокритичным отношением, самоедством и самобичеванием. Это чревато отказом от самореализации и самопредательством.

При взаимодействии выраженных в тонусе «гордость» и «скромности» актуализируется особое поведение, необходимое для сбережения и развития всего нового – достоинство. «Скромность», ограничивая тщеславное поведение человека, удерживает поведенческий паттерн «гордость» в тонусе – появляется человеческое достоинство. Как говорил Франсуа де Ларошфуко: «Скромность увеличивает достоинство и извиняет посредственность».

Таким образом, можно сформулировать несколько правил терапевтической работы по настройке «достойного» поведения: 1) если у человека проявляется тщеславие, то это означает, что у него «скромность» в гипотонусе. Необходимо работать именно с тонусом «скромности», которая должна сдерживать чрезмерное экспансивное функционирование «гордости»; 2) если у человека проявляется самоуничижение, то у него «гордость» в гипотонусе. В этом случае необходимо воздействовать на его «гордость», преодолевая его процессы самоуважения (самопредательства) и стимулируя к поведению уважающего себя человека. В этом случае нужны конкретные действия, на основе которых появятся объективные условия самоуважения (работа, исполнение обязательств, достижение нужных результатов и др.).

Совершая те или иные поступки, человек подвергает рефлексии их последствия. Естественно, одно поведение самим человеком может быть расценено как достойное, а другое – наоборот. Когда количество недостойных поступков возрастает, становится сложно объяснить самому себе, что ты сам достойный человек. А при эффективно функционирующих остальных ресурсах «Эго» это становится практически невозможно. Как говорил герой кинофильма «Афоня»: «... от себя-то убежать можно, а вот от милиции не убежишь». Однако, если система эссенциальной саморегуляции человека не настроена, вопрос о том какое поведение можно считать достойным или недостойным становится острее.

Для операционализации поведенческого паттерна «Достоинство» обратимся к основам дворянского воспитания. Изучая принятые во дворянстве нравственные принципы, правила поведения и кодекс чести можно обнаружить поведенческие истоки самоуважения. Существовали определенные принципы поведения, за которые аристократ мог себя уважать и быть принятым в высшем обществе. О.С. Муравьева подчеркивает, что форма поведения определяет и содержание жизни человека [6, с. 41 - 42]. Воспитанный человек придерживается хороших манер и правил и это есть необходимое (но не достаточное) средство для создания чего-то прекрасного (отношений, творения, качества жизни и пр.).

Дворянин должен был соответствовать определенному идеалу: быть храбрым, сильным и ловким, образованным, верным, способным стойко переносить трудности и «удары судьбы», хладнокровным (совершая неловкий поступок не смущаться), нравиться людям (быть обаятельным и одеваться со вкусом без вычур); владеть искусством общения; быть скромным и уметь держаться одинаково с людьми гораздо более высокими или низкими по своему социальному положению; быть простым и непринужденным (избегать излишней церемониальности), проявлять сдержанность и корректность в выражении чувств (без грубости и амикошества).

Современное общество предполагает наличие более разнообразных индикаторов и критериев достоинства. Вместе с тем неизменным можно считать лишь то, что поддержание достоинства требует от человека наличия определенных достижений в жизни, за которые он сможет себя уважать. Повидимому, такие достижения связаны со степенью реализации самоактуализирующей тенденции человека – воплощением идеи, исходящей из самой сущности человека, в его делах. Так, например, девушка, жалующаяся на мужчину, который ее полностью материально содержит, но нелюбим ею и в ультимативной форме требует от нее выполнения определенных услуг, с трудом может рассчитывать на то, что ее коммуникативный ресурс эссенциальной саморегуляции (если он правильно настроен) позволит ей расценить собственное поведение как «Достоинство». В таком случае недостаток самоуважения может быть восполнен стремлением установить потребительские взаимоотношения, при которых сама готовность партнера принимать их расценивается как подтверждение своей значимости и ценности. Эти взаимоотношения больше не являются частью самоактуализации человека, а его партнер становится средством поддержания самооценки – это и есть тщеславие.

Этап самореализации 2. Преодоление трудностей.

При воплощении любой идеи человек неизбежно сталкивается с затруднениями. Если идея отражает самоактуализирующую тенденцию, то это само по себе предполагает выход за пределы обыденного, актуальных возможностей человека и встречу с различного рода ограничениями. Так,

например, реализация сексуальности в форме простого флирта может спровоцировать переживания стыда. Как будто внутренний голос говорит: «приличные люди так себя не ведут». Такое препятствие может стать непреодолимым и человек откажется от части потребностей.

Результативность человека обеспечивается за счет преодоления им трудностей и ограничений. Это возможно благодаря взаимодействию двух поведенческих паттернов - «смелости» и «выдержки».

«Смелость» (экспансивная тенденция) в тоне проявляется как стремление к свободе; принятие адекватных решений и ответственности, не смотря на страхи и тревоги, способность сделать первый шаг для преодоления затруднений. Этот паттерн актуализируется при приближении препятствия, когда тревога усиливается. Позволяет инициировать необходимую активность в процессе самореализации. В гипотонусе этого паттерна человек не способен сделать первый шаг. В гипертонусе преобразуется в нетерпеливость, которая актуализируется в связи со страхом упустить время, опоздать с необходимым действием. В поведении такая нетерпеливость проявляется как резкость, поверхностность, раздражительность, вспыльчивость, несдержанность, поспешность, опрометчивость, беспечность, безрассудность, беспокойство, небрежность, несдержанность, невыдержанность и суетливость. В итоге - невозможность ощутить настоящие «живые» чувства «здесь и теперь», а поспешность в действиях чревата неуспехом в деятельности.

«Выдержка» (сдерживающая тенденция) в тоне проявляется как длительное действие в ущерб актуальным гедонистическим интересам (не только не получая удовольствия от деятельности, но и переживая неудобства, дискомфорт, а порой и боль); способности терпеть, выжидая нужный момент. Необходима в ситуации, когда человек в деятельности сталкивается с затруднениями, преодоление которых требует сверх усилий. Позволяет достигать серьезные цели, решать трудные задачи. В гипотонусе этот паттерн приводит к неспособности сдерживать собственную активность и сваливанию к нетерпеливости. В гипертонусе проявляется как мученичество в форме жалоб; обвинений; мазохистских тенденций; самоистязания. Актуализируется в ситуации страха перед возможностью оказаться «загнанным в угол» сложившимися обстоятельствами или в результате давления со стороны. Мученичество чревато отказом от самореализации, встречая даже незначительные затруднения.

Паттерны «смелости» и «выдержки» выступают в качестве взаимодополняющих процессов при преодолении трудностей. Они регулируют процессы инициации активности человека и ее продолжительности в деятельности. Так, например, однажды довелось проводить тренинг вместе с одним музыкантом. Мы проводили занятие по вокализации переживаний. Оказалось, что мой котренер (музыкант) совершенно не контролирует эти процессы инициации и продолжительности собственной активности при ведении беседы. Он постоянно перебирал время на рассказ, чем вызывал скуку в аудитории, а также невпопад говорил, что вызывало у людей раздражение. Однако, как только дело касалось его профессии – оба этих паттерна были филигранно настроены. Я с удивлением обнаружил, что, когда в группе начиналась хоровая композиция, он удивительно точно и вовремя вступал с профессиональными интервенциями, меняя и направляя этот коллективный творческий процесс. У меня же появлялся внутренний вопрос: «когда завершать упражнение?» (хоровую композицию). Я полностью мог положиться на своего котренера в этом вопросе, и он ни разу не подвел. Это тот случай, когда в профессиональном творчестве необходимые паттерны хорошо настроены и необходимо также настроить эти паттерны и в других сферах жизни.

Если же эти паттерны не сбалансированы, то и действия человека при встрече с препятствиями могут быть неадекватными, не соответствующими изначальному замыслу. Так, например, чрезмерно резкие движения могут не попадать в ритм сексуальности и флирта и пугать потенциальных партнеров. Яркий пример правильно настроенных паттернов «смелости» и «выдержки» можно обнаружить в природе. Например, на просторах интернета можно найти видео схватки мангуста с коброй (классический сюжет рассказа «Рикки-Тикки-Тави» Редьярда Киплинга). В первый раз мангуст проявляет смелость решением сражаться (ролик можно найти в Youtube под названием Cobra vs. Mongoose). Он подходит к змее все ближе. Однако далее необходима «выдержка» – он не набрасывается на нее сразу. Змея слишком опасна. Она атакует, а мангуст только пятится. Когда же кобра устаёт, мангуст опять проявляет паттерн «смелости» и хватается змею. «Смелость» и «выдержка» становятся залогом успешного результата.

Этап самореализации 3. Принятие результата.

Активность по самореализации неизбежно приводит к получению определенного результата. Так как радость – побочный продукт самореализации, то и индикатором качества этого процесса является наличие у человека такого переживания. Вместе с тем, принять радость и пережить ее полностью человек далеко не всегда способен. Такая неспособность не приводит к закреплению активности, ведущей к самоосуществлению. Не формируются паттерны переживания, мышления и поведения, обеспечивающие реализацию самоактуализирующей тенденции, и человек направляет активность по искаженному ложному пути, который не может принести ему истинную радость. Для переживания полноты радости необходимо умение с благодарностью принимать результаты деятельности. Это возможно посредством функционирования двух взаимодействующих поведенческих паттерна: «вкус к жизни» и «самопожертвование».

«Вкус к жизни» (экспансивная тенденция) необходима в ситуации выбора, оценки результатов деятельности. В тоне проявляется как принятие опыта, других людей; оптимистическое отношение; умение ценить то, что имеешь; открытость миру; «горящий» взгляд, «зов» (человек зовет к себе, манит), обаяние и магнетизм. Позволяет ставить истинные цели и быть счастливым от их достижения; быть привлекательным для других людей.

В гипертонусе «вкус к жизни» превращается в «жадность» и проявляется в неумеренности, ненасытности, воровстве, накопительстве, ревности; разных формах зависимости, не угрожающих физическому здоровью и жизни (созависимость, сексоголизм, шопоголизм, трудоголизм и т.д.). «Жадность» чревата обесцениванием достижений и недовольством собственной жизнью. При

недостатке «вкуса к жизни» (гипотонусе) у человека наблюдаются апатия, нежелание жить, пессимистическое отношение к жизни и неумение радоваться.

Сдерживающая тенденция «самопожертвование» в тонусе ограничивает «жадность» и позволяет соединить субъективные интересы человека с общественными, придавая реализации его самоактуализирующей тенденции просоциальный альтруистический вектор. «Самопожертвование» необходимо при оценке реальных или возможных последствий деятельности и проявляется в способности отказаться от своего блага ради значимых других, щедростью и социальной ответственностью. В гипертонусе «самопожертвование» превращается в «саморазрушение», при котором теряется «вкус к жизни», а дефицит настоящей радости восполняется за счет остроты ощущений в ситуациях риска. «Саморазрушение» может проявляться как дерзость, отчаянность; бесшабашность; в виде преступных действий, суицидальных поступков, авантур; а также в разных формах зависимости, угрожающих физическому здоровью и жизни (например, наркомания, алкоголизм, игромания с большими ставками). Это чревато переходом на примитивный уровень самоосуществления (необходимость просто выжить или не сильно потерять).

Дж. Стивенс выделяет еще один конструктивный поведенческий паттерн, который необходим человеку на всех этапах самореализации – «настойчивость». «Настойчивость» проявляется как упорство в достижении цели, решительность, гибкость и вариабельность исполнительских программ реализации задуманного и позволяет довести до завершения любой проект. При этом, «настойчивость» может трансформироваться в гипертонический искаженный паттерн – «упрямство». Это происходит в ситуации, когда человек воспринимает, что решение принимается без него. «Упрямство» может проявляться как негативизм, неповиновение, неуступчивость, слепое отстаивание своей позиции, безосновательное оспаривание чужого мнения и полном отказе к нему прислушаться; что чревато усугублением всех форм деструктивного поведения и отказом от самореализации.

Таким образом, возможность самоосуществления обеспечивается и наличием необходимых конструктивных паттернов поведения, позволяющих решать задачи на всех этапах реализации самоактуализирующей тенденции под воздействием различных отвлекающих стимулов. Эти паттерны, системно взаимодействуя, позволяют человеку сформировать у себя четыре навыка, необходимых для его самоактуализации: самоуважение, результативность, благодарность и настойчивость. Коррекцию таких поведенческих паттернов целесообразно производить путем настройки их тонуса. Такой тонус для шести из семи паттернов обеспечивается оптимальным уровнем сочетания соответствующих противоположных (экспансивных и сдерживающих) пар тенденций.

Література:

1. Ильин Е. П. Психология воли / Е.П. Ильин. - 2-е изд. — СПб.: Питер, 2009. — 368 с.: ил. — (Серия «Мастера психологии»).
2. Калинин В. К. На путях построения теории воли // Психологический журнал. — т. 10. — № 2, 1989. — С. 46 — 55.
3. Стивенс Дж. Приручи своих Драконов [Электронный ресурс] / Дж. Стивенс. – Режим доступа: <http://www.center-nlp.ru/library/s55/nlp/dragon.html>.
4. Кочарян И.А. Структура эссенциальной саморегуляции / Кочарян И.А. // Психологічне консультування і психотерапія. – 2014. – №1-2. – С. 74–87.
5. Филоненко А.С. Собирающий зов другого: сотериология и философия благодарения [Электронный ресурс] / А.С. Филоненко, 2007. – Режим доступа: <http://www.pca.kh.ua/2010-01-23-19-50-46/113-fil2>.
6. Муравьева О.С. Как воспитывали русского дворянина / О.С. Муравьева. - Издательство: Нева, Летний сад, 2001. - 45 с.

Literatura

1. Il'in E. P. Psihologija voli / E.P. Il'in. - 2-e izd. — SPb.: Piter, 2009. — 368 s.: il. — (Serija «Mastera psihologii»).
2. Kalin V. K. Na putjah postroenija teorii voli // Psihologicheskij zhurnal. — t. 10. — № 2, 1989. — S. 46 — 55.
3. Stivens Dzh. Priruchi svoih Drakonov [Jelektronnyj resurs] / Dzh. Stivens. – Rezhim dostupa: <http://www.center-nlp.ru/library/s55/nlp/dragon.html>.
4. Kocharjan I.A. Struktura jessencial'noj samoreguljacji / Kocharjan I.A. // Psihologichne konsul'tuvannja i psihoterapija. – 2014. – №1-2. – S. 74–87.
5. Filonenko A.S. Sobirajushhij zov drugogo: soteriologija i filosofija blagodarenija [Jelektronnyj resurs] / A.S. Filonenko, 2007. – Rezhim dostupa: <http://www.pca.kh.ua/2010-01-23-19-50-46/113-fil2>.
6. Murav'eva O.S. Kak vospityvali russkogo dvorjanina / O.S. Murav'eva. - Izdatel'stvo: Neva, Letnij sad, 2001. - 45 s.

УДК 159.942.5:615.851

Этапы развития клиент-центрированной психотерапии

Кочарян А.С.
kochar50@yandex.ru

У статті розглядаються основні етапи становлення клієнт-центрованої психотерапії: недирективний, рефлексивний, експірієнтальний. Показано еволюцію, що пов'язана з перенесенням акценту з загальних парадигмальних характеристик нового підходу до методичних, технічних, операціональних характеристик конкретного психотерапевтичного процесу. Обговорюється дві ідеї: 1) місце субвербального досвіду в психотерапії; 2) топологічна модель психіки, яка пояснює і спрямовує психотерапію, модель якої пропонується автором. У статті аналізуються деякі сакральні аспекти клієнт-центрованої психотерапії.

Ключові слова: клієнт-центрована терапія, субвербальний вплив, переживання, процес психотерапії, сакральність психотерапії

В статье рассматриваются основные этапы становления клиент-центрированной психотерапии: недирективный, рефлексивный, экспириентальный. Показана эволюция связанная с переносом акцента с общих парадигмальных характеристик нового подхода к методическим, техническим и операциональным характеристикам конкретного психотерапевтического процесса. Обсуждается две идеи: 1) место субвербального опыта в психотерапии; 2) топологическая модель психики, объясняющая и направляющая психотерапию, модель которой предлагается автором. В статье анализируются некоторые сакральные аспекты клиент-центрированной психотерапии.

Ключевые слова: клиент-центрированная психотерапия, субвербальное воздействие, переживание, процесс психотерапии, сакральность психотерапии

The article describes the basic stages of person-centered therapy formation: non-prescriptive, reflective, experiential. There was shown the evolution associated with the transfer of emphasis from the general characteristics of the new paradigmatic approach to methodological, technical and operational characteristics of a particular psychotherapeutic process. It was suggested two ideas: 1) the place of subverbal experience in psychotherapy; 2) the topological model of the psyche, explaining and guiding therapy, the model which the author suggests. The article analyzes some sacred aspects of person-centered therapy.

Keywords: person-centered therapy, a sub verbal impact, the experience, the process of psychotherapy, psychotherapy sacredness

Дж. Харт [1] на основе акцентирования доминирующей идеи выделил три этапа развития клиент-центрированной психотерапии.

На первом этапе (этап недирективной психотерапии) утверждались базовые положения подхода – равноправие клиента с психотерапевтом, введение самого термина «клиент», утверждающего его особую позицию по сравнению с «пациентом», наличие организмической тенденции, которая с необходимостью ведет к росту и развитию, качественно новое представление о психотерапевтическом пространстве и т.п. В 1942 г. К. Роджерс определил недирективность как право «каждого индивида быть психологически независимым и утверждать свою психологическую целостность» [2, с. 141]. Само появление недирективной парадигмы связано и с рождением новой ментальной культуры – философией Другого (М. Бубер, Э. Левинас), где это Другое Ты – имеет онтологическую (а не только гносеологическую) укорененность и является экспликацией Бога (Ф. Эбнер); и с тем обстоятельством, что К. Роджерс, работая с трудными подростками, столкнулся с жесткими возрастными-специфическими реакциями эмансипации и отрицательной имитации, что не позволило бы проявить свою профессиональную гордыню. Директивно же взять «на себя основную ответственность при решении проблемы (клиента - А.К.)» [2, с. 127] - признак непрофессионализма, неготовности терапевта быть с клиентом как человек, разделив его боль. Утверждение новой, недирективной парадигмы отношения, сопровождалось страхом директивности, и, как следствие, техницизма. Психотерапия перестала концептуализироваться как «метод», и стала «отношением».

Р. Хаттерер отмечал, что «увлеченность Роджерса собственным подходом... была обусловлена не столько эффективностью его терапевтического подхода..., сколько новаторским, революционным потенциалом этого подхода...» [3, с. 296]. Однако недирективность из знамени подхода должна была превратиться в собственно психотерапию, где быть просто хорошим (теплым, отзывчивым, понимающим и т.п.) человеком недостаточно. Как отмечает М. Боуэн [4, С. 26.], «в дальнейшем мысли К. Роджерса существенно изменились. Об этом свидетельствует отсутствие термина «недирективный» в предметных указателях его книг, начиная с 1969 г., и в его самой последней книге [5] слово «недирективный» приводится в кавычках, и все ссылки, которые К. Роджерс делает в связи с этим термином, относятся к прошлому». Указанный автор [4, с. 26], делясь своим опытом, пишет: «Лично я больше опасуюсь такого стиля руководства, при котором для того, чтобы избежать директивности, хитрят и манипулируют, чем когда мне открыто предлагают структуру и выбор. Отсутствие структуры, которое стало отождествляться с личностно-центрированным подходом, может, как ни парадоксально, стать очень жесткой структурой. Лично меня стало раздражать фасилитирование на личностно-центрированных семинарах, так как то, что... должно произойти в группе, когда структура не предлагается, становится... все более и более предсказуемым». И далее она отмечает [4, с. 26], что «отождествлять личностно-центрированный подход с недирективностью или с отсутствием структуры — значит не испытывать к нему должного доверия». Мария Виллас и Боас Боуэн [6] отмечают, что за 43 года (с момента публикации своей книги «Консультирование и психотерапия» в 1942 г. до демонстрационного получасового сеанса с Джилл в 1985 г.) в работе К. Роджерса произошли серьезные изменения. В 1942 г. К. Роджерс писал, что терапевт не должен находиться за рамками сказанного

клиентом, и что «если терапевт либо движется быстрее, чем клиент, либо вербализует невысказанные чувства клиента, то этим он наносит настоящий вред клиенту и психотерапевтическому процессу» [2]. В сеансе с Джилл, по словам М. Виллас и Б. Боуэн [6], К. Роджерс показал то, что «приобрел как психотерапевт за многие годы своей профессиональной деятельности. Он стал менее зависимым от «ярлыка» недирективности, стал более подвижным, а его ответы приобрели большее разнообразие. Примером изменений также может служить тот факт, что К. Роджерс 16 раз в течение психотерапевтического сеанса нарушает тишину ...» и множество раз прерывал клиента. Указанные авторы отметили два очевидных изменения в работе К. Роджерса: во-первых, он использовал не только рефлексивные техники (прояснение чувств клиента, уточнение и повторение), но и интерпретации, метафоры для того, чтобы настроить клиента на переживания, испытываемые им здесь и теперь, позволял себе смеяться над ним, использовал технику преувеличения для актуализации противоречивости высказываний клиента; во-вторых, он стал директивным, что проявлялось в том, что он предлагал клиенту причины, объясняющие поведение, подвергал предложенные интерпретации открытой проверке, предлагал темы для обсуждения, прерывал клиента, сам нарушал паузы и т.п. В заключение Мария Виллас и Боас Боуэн [6] отмечают, что директивность К. Роджерса связана с тем, что он стал больше доверять своим клиентам, перестал относиться к ним как к хрупким и ранимым существам, полностью зависимым от влияния психотерапевта. ... Такое отношение к клиентам способствовало приобретению большей подвижности, свободы и конгруэнтности. С помощью директивности К. Роджерс продемонстрировал еще более высокую степень доверия в психологическую независимость клиента и его психологическую целостность.

Одним словом, на этапе недирективности утверждался новый подход, в котором имплицитно заложена идея самодетерминации, наличия в человеке сил (организмических или актуализационных), делающих его собственно Человеком. А это означает две вещи: 1) изменения в психотерапии связаны с личностным ростом; 2) сам личностный рост представляет собой не достижение внешних целей, а высвобождение своей внутренней природы (внутреннего Я), которая по сути своей трансцендентна. И в этом смысле духовность, как существование источника высшей мудрости, знания, целительной силы, саногенного потенциала и т.п. внутри Я, имманентна человеку и лежит за рамками сознания (рассудка). Натуралистичность антропологии К. Роджерса состоит в том, что пространство духовного (сакрального) парателесно (связка «переживание-тело»: истинный процесс раскрытия эмоций имеет соматовегетативное сопровождение), а не трансперсонально. Одно можно сказать точно – тело не обманешь. Поэтому переживания, заключенные в нем, всегда правдивы, в отличие от многочисленных нарративов клиента, которые часто являются результатом защитного искажения. Порой не поймешь – клиент жалуется или хвастается.

Факт приближения человека к своей природе в рамках клиент-центрированной психотерапии позволил А.Б. Орлову обозначить последнюю как эссенциальную терапию [7].

Суть подхода К. Роджерса состоит в том, что: 1) организмическая тенденция имплицитно несет в себе мудрость, правду, развитие, творчество и т.п. (очень много определений дал сам К. Роджерс), 2) она находится внутри человека (причем, она не просто может находиться, а точно находится (!)), 3) она доступна человеку, 4) средством доступа к ней являются не знания и размышления, а непосредственный опыт переживания. И в этом смысле открытие Себя в себе – это дорога личностного роста.

На втором этапе (этап рефлексивной психотерапии) подчеркивалась особая чувствительность психотерапевта именно к аффективному опыту клиента, а не к содержанию его проблемы. Задача психотерапевта состояла в том, чтобы провести клиента в глубину его собственных переживаний. Средством такой «проводки» стало слово клиента – предполагалось, что раз в клиенте живет актуализационная тенденция, истинная и правдивая, направляющая его жизнь в правильном направлении, и сопровождающаяся «чувством правильности» [8, с. 240], то клиенту можно доверять. Отсюда возникли рефлексивные техники активного слушания (повтор, парафраз и обобщение), отражающие доверие к актуализационной тенденции, связанное с тем, что за счет этих техник психотерапевт находится «на полшага позади клиента» (К. Роджерс), не опережает его в психотерапевтическом процессе, а так же обеспечивающие свободно-неструктурированный процесс психотерапии. Эти техники «подчас карикатурно» вырождались в «бессмысленное повторение того, что только что сказал клиент» [4, с. 26].

Вместе с тем, очевидно, что контакт с переживаниями клиента обеспечивается не словами, а возможностью, как писал К. Роджерс [8], «вступать в непосредственные отношения, за которые отвечает не просто мое сознание, но весь мой организм», когда «моя реакция основана на общей организмической чувствительности к этому человеку без участия сознания...» [там же]. В связи с тем, что клиент инконгруэнтен, диссоциирован со своим опытом, его слова не могут адекватно символизировать собственный опыт (переживания). Как говорится в Псалме 115 Давида: «...всяк человек ложь». **Л. Luborsky и соавт. [9] выявили, что глубина проникновения клиентов в свои переживания является надежным предиктором успешной психотерапии.** А это означает, что у клиентов должен быть опыт непосредственной встречи с собственными переживаниями.

На третьем этапе (этап экспириентальной психотерапии) произошел существенный сдвиг от интереса к словам, символизирующим эмоциональный опыт клиента, к интересу к субвербальному опыту клиента. Z. Boukydis, A. Kantor [10] ссылаются на работы Юджина Джендлина [11], который выявил опыт «felt sense», как особую домодалную (не говоря уже довербальную) форму переживания клиента. И здесь высказывание Жака Лакана (цит. по [12]) о том, что среда у психотерапевта одна – «речь пациента», нуждается в правке. В глубину переживания через слова и посредством слов не зайти. Еще раз подчеркнем, что отказ от слова, различение слова как символа (фантика) и собственно эмоции (как конфеты) составляет суть идеи экспириентальности. Ю. Джендлин [13] подчеркивал важность в психотерапии непосредственного переживания тела - «личностные проблемы коренятся в непосредственно переживаемых допонятийных смыслах...». Эта чувствительность к субвербальному телесному опыту клиента была им обозначена как «экспириентальная рефлексия» - развитие случается

тогда, когда человек становится чувствительным не к словам и образам, а к чувствам-в-теле.

Субвербальное переживание обладает свойством текучести, изменчивости, тогда как модально оформленные вербальные переживания, связанные с переживанием травмы, и в этом смысле являющиеся «заторными» переживаниями, напротив, не имеют качества текучести, они «слиплись», превратились в «кристалл», осевший в теле как «вещь» [14], они осознанны или близки к осознанию, они не возникают и не исчезают – они есть всегда (в актуальной или потенциальной формах), они резистентны к психотерапевтическому воздействию [15]. Делать их мишенью психотерапии – плохая идея: их можно только рационализировать, катартизировать, «релаксировать», понизить их «энергетику» за счет смещения внимания на что-то другое и т.п. Это как китайский чай-порох – при малейшей ассоциации с травматическим опытом съезжившееся переживание (например, обида) «раскрывается» с новой силой. Задача психотерапии зайти под слой этих вторичных «заторных» эмоций.

Ранее нами [15] была предложена топологическая модель психики (рис.1), которая метафорически описывает, как минимум, два процесса: 1) формирование «мертвых» зон из-за «закупорки» жизненных капилляров «заторными» переживаниями в определенном возрастном периоде; 2) формирование структуры самого «заторного» переживания.

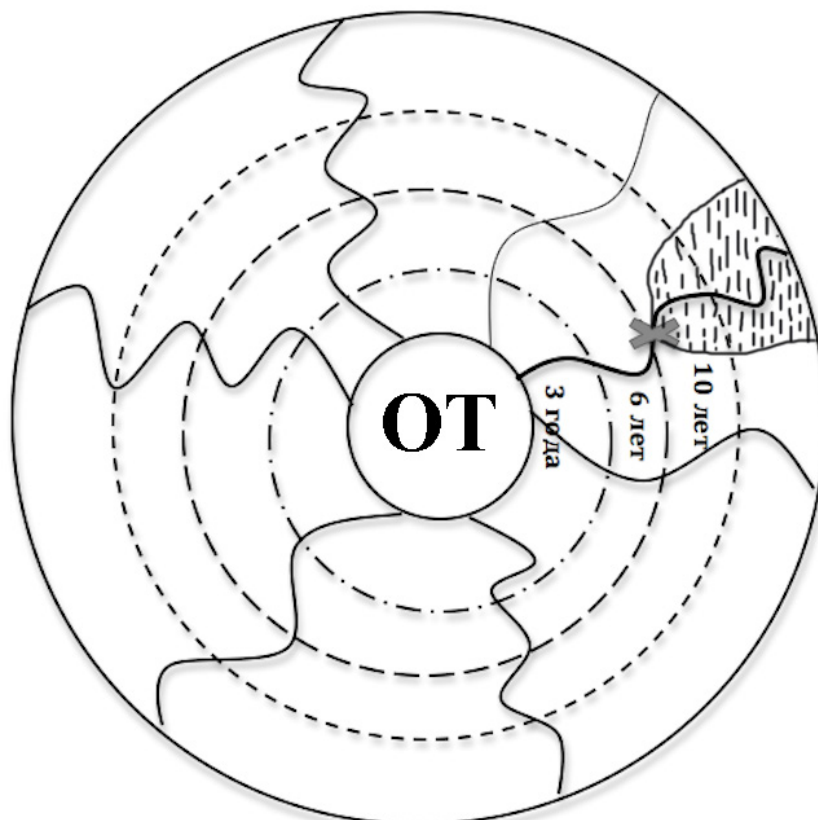

Рис. 1. Топология психики,
Где ОТ – организмическая тенденция

Относительно первого процесса. «Мертвые» зоны появляются в результате того, что «заторные» переживания перекрывают движение организмического потока. Недостаточно только понимать психотравмирующую ситуацию детства – важно понимать как эта ситуация «легла» на человека, каким конкретным переживанием. В характер-аналитической традиции [16-19] каждый тип характера вызван определенным видом травмы: шизоидный – отвержением; оральный – лишением; мазохистический – подавлением и т.п. Но это слишком большие обобщения, требующие подгонки конкретного клиента к некоторой типичной ситуации. И, думается, всегда возникает некоторое насилие – конкретный случай индивидуален и он больше всякого, хотя и серьезного, обобщения. М.Е. Бурно [20] мудро определяет психотерапию как «научное искусство» - искусство, которое идет от индивидуального, а не от типического: «Пациенты и психотерапевты — разные. Теоретик обычно идет мимо этого. Он выше этого. Он создаст систему о человечестве и для человечества, в которой все люди, как один, и система эта, как правило, только одна для всех, авторская». Он [20] отмечает, что обобщения клинициста не проникнуты «сложной терминологической символикой, вместо неё — реалистические образы, порою глубоко проясняющие научную мысль чувством». Реалистическая натура в подходе М.Е. Бурно определяется как «врожденные мозаичные природно-характерологические структуры» [21, 22]. И тогда, действительно, психотерапия осуществляется с опорой на определенную характерологическую структуру. Мы, говоря о психотерапии как искусстве, хотим подчеркнуть не то, что не следует забывать конкретную характерологическую основу (как базу для проведения психотерапии), а то, что психотерапия – это и есть конкретный процесс в конкретном человеке, который заранее нельзя предвидеть. Поэтому нас интересует конкретное «заторное» переживание, которое серьезно затрудняет или делает невозможным протекание жизненного (организмического) потока в теле и, со-

ответственно принципу эквивалентности, в душе. Выявить «заторное» переживание сложно – это не интерпретационная работа, опирающаяся на некоторые теоретические схемы распознавания эмоций и их смысловое послание.

Вот, например, одно из приводимых значений основных эмоций [23]: «агрессия – это когда пора что-то начать или закончить; обида – это когда мы перекаладываем ответственность с себя на внешнее; страх – это когда мы не понимаем того, что происходит; стыд – происходит от запрета на то, кем ты есть, запрет на свое проявление; грусть – это когда уходит старое, и мы смотрим назад; радость – это когда мы после подавления себя расслабляем».

Подобные схемы могут быть полезны, но они крайне далеки и от теоретического постижения феномена, и от понимания реального человека. Это, скорее, игрушка, полезная в психологических тренингах, создающая иллюзию понимания.

Если какая-то часть психического становится «мертвой», напр., любовь и сексуальность, то в функционировании личности появляется качество «как бы» [24]:

«Мне не Дано Земного наслаждения
Земным Покоем и Земной судьбой
Я испытала взлеты и падения
В Своем стремлении стать самим С собой.
Но пробит Час и потекли минуты.
Стремясь собой заполнить Пустоту.
Но я страдаю и люблю как будто
И этим состоянием – Живу?».

«Как будто» («как бы») жизнь (любовь, секс, злость и т.п.) становится наполненной экзистенциалом Пустоты, или Бессмысленности, или Ненужности, или Второсортности и т.п. Чем более перекрыт поток в «капилляре», тем более следует компенсировать реальность фантазией, а желания подменяются его суррогатами – не «хочу, а хочу хотеть», а потом «хочу, чтобы хотелось хотеть» и т.д. На определенном этапе, когда фантазия уже не справляется с функцией замены реальности, она «лопается как пузырь» и возникает Пустота (субдепрессивные и собственно депрессивные состояния).

На рисунке 2 представлен «затор» движения по «капилляру».

Рис. 2. «Затор» движения по «капилляру»

В результате блокирования обширные зоны психического лишаются питания – возникают «пустыни», «болота» и др. мало предназначенные для жизни области психики.

Топография психики эквивалентна психологической топографии тела. Ниже на рисунках 3-5 представлены части тела, в которых отражаются определенные психологические особенности клиентки.

Рис. 3. Голени и стопы клиентки К. (28 лет).

Рис. 4 Бедра той же клиентки К. (28 лет)

Рис. 5. Кисть клиентки К. (28 лет).

Как видно из рисунков 4 и 5, у клиентки К. имеются выраженные признаки инфантилизма, незрелости. На рис. 4 бедра смотрятся пассивными, им недостает энергии, сексуальности. На рис. 5 кисть помимо признаков детства имеет признаки «женского зова», привлечения внимания мужчины и контролирование его. На рис. 3 голени и стопы активны, смотрятся как мужские. Таким образом, можно говорить о следующих инконсистентных (несогласующихся) особенностях клиентки: 1) незрелость, пассивность, ожидание помощи; 2) привлечение внимания мужчины и невозможность быть с ним как женщина, а только как ребенок; 3) наличие мужских черт характера. В реальности клиентка имеет двоих детей (8 мес. и 4 г.), ее мужчина живет в другой семье, постоянно обещая перейти к ней. Она находится в симбиотических отношениях с матерью, причем в двойных связях: с одной стороны, она зависима, имеет много страха и тревоги (такое впечатление, что боится выйти в жизнь за рамки материнского дома), а, с другой, - стала мамой собственной маме (феномен парентификации). «Затор» движения эмоционального потока в эмоциональных «капиллярах» задержал развитие, привел к созданию «мертвых» зон, которые не получают «питания». Важно восстановить нарушенный эмоциональный поток, освободить «капилляр», по которому течет организмический поток, от «бляшек». В качестве «бляшек» выступают «заторные» эмоциональные переживания.

Относительно второго процесса. «Заторное» переживание многослойно, включает в себя: 1) вторичные переживания (обида, злость, беспомощность и т.п.), возникающие как реакция на психотравму; 2) **первичные переживания, лежащие в основе всего негативного «заторного» комплекса** (чувства второсортности, ненужности, порочности/грязности и т.п.). Собственно первичные переживания лежат в основе многочисленных вторичных переживаний. В таблице 1 представлена структура «заторных» переживаний.

Таблица 1

Глубинная структура переживаний

Вторичные эмоции	Беспомощность
	Злость
	Обида
Первичная эмоция	Чувство ненужности (напр., второсортность)

Первичные «заторные» переживания имеют высокий порог осознания и, в отличие от вторичных переживаний, способность «двигаться». В этом смысле интересны идеи К. Роджерса о стадиях работы с этими первичными переживаниями. На первой стадии наблюдается феномен «просачивания», когда эти переживания начинают себя проявлять, а затем и частично осознаваться. На второй стадии эти переживания доходят «до предела». И здесь актуализируется описанный К. Роджерсом механизм «уравновешивания эмоций», когда эти первичные переживания, выражаясь метафорически, начинают двигаться и освобождают «просвет капилляра». Парадоксально, но доведенные «до предела» первичные переживания актуализируют организмические эмоции (напр., злость как тенденцию убрать фрустрирующий барьер), сдвигающие первичные «заторные» переживания: «Я никому не нужен? Нет, нужен. Как это я не нужен?! Нужен!!!». Травму «ненужности» убрать практически невозможно, но сдвинуть «затор» и освободить движение по капилляру – возможно. Механизм «уравновешивания эмоций» плохо артикулирован и, видимо, не может быть объяснен принципом реципрокности, используемым в поведенческой технике систематической десенсибилизации.

З. Фрейд (цит. по [25]) указывал, что важно «повысить интенсивность эмоционального и аффективного процесса», на что собственно, и направлен механизм уравновешивания.

А что собственно течет по капилляру? З. Фрейд указал, что таким жизнеобеспечивающим началом есть поток либидо. В антропологии же К. Роджерса нет указаний на то, какие именно процессы являются актуализационными (или организмическими) - это может быть любовь и отказ от нее (если она «токсична»), сепарация и отказ от нее (если не ведет к развитию), учеба и отказ от нее (напр., в рамках процесса, напр., полоролевой идентификации у девочки - младшего подростка) и т.п. Организмичность поведения, переживания и когниции может быть понята только в контексте развития. Отсутствие перечня организмических тенденций является недостатком в области теории антропологии, но, по словам С. Мадди [26], оборачивается достоинством в психотерапевтическом контексте. Мы определяем этот организмический процесс как «зов», открытие которого всегда имеет соматовегетативное сопровождение.

«Зов» в христианской сотериологии позволяет раскрыть подлинность человеческого существования «через преодоление ... автономной тотальности с помощью ответственного отношения с Другим», «обращению к спасающему - исцеляющему Богу, которое размыкает замкнутость индивидуального бытия» [27]. В психотерапевтическом контексте это означает две вещи: 1) организмическая тенденция как «зов» имеет направленность вовне, к Другому; 2) в организмической тенденции «впаян» смысл: нет смысла задавать вопрос: «В чем смысл?». Когда наполненная сексуальная или пищевая потребность себя реализуют, то у человека не возникает подобного вопроса, он излишен, все очевидно само по себе – просто хочется. Любая попытка привнести смысл извне трансформирует саму тенденцию: еда, становится лекарством, способом заслужить любовь родителей и т.п., т.е. «как бы» едой, утрачивает свой исходный организмический смысл. «Зов» же становится носителем истинных, натуральных, естественных, чистых и т.п. процессов. И в этом смысле целительные силы, аутосаногенность (С. Гроф, Л. Хей) являются хорошей метафорой организмичности, правильности и т.п. К. Роджерс [8], описывая психотерапевтический процесс, определил его как конструктивный, правильный, развивающий и т.п. А его сподвижница Рут Сэнфорд [28] прямо заявила, что у нее нет оснований не верить разумности процесса. Если «зов» реализует человеческую **эссенциальность**, добрую и хорошую по своей природе, то он отражает Божественное. Поэтому сотериологические мотивы

обращения к Господу за спасением на уровне психотерапии фактически означают обращение к Себе, к своему внутреннему Я, поиск и освобождение Себя, вхождение в поток жизни и самоосуществления. Думается, что идея «невозможности преодоления этого (внутреннего – А.К.) хаоса через самособирание на каком-то внутреннем основании» [27] при нашей трактовке не противоречит идее самоосуществления через открытие в себе Себя. Такое психотерапевтическое движение направлено на расширение Я-концепции, на преодоление нарциссической (эгоцентрической) установки.

Таким образом, важно не столько понять человека, сколько сдвинуть «заторные» переживания, освободить организмический поток. Это задача «соблазнения» на жизнь [29], а не углубление понимания. Это сопровождение в глубину собственных переживаний клиента, в зоны, в которых правит не слово, а переживание, лишенное слов, субвербальное переживание. Ю. Джендлин (цит. по [10]) метафорически обозначает такое движение клиента в психотерапии как процесс, «несущий вперед», а К. Роджерс [8] указал, что он осуществляется при наличии «чувства правильности». Способ работы с такими переживаниями – резонансы (эмоциональные и телесные) психотерапевта. Э. Минделл [30] называет работу психотерапевта со своими переживаниями метанавыком, что обеспечивает его свободу и возможность трансценденции за роль. В этом смысле психотерапевт погружен в собственные резонансные переживания – телесные (опыт резонансных ощущений) и эмоциональные: подташнивание, боль и/или неприятные ощущения в желудке, животе, груди, желание отодвинуться от клиента, надвигающаяся сонливость, вялость, слабость, брезгливость, желание погладить, поддержать, ущипнуть и т.п. Пережить то, что чувствует клиент можно только через себя. У клиента нет доступа к собственным первичным «заторным» переживаниям, и спрашивать у него, что он чувствует, не имеет смысла – потому он и клиент, что инконгруэнтен. После того, как психотерапевт «находит» первичные «заторные» переживания, он обращает на них (разными способами) внимание клиента. На рисунке 3 представлена модель фокусирования первичных «заторных» переживаний.

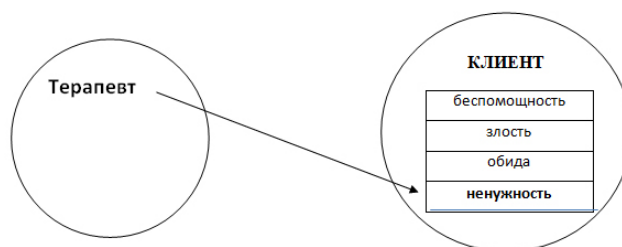

Рис. 3. Фокусирование первичных «заторных» переживаний

Фокусирование приводит к разрыву «слипшихся» эмоций, распаду «заторного» конгломерата эмоций на отдельные переживания. Это происходит за счет того, что, во-первых, для клиента обозначается стержневая эмоция (первичное «заторное» переживание), которая держит весь «заторный» комплекс и, во-вторых, включения уже обозначенного нами механизма уравнивания эмоций. Как только указанный механизм начинает работать, возникают подвижки – забитый эмоциональный капилляр начинает работать, по нему устремляется (понятно, что первоначально только «просачивается») организмический поток. Такое «оживление» случается волнами, причем, вовсе не обязательно, что открывшийся капилляр будет теперь гарантировано работать. Он может работать то больше, то меньше, а может и вовсе закрыться. У К. Роджерса есть идея самоактуализации, которая состоит в том, что открывшаяся организмическая тенденция может проситься в личность, сделать ее своей «программой». Человек найдет варианты закрыть в себе жизнь, затормозив или исказив организмическую тенденцию (и тогда актуализация не доходит до самоактуализации). Для ее реализации, как писали Б. Мирнс и Д. Торн [31, с.2], клиенту нужно мужество. По словам М. Боуэн [4, с. 25], важно «перейти от осознания себя как жертвы, когда клиент винит в превратностях своей жизни прошлое и окружающих, к доверию по отношению к своей собственной тенденции к самодетерминации. Это доверие дает клиенту мужество пробиться сквозь защитные завесы страха и вины и встретиться лицом к лицу свое бессознательное, интегрируя все эти переживания в процессе их осознания».

Техники поддержки механизма «эмоционального уравнивания». Технически актуализация первичных «заторных» переживаний обеспечивается самой разной группой техник: 1) разными вариантами его фокусирования (субъективное обнаружение переживания клиентом в себе) и 2) разными вариантами его амплификации (усиление переживания). Фокусирование – это направление внимания клиента на то, что еще находится за рамками осознанного переживания клиента, но в его «зоне ближайшего развития». Такая тактика «на полшага впереди» клиента не противоречит стратегии «полшага позади», направленную на выражение уважения и поддержку самоуважения к организмической тенденции. Это могут быть слова психотерапевта, открыто символизирующие потаенное переживание клиента, открытая экспрессия психотерапевтом резонансных переживаний, обращение внимания на определенные слова, позы, жесты и др. клиента или их усиление (техника «челнока») и т.п. Прежде всего, я отдаю предпочтение своим эмоциональным резонансам, которые возвращаю клиенту (расширенное воспроизводство эмоций), но это могут быть и информирование клиента о его переживаниях, озадачивание клиента тем, что его тело в каких-то местах перенапряжено или ведет себя непонятно (напр, он не может отдать психотерапевту руки – они продолжают висеть в воздухе. Почему?), прямые вопросы к клиенту в моменты пика его переживаний о том, что он чувствует в данный момент, вопросы о том, что ощущает клиент в теле и т.п. В ряде случаев мы ищем «felt sense» (прочувствованное ощущение) и работаем с ним. Так, на одной из групп было дано задание найти телесный резонанс (прочувствованное ощущение) на фразу: «Я счастлива». Одна девушка начала руками показывать (слов еще нет, переживание домодально – «Не знаю, как сказать») то, что она чувствует (ощущает) внизу живота. Это было движение как будто «выжимает» белое. Я повторил

и усилил это движение, говоря: «У меня такое впечатление, что это скручивание, выжимание того, что внизу живота». Она стала говорить о том, что внизу живота чувствует холод. Далее я сказал ей, что у меня для нее есть хорошее новостное – «Нужно не скручивать, а напротив, раскручивать, освобождать», делая при этом соответствующее движение руками. Она стала повторять, через некоторое время почувствовала тепло внизу живота, раскраснелась. На следующее утро сообщила о том, что проблему вагинизма она успешно решила (сама!). Амплификация состоит в том, что мы помогаем потенцировать клиенту то переживание, было открыто в рамках фокусирования: поддержка и похвала, провокации, нагнетания, сомнения, критика, интерпретации, в ряде случаев применяю гипervентиляцию. Особенно важно, ослабить защитный телесный «каркас», удерживающий первичное переживание. Очень часто в структуре такого «каркаса» оказывается напряженная шея (сзади). Поэтому просьба расслабить шею (а далее нужно смотреть на конкретную защитную конфигурацию) может способствовать усилению эмоционального процесса.

В ряде случаев наша стратегия направлена не на усиление первичного переживания (когда это слишком травматично, а сама организмическая тенденция значительно ослаблена – ради чего страдать?!), а на прямую поддержку организмической тенденции.

Так, клиентка Ж., 27 лет жалуется на то, что у нее с мужчинами ничего не получается – «Я им не нужна». Остро реагирует на любое проявление невнимания к себе. «Застряла» в подростковом возрасте, имеет выраженный компонент инфантильной (инцестуозной) сексуальности, но отодвинута от отца, и «выслана» сначала на учебу, а затем и на работу в другую страну. Место рядом с отцом заняла не мать, а старшая сестра. Организмическая тенденция состоит в сепарации от отца. Однако, страх уйти от него и психологически, и материально (отец ее полностью обеспечивает) и чувство ненадежности мужчины, на которого нельзя положиться, жестко фиксирует ее в инфантильной позиции. Первичное «заторное» переживание (чувство второсортности, а потому и ненужности) является очень жестким и остро ею переживается. Поэтому актуализация механизма эмоционального уравнивания, связанная с потенцированием первичного «заторного» переживания, практически не представляется возможным. Она не может принять чувства любви и тепла, направленные на мужчину (такая организмическая тенденция ослаблена): «и мужчины не те, и я им не нужна». Для того, чтобы организмическая тенденция для клиентки обрела смысл, ее нужно усилить («найти» и получить от нее удовольствие). Я спрашиваю у клиентки: «С чего будем начинать?». И сам отвечаю: «С печки. В доме главное – печь. На ней спят, готовят еду, греются. Такой печью у женщины является живот – мягкий, упругий и теплый». Далее идет работа с животом, цель которой пробудить «чувство живота», тепло в нем. Достигается ощущение «наполненного» (не «пустого»), теплого живота, бедер и ягодиц. Как будто что-то «просыпается» в указанных зонах, пробуждается в них жизнь. Появляются новые телесные переживания – Женское «впяно» в тело, а не просто является конструкцией ума. Такое переживание, появляясь, становится желанным, «зовущим».

Такое понимание клиент-центрированной терапии выводит ее из разговорного жанра, наполняет качеством переживания и телесности, так как эти переживания не в слове (они в нем оказываются потом, и то необязательно подходящем). И в этом смысле трудно согласиться с мнением В.П. Руднева [3], что психотерапия – это только «языковая игра».

Клиент-центрированная психотерапия представляет собой внутренне далеко не однородный подход. На сегодняшний день, по словам М. Warner [32], в рамках человеко-центрированного подхода существует множество «племен» (направлений), что «является здоровым состоянием дел, и показывает, что подход не умирает, и где практики открыты к новому теоретическому и практическому опыту». D. Mearns B. Thorne [31, с. 4] прямо указывают, что «человеко-центрированное консультирование не ограничено определенной и эксклюзивной формой практики». В такой ситуации существуют много вариантов концептуализации клиент-центрированной психотерапии [33]: 1) классический, или чистый вариант; 2) экспириентальный (акцент на исследовании переживания, в частности, это фокусирование Ю. Джендлина); 3) процессуально-экспириентальный (акцент на привлечении ресурсов разных направлений и, в частности, гештальттерапии); 4) экзистенциально-феноменологический (акцент на философских основаниях концепции клиент-центрированной психотерапии); 5) трансцендентальный (акцент на духовных аспектах подхода); 6) экспрессивный (акцент на использовании элементов искусства, движения, тела); 7) аналитический (ассимиляция клиент-центрированных принципов в психоаналитической работе); 8) бихевиоральный (акцент на развитии навыков, напр., - эффективного родителя, эффективного управленца и т.п.); 9) системный (привлечение идей системной семейной терапии – в частности, это работы Юргена Крижа). **Р. Хатгерер [3], приходит к убеждению, что психотерапевтический эклектизм и кризис идентичности у клиент-центрированных психотерапевтов является результатом негативной ситуации на рынке психотерапии и особенностей самого строя клиент-центрированной модальности.** Юрген Криж [34] указывает, что клиент-центрированная терапия инконсистентна западной культуре, которая, с одной стороны, описывается параметром «власть над» людьми, животными, миром в целом, в отличие от установления партнерства, буберовского «Я-Ты» отношений; а, с другой, - рассматривает развитие как движение к определенной цели, которая определяется извне, в отличие от понимания развития как разворачивания внутреннего потенциала.

М. Боуэн [4, с. 26] подчеркивает наличие «духовных аспектов личностно-центрированного подхода», разуртывание которых «следует из признания того, что мы уже имеем в себе все необходимые ресурсы, чтобы жить полноценной жизнью». Следует «прикоснуться» к себе, услышать свое внутреннее Я через специфический контакт с психотерапевтом, который обладает важным качеством – он в контакте с внутренним Я клиента. М. Боуэн [4, с. 31] пишет, что «особый дар К. Роджерса как психотерапевта состоит в его способности переживать ... духовные моменты в самом психотерапевтическом процессе и работать, исходя из своего Внутреннего Я». Это позволяет К. Роджерсу стать «одним целым» с клиентом, проникнуть «в его дезорганизованный, запутанный, иррациональный мир», собрать вместе «в одном интегрирующем впечатлении фрагментированные и разрозненные переживания клиента» и вернуть клиенту «в виде обратной связи интегрирующее впечатление терапевта», позволяя ему

«увидеть все в новом свете и организовать, упорядочить его хаотический опыт». Одним словом, важно растворить границы между Я-Ты. По форме это работа с «защитными когнитивными слоями», а по сути – это совместная медитация, транслиционный контакт, освященный любовью и интуицией. В таком контакте создаются «новые паттерны собственной упорядоченности, согласованности и сложности». Психотерапия – это медитация, молитва, песня, ликование (радость по поводу открытия Лица, Сакрального в себе), наполненные и все более наполняющиеся непосредственными переживаниями. Данный вариант клиент-центрированной терапии сочетает в себе и когнитивную, и трансперсональную, и собственно эмоциональную работу, и, вместе с тем, является не достаточно артикулированным и доведенным до конкретной методической разработки.

Духовными аспектами наполняется и более поверхностная работа поддерживающей психотерапии, где главный акцент - качество присутствия психотерапевта, который стремится не только понять, но главное – разделить судьбу клиента. Важно, чтобы такой контакт не редуцировался к воспроизводству детско-родительских отношений, в котором клиент просто «падает» на психотерапевта.

Таким образом, трудно, а, скорее, невозможно выделить один вектор сакрализации современной клиент-центрированной психотерапии.

Литература

1. Hart J. The development of client-centered therapy / J. Hart, T. Tomlinson // *New Developments in Client-Centered Therapy* / J. Hart, T. Tomlinson. – Boston: Houghton-Mifflin, 1970. – P. 3–22.
2. Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: Монография. / Пер. с англ. О. Кондрашовой, Р. Кучкаровой. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.
3. Хаттерер Р. Эклектизм: кризис идентичности человекоцентрированных терапевтов // Карл Роджерс и его последователи: психотерапия на пороге XXI века / Под. Ред. Дэвида Брэзиера. Пер. с англ.. – М.: Когито-Центр, 2005. – С. – С. 293 – 305.
4. Боуэн М.В.-Б. Духовность и личностно-центрированный подход // *Вопросы психологии*. 1992. № 3-4, стр. 24-33
5. Rogers C. R. *A way of being*. Boston: Houghton Mifflin Co., 1980. – 416 p.
6. Виллас М., Боуэн М. Миф о недирективности: сеанс с Джил [Электронный ресурс] // *Экзистенциальная и гуманистическая психология: [сайт]*. URL: <http://hpsy.ru/tags/13/> (дата обращения: 05.01.2016).
7. Орлов А.Б. Человекоцентрированный подход как вариант эссенциальной психотерапии // Тезисы докладов XI Международного Форума по Человекоцентрированному Подходу, - Звенигород, 4-10 мая 2010.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. Исениной Е.И. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
9. Luborsky L., Chandler M., Auerbach A. H., Cohen J., Bachrach H. M. Factors influencing the outcome of psychotherapy: A review of quantitative research. // *Psychological Bulletin*. – 1971. – 75. - P. 145-185.
10. Boukydis Z. *Understanding Focusing-Oriented Psychotherapy* / Boukydis Zack, Kántor Árpád // *Психологічне консультування і психотерапія*. – 2015. – Том 2. Випуск 1-2. – С. 62 – 74.
11. Джендлин Ю. Фокусирование: Новый психотерапевтический метод работы с переживаниями / Ю. Джендлин ; пер. с англ. А. С. Ригина – М. Независимая фирма «Класс», 2000. – 448 с.
12. Руднев В.П. Миф психотерапии // *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. – 2006. - Т.3, №1. – С. 97-102.
13. Gendlin, E.T. Subverbal communication and therapist expressivity: Trends in client-centered therapy with schizophrenics. *Journal of Existential Psychiatry*, 1963, no. 14, 4, - С. 105-120.
14. Ермошин А. Ф. Вещи в теле: Психотерапевтический метод работы с ощущениями / А. Ф. Ермошин. – М. : Независимая фирма «Класс», 1999. – 320 с. – (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 72).
15. Кочарян А.С. Переживание как мишень клиент-центрированной психотерапии // *Психологічне консультування і психотерапія*. – 2014. – Випуск 1-2. – С. 24 – 36.
16. Райх В. Характероанализ. Техника и основные положения для обучающихся и практикующих аналитиков. / В. Райх. – М.: Когито-Центр, 2006. – 368 с.
17. Лоуэн А. Терапия, которая работает с телом / А. Лоуэн. – СПб.: Издательство Речь, 2000. – 272 с.
18. Джонсон С.М. Психотерапия характера. Методическое пособие для слушателей курса «Психотерапия». / Стивен М. Джонсон. / М.: Центр психологической культуры, 2001. - 356 с.
19. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе: Пер. с англ / Нэнси Мак-Вильямс. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 480с.
20. Бурно М.Е. О самобытной российской психотерапии: новой — полимодальной и традиционной — клинически-классической // *Теория и практика психотерапии* 2015, №9 (13). - С. 2 — 16.
21. Бурно М.Е. О «Характерологической креатологии» и «психотерапии здоровых» // *Психотерапия*. — 2011. — Вып. 10. — С. 54-62.
22. Бурно М.Е. Терапия творческим самовыражением (отечественный клинический психотерапевтический метод). — 4-е изд.; испр. и доп. — М.: Академический Проект, Альма Матер, 2012. — 487 с., ил.
23. Эмоции — что они обозначают? Информационное послание наших эмоций. [Электронный ресурс] / Режим доступа до ресурсу: <http://domenicayoga.com/ehmocii-chto-oni->

oboznachayut-informacionnoe-poslanie-nashikh-ehmocijj/.

24. Андрюшенко Т.Г. Истома любви. – Харьков: ООО «Модель Вселенной», 2001. – 236 с.
25. Ницшке Б. Значение сексуальности в трудах Зигмунда Фрейда // Энциклопедия глубокой психологии. Том 1. Зигмунд Фрейд. Жизнь, работа, наследие. М.: Издательство: Interneta, Менеджмент, 1998. – С. 365-406.
26. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ / С. Мадди ; пер. с англ. – Спб. : Издательство «Речь», 2002. – 539 с.
27. Филоненко А.С. Собирающий зов Другого [Электронный ресурс] / А.С. Филоненко – Режим доступа до ресурсу: <http://www.pca.kh.ua/2010-01-23-19-50-46/113-fl12>.
28. Сэнфорд Р. От Роджерса к Глейку и от Глейка к Роджерсу / Р. Сэнфорд // Карл Роджерс и его последователи: психотерапия на пороге XXI века / под ред. Д. Брэзиера ; пер с англ. – М. : Когито-Центр, 2005. – С. 271– 292.
29. Макдугалл Дж. Театры тела. Психоаналитический подход к психосоматическим расстройствам. – М.: Когито-Центр, 2007. – 215 с.
30. Минделл Э. Психотерапия как духовная практика / Э. Минделл; пер. с англ. И. Романенко, Л. Романенко. – М. : Независимая фирма «Класс», 1997. – 160 с.
31. Mearns D. Person-centred counselling in action. / Mearns D., Thorne B. / – London: Sage, 2008. – 242 p.
32. Warner M. Person-centered psychotherapy: one nation, many tribes // Person-centered journal. – 2000. – 7 (1). – P. 28-39.
33. Некрылова Н.В. Основные направления современной клиент-центрированной психотерапии // Журнал практического психолога. – 2012, № 1. - С. 81-101.
34. Kriz J. Self-actualization. – Norderstedt: Herstellung und Verlag: Books on Demand GmbH., 2006. – 211 p.

Literatura

- 1.Hart J. The development of client-centered therapy / J. Hart, T. Tomlinson // New Developments in Client-Centered Therapy / J. Hart, T. Tomlinson. – Boston: Houghton-Mifflin, 1970. – P. 3–22.
- 2.Rodzhers K. Konsul'tirovanie i psihoterapija. Novejshie podhody v oblasti prakticheskoy raboty: Monografija. / Per. s angl. O. Kondrashovoj, R. Kuchkarovoj. – М.: ЗАО Izd-vo JeKSMO-Press, 1999. – 464 s.
- 3.Hatterer R. Jeklektizm: krizis identichnosti chelovekocentrirovannyh terapevtov //Karl Rodzhers i ego posledovateli: psihoterapija na poroge XXI veka / Pod. Red. Djevida Brjeziera. Per. s angl.. – М.: Kogito-Centr, 2005. – S. – S. 293 – 305.
- 4.Boujen M.V.-B. Duhovnost' i lichnostno-centrirovannyj podhod // Voprosy psihologii. 1992. № 3-4, str. 24-33
- 5.Rogers S. R. A way of being. Boston: Houghton Mifflin Co., 1980. – 416 p.
- 6.Villas M., Boujen M. Mif o nedirektivnosti: seans s Dzhil [Jelektronnyj resurs] // Jekzistencial'naja i gumanisticheskaja psihologija: [sajt]. URL: <http://hpsy.ru/tags/13/> (data obrashhenija: 05.01.2016).
- 7.Orlov A.B. Chelovekocentrirovannyj podhod kak variant jessencial'noj psihoterapii // Tezisy dokladov XI Mezhdunarodnogo Forumu po Chelovekocentrirovannomu Podhodu, - Zvenigorod, 4-10 maja 2010.
- 8.Rodzhers K. Vzglyad na psihoterapiju. Stanovlenie cheloveka: Per. s angl. / Obshh. red. i predisl. Iseninoj E.I. – М.: Izdatel'skaja gruppa «Progress», «Univers», 1994. – 480 s.
- 9.Luborsky L., Chandler M., Auerbach A. H., Cohen J., Bachrach H. M. Factors influencing the outcome of psychotherapy: A review of quantitative research. // Psychological Bulletin. – 1971. – 75. - R. 145-185.
10. Boukydis Z. Understanding Focusing-Oriented Psychotherapy / Boukydis Zack, Kántor Árpád // Psihologichne konsul'tuvannja i psihoterapija. – 2015. – Tom 2. Vipusk 1-2. – S. 62 – 74.
11. Dzhendlin Ju. Fokusirovanie: Novyj psihoterapevticheskij metod raboty s perezhivanijami / Ju. Dzhendlin ; per. s angl. A. S. Rigina – М. Независимая фирма «Класс», 2000. – 448 s.
12. Rudnev V.P. Mif psihoterapii // Psihologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki. – 2006. - T.3, №1. – S. 97-102.
13. Gendlin, E.T. Subverbal communication and therapist expressivity: Trends in client-centered therapy with schizophrenics. Journal of Existential Psychiatry, 1963, no. 14, 4, - S. 105-120.
14. Ermoshin A. F. Veshhi v tele: Psihoterapevticheskij metod raboty s oshhushhenijami / A. F. Ermoshin. – М. : Независимая фирма «Класс», 1999. – 320 s. – (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 72).
15. Kocharjan A.S. Perezhivanie kak mishen klient-centrirovannoj psihoterapii // Psihologichne konsul'tuvannja i psihoterapija. – 2014. – Vipusk 1-2. – S. 24 – 36.
16. Rajh V. Harakteroanaliz. Tehnika i osnovnye polozhenija dlja obuchajushhihsja i praktiku-jushhih analitikov. / V. Rajh. – М.: Когито-Центр, 2006. – 368 s.
17. Loujen A. Terapija, kotoraja rabotaet s telom / A. Loujen. – SPb.: Izdatel'stvo Rech', 2000. – 272 s.
18. Dzhonson C.M. Psihoterapija haraktera. Metodicheskoe posobie dlja slushatelej kursa «Psihoterapija». / Stiven M. Dzhonson. / М.: Centr psihologicheskoy kul'tury, 2001. - 356 s.
19. Mak-Vil'jams N. Psihoanaliticheskaja diagnostika: Ponimanie struktury lichnosti v klinicheskom processe: Per. s angl / Njensi Mak-Vil'jams. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 480s.
20. Burno M.E. O samobytnoj rossijskoj psihoterapii: novoj — polimodal'noj i tradicionnoj — klinicheski-klassicheskoy // Teorija i praktika psihoterapii 2015, №9 (13). - S. 2 —
- 16.
21. Burno M.E. O «Harakterologicheskoy kreatologii» i «psihoterapii zdorovyh» // Psihoter-

pija. — 2011. — Vyp. 10. — S. 54-62.

22. Burno M.E. Terapija tvorcheskim samovyrazheniem (otechestvennyj klinicheskij psihoterapevticheskij metod). — 4-e izd.; ispr. i dop. — M.: Akademicheskij Proekt, Alma Mater, 2012. — 487 s., il.

23. Jemocii — chto oni oboznachajut? Informacionnoe poslanie nashih jemocij. [Elektronnij resurs] / Rezhim dostupu do resursu: <http://domenicayoga.com/ehmocii-chto-oni-oboznachayut-informacionnoe-poslanie-nashikh-ehmocij/>.

24. Andrijushhenko T.G. Istoma ljubvi. — Har'kov: OOO «Model» Vselennoj», 2001. — 236 s.

25. Nicshke B. Znachenie seksual'nosti v trudah Zigmunda Frejda // Jenciklopedija glubinnoj psihologii. Tom 1. Zigmund Frejd. Zhizn', rabota, nasledie. M.: Izdatel'stvo: Interna, Menedzhment, 1998. — S. 365-406.

26. Maddi S. Teorii lichnosti: sravnitel'nyj analiz / S. Maddi ; per. s angl. — Spb. : Izdatel'stvo «Rech», 2002. — 539 s.

27. Filonenko A.S. Sobirajushhij zov Drugogo [Elektronnij resurs] / A.S. Filonenko — Rezhim dostupu do resursu: <http://www.pca.kh.ua/2010-01-23-19-50-46/113-fil2>.

28. Sjenford R. Ot Rodzhersa k Glejku i ot Glejka k Rodzhersu / R. Sjenford // Karl Rodzhers i ego nasledovateli: psihoterapija na poroge XXI veka / pod red. D. Brjeziera ; per s angl. — M. : Kogito-Centr, 2005. — S. 271– 292.

29. Makdugall Dzh. Teatry tela. Psihoanaliticheskij podhod k psihosomaticeskim rasstrojstvam. — M.: Kogito-Centr, 2007. — 215 s.

30. Mindell Je. Psihoterapija kak duhovnaja praktika / Je. Mindell; per. s angl. I. Romanenko, L. Romanenko. — M. : Nezavisimaja firma «Klass», 1997. — 160 s.

31. Mearns D. Person-centred counselling in action. / Mearns D., Thorne B. / — London: Sage, 2008. — 242 p.

32. Warner M. Person-centered psychotherapy: one nation, many tribes // Person-centered journal. — 2000. — 7 (1). — P. 28-39.

33. Nekrylova N.V. Osnovnye napravlenija sovremennoj klient-centrirovannoj psihoterapii // Zhurnal prakticheskogo psihologa. — 2012, № 1. — S. 81-101.

34. Kriz J. Self-actualization. — Norderstedt: Herstellung und Verlag: Books on Demand GmbH., 2006. — 211 p.

УДК 159.09.07

Психологічна реабілітація учасників АТО та членів їх сімей на базі санаторію «Остреч»
Мозговий В. І.

У статті розглянуто реалізацію концепції часткової психологічної реабілітації учасників АТО та членів їх сімей на базі санаторію «Остреч». Реабілітація проходила у чотири етапи. На підготовчому етапі проводилась психоедукація персоналу санаторію та військовослужбовців. На діагностичному етапі психологи визначали психоемоційний стан особистості та наслідки впливу бойової травми. Реабілітаційний етап проходив на основі визначеної схеми індивідуальної реабілітації. Було застосовано інтегративні програми із тілесно-м'язової, когнітивно-поведінкової, сімейної групової та індивідуальної терапії, арттерапії у поєднанні з фізіотерапевтичними процедурами. На заключному етапі проводилося анкетування щодо ефективності проведених психологічних реабілітаційних заходів. Реабілітацію пройшло 285 осіб. У 64% виявлено різний рівень посттравматичного стресового розладу, а у 56% депресивні стани різного рівню. Особи, які відвідували групові заняття легше йшли на контакт з психологом в індивідуальній роботі. Усі засоби психотерапії, зокрема тілесно-орієнтованої, у поєднанні із фізіотерапією дали відмінний результат.

Ключові слова: психологічна реабілітація, медико-психологічна реабілітація, посттравматичний стресовий розлад, фізіотерапія, психотерапія, психоедукація.

The article deals with the implementation of the concept of partial psychological rehabilitation ATU members and their families at the sanatorium «Ostryech.» Rehabilitation was held in four stages. At the preparatory stage psychoeducation of resort staff and military personnel was carried out. In the diagnostic step psychologists determined and psycho-emotional state of an individual and effects of combat trauma. The rehabilitation phase took place on the basis of a certain individual rehabilitation scheme. There was applied an integrative program of body-muscle, cognitive-behavioral, family group and individual therapy, art therapy, combined with physiotherapy treatments. At the final stage there was a survey conducted on the effectiveness of psychological rehabilitation. Rehabilitation took 285 people. 64% demonstrated different levels of post-traumatic stress disorder, and 56% depression of different levels. Those who attended group sessions were easier to contact for the psychologist in individual work. All methods of psychotherapy in combination with physical therapy were shown to be effective.

Keywords: psychological rehabilitation, medical and psychological rehabilitation, post-traumatic stress disorder, physiotherapy, psychotherapy, psychoeducation.

В статье рассмотрено реализацию концепции частичной психологической реабилитации участников АТО и членов их семей на базе санатория «Остреч». Реабилитация проходила в четыре этапа. На подготовительном этапе проводилась психоедукация персонала санатория и военнослужащих. На диагностическом этапе психологи определяли психоэмоциональное состояние личности и последствия воздействия боевой травмы. Реабилитационный этап проходил на основе выстроенной схемы индивидуальной реабилитации. Были применены интегративные программы по телесно-мышечной, когнитивно-поведенческой, семейной групповой и индивидуальной терапии, арттерапии в сочетании с физиотерапевтическими процедурами. На заключительном этапе проводилось анкетирование для выявления эффективности проведенных психологических реабилитационных мероприятий. Реабилитацию прошло 285 человек. У 64% выявлены разный уровень посттравматического стрессового расстройства, а у 56% депрессивные состояния разного уровня. Лица, которые посещали групповые занятия легче шли на контакт с психологом в индивидуальной работе. Все средства психотерапии в сочетании с физиотерапией показали свою эффективность.

Ключевые слова: психологическая реабилитация, медико-психологическая реабилитация, посттравматическое стрессовое расстройство, физиотерапия, психотерапия, психоедукация.

На сьогоднішній день бойові дії на Сході України у зоні АТО призвели не тільки до фізичних, але і до тяжких психологічних людських втрат, як серед цивільного населення, так і серед військовослужбовців, які безпосередньо приймали участь у бойових діях. Згідно отриманих польових даних у липні-жовтні 2014 року ПТСР (посттравматичний стресовий розлад) був виявлений у 45 – 60 % військовослужбовців, які безпосередньо приймали участь у бойових діях (Луганський, Донецький аеропорти та ін.). Неякісно проведена ротация особового складу - відсутність відновлюваного карантину, зміни харчування, проходження психофізіологічного інтенсивного курсу на відновлювання психоемоційного і морального стану, отримання військовослужбовцями подвійного психоемоційного навантаження під час зустрічі з рідними і близькими призвели до нових переживань ними стресу та прояву певних ознак психічної інвалідації. Зафіксовані непоодинокі випадки летального суїциду, порушення психіки, девіантної поведінки, страху повернення на передову дезертирства військовослужбовців. За офіційною статистикою з початку бойових дій більш ніж 3000 військових отримали психологічні травми різної важкості.

Відсутність системної психологічної реабілітації військовослужбовців направленої на відновлення психоемоційної сфери, їх бойової та трудової працеспроможності може привести до серйозних економічних втрат вже починаючи з 2015 року. По-перше, дефіциту трудових ресурсів у агропромисловій сфері пов'язаних із втратою працеспроможного населення чоловічої статі, по-друге, проблемі у демографічній сфері, пов'язані із природним зростанням населення регіону, третє, зростання податкового навантаження у зв'язку із невиннованими соціальними витратами.

Проведення часткової психологічної реабілітації демобілізованих учасників АТО та військовослужбовців, які продовжують службу сприятиме їх максимальній адаптації до життєдіяльності в умовах мирного цивільного життя, зокрема профілактиці суїцидів, делінквентної поведінки, що дасть змогу відновити трудові ресурси області та покращити психологічне середовище регіону.

Запропонована концепція часткової психологічної реабілітації обумовлена перш за все, коротким терміном курсу психологічної реабілітації визначеної державою. Тому вона може бути направлена тільки на стабілізацію психоемоційного стану і задіяння певних особистісних ресурсних механізмів для його відновлення. У разі виявлення ураження психоемоційно-вольової сфери військовослужбовця середнього або важкого ступеню важкості психологічна реабілітація повинна бути довгостроковою і проходити у відповідному медичному закладі.

Юридичною підставою для проходження психологічної реабілітації військовослужбовців у запасі та членів їх сімей стало ухвалення 3 листопада 2015 Верховною Радою України Закону «Про внесення зміни до статті 11 закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [1].

В листопаді – грудні 2015 року на базі санаторію «Остреч» місті Мена у рамках організованого фахівцями «Асоціації Психодрами» проекту «Подолання: від травми до ресурсу» та Чернігівської міської асоціації «Конкордія» була проведена психологічна реабілітація 285 учасників АТО та членів їх сімей. До реалізації проекту було залучено потужну групу сертифікованих фахівців-психологів. Всього у проекті прийняло участь 14 психологів з міст Чернігова, Ніжина, Києва, Харкова. З них 5 доцентів, 6 кандидатів наук з Харківського національного медичного університету, Ніжинського державного педагогічного університету, Харківського національного університету внутрішніх справ, Академії Державної пенітенціарної служби та компанії «Персонал-Рост».

Специфікою роботи сталося надання особливої ролі у системі реабілітації впливу ефективних психокорекційних та психотерапевтичних процедур, зокрема тілесно-мязової, групової та індивідуальної наративної терапії направленої на задіяння особистісного ресурсу військовослужбовців. Практично всі учасники АТО отримали також різні фізіотерапевтичні процедури, які було надано згідно запропонованої програми медико-психологічної реабілітації [2], погодженої з медичним персоналом санаторію, що дозволило зменшити супутню соматичну симптоматику, яка поглиблювала психічну астенизацію. Передбачалось, системне використання запропонованих заходів сприятиме покращенню адаптації учасників АТО до життєдіяльності в умовах мирного цивільного життя за рахунок вибудови адекватної концепції майбутнього життя в сучасних умовах сучасного соціального середовища.

Реалізація часткової психологічної реабілітації проходила у чотири етапи: підготовчий, діагностичний, реабілітаційний та заключний.

1. Підготовчий етап – включав в себе проведення психоедукації персоналу санаторію, направленої на психологічне прийняття військовослужбовців, та навичок реагування в ситуаціях проявлення специфічної поведінки травмованої людини.

Окремо проводилась психоедукація військовослужбовців, що прибули на психологічну реабілітацію. Учасникам АТО та членам їх сімей доводилась, мета та суть психологічної реабілітації, як впливають травмуючі події на психіку людини, зокрема особливості перебігу отриманої бойової травми та основні правила щодо відповідального відношення до свого психологічного здоров'я. Після цього пропонувались заходи на базі санаторію, які направлені на подолання травми і задіяння особистісного ресурсу людини для повернення її у повноцінне цивільне життя.

2. На діагностичному етапі психологи визначали психоемоційний стан особистості та наслідки впливу бойової травми, зокрема наявність посттравматичного стресового синдрому (ПТСР). Медперсонал санаторію проводив діагностику соматичного та психофізіологічного стану військовослужбовця. Результатом психодіагностики було визначення, разом із медиками, індивідуальної інтегративної програми реабілітації демобілізованого.

3. Реабілітаційний етап проходив на основі визначеної схеми індивідуальної інтегрованої програми реабілітації що передбачало органічне поєднання деяких фізіотерапевтичних процедур з ефективними психологічними реабілітаційними заходами. Звичайний реабілітаційний день будувався за певним алгоритмом. В першій половині доби демобілізовані військовослужбовці проходили, як правило, фізіотерапевтичні процедури - масаж, сауну, лікувальну фізкультуру у поєднанні з блоком вправ тілесно-м'язової терапії. У другій половині доби, в залежності від виявленої потреби, їм надавали свої послуги психологи із когнітивно-поведінкової, індивідуальної, сімейної та арттерапії. Окремо проводились відкриті тематичні групи, та закриті терапевтичні групи направлені на стабілізацію психоемоційного стану, набуття навичок психосоматичної саморегуляції підтримку і збереження психологічного та фізичного здоров'я, шляхів вирішення деяких соціальних питань. Добрий позитивний ефект набула процедура створення індивідуальної позитивної історії і побудови майбутнього, після повернення з АТО, за виробленими новими правилами життя на основі отриманого особистісного досвіду на війні.

Перебування в санаторії учасників АТО разом з дружинами та дітьми стало для них позитивним терапевтичним ресурсом щодо їх психологічного відновлення та своєрідною групою психологічної підтримки. Психологами окремо проводились так звані жіночі групи, що дозволило значно покращити особистісні стосунки, а головне провести необхідну психоедукацію щодо правил поведінки із, які отримали бойовий стрес.

Психологам вдалося також організувати спільні заходи із священником православної церкви, зокрема для бажаючих військовослужбовців молебень за здоров'я, сповідь, причастя, соборування, паніхіду за загиблими.

Окремо працівником санаторію по організації культурного дозвілля був підготовлений план культурних заходів узгоджений з психологами та реалізований спільними зусиллями. Так, були спеціально підібрані кінофільми для масового перегляду, організовано змагання з тенісу, шахів і шахмат, концерт художньої самодіяльності, новорічна вистава, «Різдвяні вечорниці» та мастер-клас «Різдвяний оберіг» з безпосереднім залученням атовців та членів їх сімей, відвідування місцевого музею та екскурсія до Менського зоопарку.

4. Заключний етап проводився в кінці реабілітаційного курсу. За день-два до від'їзду для визначення ефективності проведених психологічних реабілітаційних заходів проводилося анкетування

реабілітованих військовослужбовців. При можливості проводилась процедура «дякування та прощання».

Незважаючи на багатий досвід зарубіжних країн у психологічній реабілітації своїх ветеранів, ніде в світі не існує єдиної, універсальної, повністю ефективної схеми реабілітації. АТО в Україні має ряд особливостей, що впливають на процес реінтеграції бійців в мирне життя. На нашу думку, нам вдалося реалізувати концепцію часткової психологічної реабілітації виходячи із реалій нашого сучасного життя.

За результатами роботи можна зробити наступні висновки:

1) 14 днів визначені для психологічної реабілітації учасників АТО недостатньо, тому процес реабілітації може бути спрямований тільки на стабілізацію їх емоційного стану та активізацію певних особистісних ресурсів. Формування навичок для відновлення психіки травмованого військовослужбовця потребує мінімум 21-28 днів щонайменше два рази на рік.

2) Некомплексне використання психологічних послуг без поєднання їх з лікувальними процедурами, заходами культурного та духовного спрямування у відриві від єдиної системи психофізіотерапевтичного, психологічного та духовного відновлення може привести до прямо протилежного ефекту, емоційного зриву та спровокованої алкоголізації.

3) Нажаль, до вартості послуг путівки з психологічної реабілітації не входять організація культурно масових заходів та санаторно-лікувальні процедури, що робить реабілітацію несистемною.

4) Відсутність попереднього медичного огляду психіатра, нарколога, який мав би здійснюватися під час надання санаторно-курортної путівки за місцем проживання, відсутність діагностичних даних призводить до того, що у санаторний заклад потрапляють особи із алкогольною залежністю, психосоматичними захворюваннями, важким рівнем проявів ПТСР та комплексною психологічною травмою, яка передбачає тривалу психотерапію і не може бути реалізована в рамках двотижневої реабілітації. Доцільним було б введення в штат мультидисциплінарної бригади, яка здійснює психологічну реабілітацію лікаря психіатра та нарколога.

5) Особи, які відвідували групові заняття, легше і більш охоче йдуть на контакт з психологом в індивідуальній роботі. Засоби тілесно-орієнтованої психотерапії у поєднанні із засобами фізіотерапії дають відмінний результат як засіб зняття хронічних м'язових напруг і як наслідок відновлення психіки.

6) Кількість фахівців задіяних у процесі психологічної реабілітації повинна визначатися із розрахунку – один фахівець на 10-12 осіб, які потребують психологічного відновлення. Для психологічної реабілітації потрібно залучати фахівців із психотерапевтичною освітою та відповідним досвідом роботи. За європейськими вимогами (євростандарт) для реабілітації двох людей призначається один фахівець.

7) Понад 50% учасників АТО, що проходили психологічну реабілітацію потребують надання довгострокової психотерапевтичної допомоги для психологічного відновлення.

8) За результатами проведених психодіагностичних процедур виявлено, що практично всі особи, яким надавалась психологічна реабілітація вперше проходили фахову психодіагностику. Так, у 64% демобілізованих виявлено різний рівень ПТСР від часткового до наявного, у 56% депресивні стани різного рівню. Доцільним було б проведення первинної діагностики лікарем-психологом на базі районних лікарень або за місцем проживання (у містах).

9) Доцільно виділяти сімейні путівки. Перебування в санаторії учасників АТО разом з дружинами та дітьми є позитивним терапевтичним ресурсом для їх психологічного відновлення і своєрідною групою психологічної підтримки.

Література

1. Закон Верховної Ради України «Про внесення зміни до статті 11 закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Ухвалений 3 листопада 2015 [електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua/archive/2015/11/03

2. Програма медико-психологічної реабілітації (для постраждалого населення, осіб, які залучалися до виконання аварійно-рятувальних робіт при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, і рятувальників) / - методичні вказівки, видання 2, стереотипне.- Київ: МОЗ України, 2012. – 31с.

Literatura

1. The Law of Verkhovna Rada of Ukraine «On Introduction of zmini to statti 11 Law of Ukraine» About Zahist sotsialny i Pravovyi viyskovosluzhbovtstv that chleniv ih simey «. Uhvaleny leaf fall 3 2015 [Electron resource]. - Access mode: www.rada.gov.ua/archive/2015/11/03

2. Programa health psihologichnoï rehabilitatsii (for postrazhdalogo population osib, SSMSC to entice vikonannya avariyno-ryatuvalnih robit at viniknenni Nadzvychaina sytuatsia situatsiy abo natural technogenic character ryatuvalnikiv i) / - metodichni Price not specified, Vidanov 2 stereotipne.- Kiev: the Ministry of Health of Ukraine, 2012. - 31c.

УДК 159.9-615.815-316.44

Теоретичні та практичні аспекти групової психологічної допомоги в кризових ситуаціях

Уварова С. Г.
rector@pa.org.ua

У статті здійснено аналіз теоретичних та практичних аспектів проблеми організації та надання групової психологічної допомоги у кризових ситуаціях. Розкрито зміст, специфіку та завдання основних форм групової психологічної допомоги у кризових ситуаціях. Висвітлено основні завдання, етапи та особливості проведення психологічного дебрифінгу. Проаналізовано основні групові підходи до подолання посттравматичних стресових станів. Розкрито зміст та специфіку організації психологічної освіти для тих, хто переживає кризові ситуації; обґрунтовано її доцільність та ефективність.

Ключові слова: кризові ситуації, посттравматичні стресові розлади, психологічна допомога, психологічний дебрифінг, підтримуюча групова терапія, психодинамічна групова терапія.

В статье представлен анализ теоретических и практических аспектов проблемы организации и оказания групповой психологической помощи в кризисных ситуациях. Раскрыто содержание, специфика и задания основных форм групповой психологической помощи в кризисных ситуациях. Освещены основные задания, этапы и особенности проведения психологического дебрифинга. Проанализированы основные групповые подходы к преодолению посттравматических стрессовых состояний. Раскрыто содержание и специфика организации психологического просвещения для тех, кто переживает кризисные ситуации; обосновано его целесообразность и эффективность.

Ключевые слова: кризисные ситуации, посттравматические стрессовые расстройства, психологический дебрифинг, поддерживающая групповая терапия, психодинамическая групповая терапия.

In the article the analysis of theoretical and practical aspects of the problem of organizing and rendering group psychological assistance in crisis situations is carried out. The content, the specific character and the tasks of the main forms of group psychological assistance in crisis situations are revealed. The basic tasks, stages and special features for carrying out psychological debriefing are explained. The main group approaches to overcoming the post-traumatic stressful states are analysed. The content and specific character of organizing psychological education for those who experience crisis situations is revealed; its expediency and efficiency are argued.

Keywords: crisis situations, post-traumatic stress disorders, psychological assistance, psychological debriefing, supporting group therapy, psychodynamic group therapy.

Постановка проблеми. У сучасній психологічній практиці існує безліч форм та методів надання психологічної допомоги в кризових ситуаціях. Групова психологічна робота має ряд істотних особливостей, які відрізняють її від індивідуальної психологічної допомоги. Особливої актуальності проблема організації та надання психологічної допомоги в груповому форматі набуває в умовах широко розповсюджених кризових явищ в сучасному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З метою визначення основних теоретичних та практичних засад групової психологічної допомоги особистості, яка переживає наслідки травматичних подій, ми звернулись до аналізу зарубіжних [2; 5; 10] та вітчизняних [1; 3; 4] наукових джерел, в яких розглянуто сучасні підходи групової терапії як форми психологічної допомоги в кризових ситуаціях.

В широкому сенсі групова кризова психотерапія спрямована на вирішення актуальної ситуації, яка має для пацієнта життєву значущість. Це зумовлює її короткочасність, інтенсивність та орієнтованість на проблему [4].

Оскільки найбільш поширеними наслідками переживання людиною травматичних подій різного плану є посттравматичні стресові розлади, докладніше зупинимось на розгляді групових психотерапевтичних підходів до подолання цих складних психічних станів.

Варто зауважити, що з моменту виділення посттравматичного стресового розладу (ПТСР) в якості окремої діагностичної категорії зарубіжними та вітчизняними дослідниками було приділено досить незначну увагу вивченню питання щодо групових терапевтичних методів подолання цього психічного стану [5].

В ряді перших досліджень, присвячених проблематиці групової терапії ПТСР, зазначається, що у більшості випадків застосування групової психологічної допомоги зумовлено необхідністю взаємодії постраждалого з іншими людьми в процесі терапевтичної роботи, коли актуалізація механізмів подолання травми може викликати гострі почуття ізольованості та відчуження [6; 7].

Мета статті полягає в аналізі теоретичних та практичних аспектів проблеми групової психологічної допомоги в кризових ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчаючи різні групові підходи до подолання посттравматичних стресових станів, дослідники Е. Б. Фoa, Т. М. Кін та М. Дж. Фрідман зазначають, що з теоретичної точки зору їх можна класифікувати за типами: підтримуюча групова терапія; когнітивно-біхевіоральна групова терапія; психодинамічна групова терапія. Розглянемо докладніше кожен з цих видів групової терапії.

1) Підтримуюча групова терапія. Термін «підтримуючий» є загальною категорією для великої кількості різноманітних групових підходів, які зосереджені на роботі з кризовими ситуаціями різного плану. В багатьох програмах подолання посттравматичних стресових розладів підтримуючі групи можуть створюватися в якості первинної терапії, яка спрямована на підготовку пацієнтів до подальшої терапії, або в якості підтримки для іншого виду терапії (наприклад, індивідуальна та групова робота з травмою).

В межах цього виду групової терапії досить незначна увага приділяється деталям травматичних подій, хоча визнається вплив травми. Терапевтичні методи спрямовано на роботу з афектами, які не мають гострої інтенсивності (наприклад, фрустрація, сум, біль тощо), а також на послаблення більш сильних афектів (наприклад, гнів, жах тощо).

Підтримуюча групова терапія спрямована на створення контексту, який орієнтує учасників на безпосереднє подолання травми. Оскільки у людей, які страждають на ПТСР, дуже часто можуть спостерігатися значні порушення повсякденного життя через існування численних посттравматичних симптомів, з часом ці порушення можуть ускладнювати психічний стан людини та призводити до серйозних порушень її функціонування. З цієї точки зору підтримуюча групова терапія є ефективною, оскільки спрямована на мобілізацію сил та компетентності учасників групи у редукції та контролюванні впливу цих симптомів та викликаних травмою переконань, коли вони впливають на соціальне, емоційне, професійне функціонування та здоров'я людини.

2) Когнітивно-біхевіоральна групова терапія. Мета цього виду терапії полягає в ослабленні симптомів посттравматичного стресового розладу. При цьому необхідно пам'ятати про невідатливу для терапії природу хронічних ПТСР і особливо про ризик повернення симптомів через великі проміжки часу.

Основна увага в ході когнітивно-біхевіоральної групової терапії приділяється використанню систематичного, постійного повернення до розповіді про травматичну подію та когнітивному реструктуруванню травматичного досвіду, а також повторенню превентивних технік для закріплення у членів групи навичок подолання симптомів ПТСР.

Привернення уваги до визначення ресурсів та джерел мобілізації для подолання травми сприяє збереженню досягнених під час терапії результатів в перерві між сесіями, а також після завершення терапії.

3) Психодинамічна групова терапія. Мета психодинамічної групової терапії полягає в тому, щоб дати кожному пацієнту, який пережив травматичну подію, нове розуміння того, що вона означає для нього, а також допомогти пацієнту не уникати питань, які постають перед ним у зв'язку із травматичним досвідом. Ключовим терапевтичним компонентом є прояснення уявлень про себе та про свої реакції на травматичну подію.

В цілому психодинамічна групова терапія орієнтується на зростання внутрішнього розуміння постраждалим свого травматичного досвіду та реакцій на нього, а також на надання сенсу актуальному життю [5].

В межах нашої статті окремо зупинимось на такому питанні, як групова психологічна допомога рідним зниклих безвісти. На жаль, в сучасному світі, сповненому численними війнами, терористичними актами, масштабними техногенними та природними катастрофами існує велика загроза та небезпека того, що люди зникають безвісти, а їхні рідні та близькі опиняються у стані безпорадності, сум'яття та безсилля. Життя людей в очікуванні та невідомості завмирає, скорбота неможлива, оскільки не припускається думка про смерть близької людини; сукупність переживань зводиться до страху та фрустрації і, одночасно, надії [2]. Ці люди гостро потребують психологічної підтримки та допомоги, як індивідуальної, так і групової.

Однією з розповсюджених у світовій практиці форм психологічної підтримки для людей, які переживають страждання в очікуванні своїх зниклих рідних, є групи підтримки. Під час таких зустрічей люди можуть поділитися своїми страхами, почуттями провини, розгубленості та болісними переживаннями; отримують можливість обговорити з іншими свій стан та знайти розуміння у тих, хто переживає подібний досвід.

Д. Р. Кордон та її колеги зазначають, що групи підтримки надають чотири значущі психологічні можливості для рідних тих людей, які зникли безвісти:

1) Зниження почуття провини. Отримуючи можливість в групі підтримки поділитись власним досвідом, людина може знайти нові точки зору на власні дії та почуття. Окрім того, розуміння того, що інші переживають дещо подібне, також приносить полегшення.

2) Полегшення особистого страждання та прийняття власної безпорадності та відчаю. В групі підтримки утворюється певний простір, в якому психологічна допомога забезпечується міжособистісним спілкуванням та взаємодією, отриманням необхідного тепла та підтримки, можливістю ділитись своїми надіями на повернення зниклих.

3) Можливість переоцінки власного травматичного досвіду. Це досягається шляхом того, що стають важливими нові аспекти, які досі були невідомі або непомічені. Члени групи дізнаються та усвідомлюють, що й інші люди реагують та переживають подібним чином, а також отримують можливість побачити, що існують різні допустимі форми опанування свого психічного стану, пов'язаного із ситуацією зникнення близької людини.

4) Відновлення впевненості в собі, яке досягається завдяки бесідам в групі та першим трьом аспектам. Участь в групі підтримки сприяє збереженню та підвищенню самооцінки за рахунок інтелектуального осмислення ситуації та активізації дії принципу реальності [8].

На зустрічах груп підтримки рідні тих, хто зник безвісти, отримують можливість нарешті перервати те мовчання, в якому вони знаходяться в період тривожного очікування, і від якого відбувається додаткова травматизація. Окрім того, групи підтримки створюють особливий простір розуміння і допомагають знизити гостре відчуття безпорадності та ізольованості [2].

Таким чином, об'єднання людей в групи підтримки приносить певне полегшення їхнього важкого психологічного стану. С. Торнтон вказує на три чинники, які допомагають психологічно подолати ситуацію людям, що переживають досвід очікування своїх безвісти зниклих рідних:

- взаємна підтримка;
- подолання почуття безсилля та заціпеніння шляхом сумісних активних дій, спрямованих на прояснення обставин зникнення їхніх рідних та звернення до державних інстанцій;
- перетворення своєї активності на суспільно значущу діяльність; проведення акцій,

організація колективних звернень до влади з метою правової підтримки людини в подібних ситуаціях; трансформація свого травматичного досвіду у соціальну активність, створення суспільних організацій тощо [10].

Б. Прайтлер описує основні можливості, які надає групова психологічна робота з рідними тих, хто зник безвісти.

1) Психологічний супровід рідних зниклих безвісти. Професійний психологічний супровід може доповнювати підтримку родини та друзів, або навіть замінити її, оскільки, в силу важких обставин, не рідко буває, що психологічна консультація виступає єдиною допомогою, яку можуть отримати рідні зниклих безвісти від соціального оточення. Завдяки регулярності зустрічей у просторі групи досягається хоча б якість відчуття стабільності та захищеності, яке було втрачене через зникнення рідної людини.

2) Активне слухання, заохочення позитивних спогадів. Багатьом з тих, хто страждає в очікуванні безвісти зниклої близької людини, хочеться говорити про неї, але щоб дійти до цього деколи потрібно багато часу. Делікатні, обережні запитання ведучого групи сприяють виникненню позитивних спогадів про людину, про час до катастрофи чи її загалом зникнення. При цьому спогади, що пов'язані з часом напередодні зникнення, мають бути збалансовані й іншими позитивними спогадами про зниклу людину. Допомогти при цьому можуть фотографії, на яких зображений зниклий і запитання психолога щодо обставин, пов'язаних з цією світлиною. Таким чином можна поживити позитивні спогади з минулого, пов'язані зі зниклою людиною.

3) Виявлення уявлень рідних про долю зниклого безвісти. Відповідаючи на обережні запитання психолога-ведучого, рідні зниклих безвісти поступово починають усвідомлювати, що вони самі думають про долю своїх зниклих рідних. Ці уявлення можуть з часом змінюватися, тому необхідно час від часу повертатися до них. Іноді у такий спосіб для рідних стає можливим розуміння свого власного процесу прийняття цієї втрати. Психолог в цьому випадку має утримуватися від будь-яких коментарів. Завдання психолога має полягати в тому, щоб певним чином повторити та резюмувати почуте, даючи таким чином страждаючій людині можливість розібратися у своїх внутрішніх процесах та конфліктах, що виникли після зникнення рідної людини.

4) Прийняття уявлень та переконань рідних. Трапляється так, що минають тижні та місяці після зникнення людини безвісти і шанси на її повернення наближуються до нуля. Але якщо близькі продовжують триматися за переконання, що зниклий живий та сподіваються на його повернення, необхідно це приймати. Для багатьох ця надія – єдине, що дозволяє їм триматися, йти далі та жити повсякденним життям [2].

Ще однією формою групової роботи з постраждалими є психологічний дебрифінг як психологічна допомога, що надається найближчим часом після надзвичайної події.

Психологічний дебрифінг – це організоване обговорення, яке може здійснюватися як психологом, так і спеціально підготовленим волонтером. Процедура психологічного дебрифінгу рекомендовано проводити для постраждалих та свідків травматичної події. Оптимальний час для проведення дебрифінгу – не раніше 48 годин після події, оскільки лише через цей проміжок часу завершується період особливих гострих реакцій на подію, і постраждалі можуть бути здатними до рефлексії та самоаналізу. Але якщо проводити дебрифінг пізніше, коли сплине надто багато часу, спогади вже стають туманними та фрагментарними, і це буде перешкоджати реалізації завдань та мети психологічного дебрифінгу. Група дебрифінгу передбачає до 15 учасників. Якщо постраждалих більше, необхідно проводити дебрифінг одночасно з декількома групами у різних приміщеннях.

Загальною метою групового обговорення є мінімізація психологічних страждань людини та спроба мінімізувати вірогідність важких психологічних наслідків травматичного стресу. Психологічний дебрифінг сприяє розумінню постраждалими причин своїх реакцій і усвідомленню дій, які необхідно реалізувати для подолання наслідків травми. Для цього вирішуються наступні завдання:

- «пропрацювання» вражень, реакцій та почуттів;
- зниження індивідуального та групового напруження;
- зменшення відчуття унікальності та патологічності власних реакцій на травматичну подію шляхом групового обговорення почуттів;
- посилення групової підтримки, солідарності та розуміння;
- підготовка до переживання тих реакцій та симптомів, які можуть виникнути згодом через травматичну подію;
- визначення та мобілізація внутрішніх та зовнішніх ресурсів;
- визначення засобів для подальшої самопомоги та можливостей зовнішньої допомоги в разі необхідності.

Традиційно процедура психологічного дебрифінгу передбачає три етапи: етап перший – пропрацювання основних почуттів учасників та оцінка інтенсивності стресу; етап другий – детальне обговорення симптомів та забезпечення відчуття захищеності та підтримки; етап третій – мобілізація ресурсів, забезпечення інформацією та формування планів на найближче майбутнє [3].

Ще однією формою групової психологічної підтримки, яка у світовій практиці зарекомендувала себе як досить ефективна, є психологічна просвіта.

Попри певні суперечки щодо необхідності надання психологічної інформації постраждалим щодо їх травматичного досвіду, результати практичної діяльності Е. Штауб та Л. Е. Перлман переконливо свідчать про її корисність для багатьох людей, які пережили травматичні події [9].

Як вказують Е. Штауб та Л. Е. Перлман, цей напрямок роботи може бути реалізований за наступними питаннями:

1) Вплив психологічних травм та шляхи їх подолання. Коли людина обізнана про вплив та наслідки психічних травм, вона може легше зрозуміти свої власні страждання і подолати почуття безпорадності. Інформація такого роду може розповсюджуватися в межах освітніх програм для груп та цілих спільнот людей, які зазнали впливу надзвичайних подій.

Б. Прайтлер, спираючись на досвід роботи з біженцями з різних континентів, зазначає, що постраждали від травматичних подій часто сприймають власну симптоматику як додаткову проблему і, більш того, потерпають від страхів «з'їхати з глузду». Коли ж людина володіє інформацією про психічні реакції на важку травматизацію, їй легше зрозуміти себе та своїх близьких. Завдяки цьому кризова ситуація стає не такою жахливою, а у людини з'являється можливість певного контролю над нею.

2) Психологічний вплив надзвичайної події. Зазвичай людина, яка зазнала сильної травматизації, відчуває себе ізольованою від світу, не маючи можливості ні з ким поділитися пережитим жахом. Організація просвітницьких програм створює можливості для постраждалих висловити свої почуття в групі інших постраждалих, розповісти про свій досвід, порівняти, зрозуміти відносний характер свого досвіду і, найважливіше, прийняти його.

3) Психічні потреби після травматичних подій. Разом з інформацією про психологічні наслідки травматичних подій та про скорботу, необхідною є психологічна інформація про те, як полегшити страждання (що можна зробити для самопомогти та як допомогти рідним та близьким). З цією метою важливо визначити ті стратегії допомоги та подолання, які вже були проявлені та реалізовані серед постраждалих самостійно.

4) Форми подолання. Дуже часто постраждалим буває надто складно сформулювати та висловити пережиті почуття. В цьому випадку допомогти можуть невербальні художні форми, які для багатьох стають можливістю висловити те, що не можна виразити словами. Окрім того, рятувальними в цьому плані можуть виступати написання віршів, розповідей, малювання картин – все те, що допоможе людині створити свій наратив, свою історію того, що не піддається розумінню.

5) Вторинна травматизація. Варто зазначити, що посттравматичний стресовий розлад може розвинути не лише у постраждалих, але й у свідків тієї чи іншої надзвичайної події, а також у тих, хто надає допомогу найближчим часом після трагедії. Через це серед завдань психологічної просвіти мають бути: надання спеціалістам різних рятувальних служб інформації щодо психологічних особливостей переживання тих ситуацій, в які вони потрапляють; надання інформації про різні форми самопомогти та психогігієни в умовах високого психічного навантаження. Це також стосується спеціалістів-психологів, які в екстремальних умовах потребують можливості звернення за порадою до колег та опори на них [2].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, більшість досліджень розглянутої нами проблеми вказують на досягнення позитивних терапевтичних результатів засобами групової психологічної допомоги людям, які зазнали травматичного досвіду.

Виходячи з аналізу основних теоретико-методологічних засад організації та надання групової психологічної допомоги і, зокрема, групової терапії з пацієнтами, які переживають кризові ситуації, ми виділили ключові теоретичні основи, що є визначальними для ефективності групової кризової терапії. Серед них можна виділити наступні положення:

- повторне емоційне переживання травми у безпечному просторі групи, яка надає підтримку; можливість розділення цього переживання з іншими учасниками групи та з терапевтом;
- можливість спостерігати за тим, як інші переживають спалахи інтенсивних афектів на фоні соціальної підтримки терапевта та групи;
- спільне навчання способам подолання наслідків особистої травми;
- спілкування та взаємодія в групі з людьми, які мають схожий травматичний досвід, що дозволяє зменшити відчуття ізоляції, відчуження, сорому та посилити відчуття приналежності, спільності, не дивлячись на унікальність травматичних переживань кожного учасника;
- набуття нового досвіду взаємостосунків, який допомагає постраждалому сприймати стресову подію дещо інакшим, більш адаптивним чином;
- можливість бути в ролі того, хто допомагає (підтримує, надихає, вселяє надію), сприяє подоланню почуття власної малоцінності, зниженню почуття власної ізоляції та негативних зневажливих думок про себе.

Перспективою подальших досліджень в цьому напрямку може бути розробка практичних рекомендацій щодо особливостей групової психологічної роботи з дітьми та їхніми батьками у кризових ситуаціях.

Література

1. Максименко С. Д. Практикум із групової психокорекції: підручник / Максименко С. Д., Прокоф'єва О. О., Царькова О. В., Цехмістер Я. В., Кочурова О. В. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2015. – 752 с.
2. Прайтлер Б. Бесследно пропавшие ... Психотерапевтическая работа с родственниками пропавших без вести / Барбара Прайтлер. – Пер. с нем. – М.: Когито-Центр, 2015. – 316 с.
3. Ромек В. Г., Конторович В.А., Крукович Е. И. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. – СПб.: Речь, 2007. – 256 с.
4. Старшенбаум Г. В., Амбрумова А. Г. Формы и методы кризисной психотерапии. Методические рекомендации (с правом переиздания местными органами здравоохранения). Московский научно-исследовательский институт психиатрии МЗ РСФСР. Москва, 1987. – 20 с.
5. Эффективная терапия посттравматического стрессового расстройства / Под ред. Эдны Фоа, Теренса М. Кина, Мэтью Фридмана. – М.: «Когито-Центр», 2005. – 467 с.
6. Allen S.N., Bloom S.L. **Group and family treatment of posttraumatic stress disorder.** *Psychiatric Clinics of north America.* – 1994, 17, pp. 425 – 437;
7. Brende J.O. Combined individual and group therapy for Vietnam veterans. *International Journal of Group Psychotherapy.* – 1981, 31, pp. 367 – 377.
8. Kordon D.R. et. al. Psychological Effects of political repression. Buenos Aires: Sudamericana / Planeta. – 1986. – 180 p.
9. Staub E., Pearlman L. A. Advancing healing and reconciliation // Barbanel L., Sternberg

- R.J. (Eds). *Psychological Interventions in Times of Crisis*. N.Y.: Springer, – 2006, pp.213 – 244.
10. Thornton S.W. *Grief Transformed: the Mothers of the Plaza de Mayo* // *Omega*. – 2000, 41 (4), pp. 279 – 289.

Література

1. Maksimenko S. D. *Praktikum iz grupovoi psihokorekcii: pidruchnik* / Maksimenko S. D., Prokof'eva O. O., Car'kova O. V., Cehmister Ja. V., Kochkurova O. V. – K.: Vidavnicij Dim «Slovo», 2015. – 752 s.
2. Prajtler B. *Bessledno propavshie ... Psihoterapevticheskaja rabota s rodstvennikami propavshih bez vesti* / Barbara Prajtler. – Per. s nem. – M.: Kogito-Centr, 2015. – 316 s.
3. Romek V. G., Kontorovich V.A., Krukovich E. I. *Psihologicheskaja pomoshh' v krizisnyh situacijah*. – SPb.: Rech', 2007. – 256 s.
4. Starshenbaum G. V., Ambrumova A. G. *Formy i metody krizisnoj psihoterapii. Metodicheskie rekomendacii (s pravom pereizdaniya mestnymi organami zdavoohranenija)*. Moskovskij nauchno-issledovatel'skij institut psihiatrii MZ RSFSR. Moskva, 1987. – 20 s.
5. *Jeffektivnaja terapija posttravmaticheskogo stressovogo rasstrojstva* / Pod red. Jedny Foa, Terensa M. Kina, Mjet'ju Fridmana. – M.: «Kogito-Centr», 2005. – 467 s.
6. Allen S.N., Bloom S.L. *Group and family treatment of posttraumatic stress disorder*. *Psychiatric Clinics of north America*. – 1994, 17, pp. 425 – 437;
7. Brende J.O. *Combined individual and group therapy for Vietnam veterans*. *International Journal of Group Psychotherapy*. – 1981, 31, pp. 367 – 377.
8. Kordon D.R. et. al. *Psychological Effects of political repression*. Buenos Aires: Sudamericana / Planeta. – 1986. – 180 p.
9. Staub E., Pearlman L. A. *Advancing healing and reconciliation* // Barbanel L., Sternberg R.J. (Eds). *Psychological Interventions in Times of Crisis*. N.Y.: Springer, – 2006, pp.213 – 244.
10. Thornton S.W. *Grief Transformed: the Mothers of the Plaza de Mayo* // *Omega*. – 2000, 41 (4), pp. 279 – 289.

УДК 159.9 : [351.741 : 343.102]

Стреси та дистреси в психологічній діяльності працівників поліції

Чухраєва Г.В.
kulesh-anna@mail.ru

За останні роки у всьому світі відмічається підвищення інтересу до психологічних проблем співпрацівників силових відомств в зв'язку з підвищенням інтенсивності різних надзвичайних подій, стресів, непередбачуваністю ситуацій в суспільстві. Тому визначення психологічної підготовки працівників поліції, особливо з ОРД та підрозділів спеціального призначення набуває особливого значення, так як від неї в значній мірі залежить професійна поведінка та дії працівника, а саме, в свою чергу, від чого залежить часто життя людей.

Ключові слова: стрес, вивчення активності, напруга, стрес - чинник стресової активності, дистрес.

За последние годы во всем мире отмечается повышение интереса к психологическим проблемам сотрудников силовых ведомств в связи с повышением интенсивности разных чрезвычайных событий, стрессов, непредсказуемостью ситуаций в обществе. Поэтому определение психологической подготовки сотрудника полиции, особенно с ОРД и подразделений особого назначения, так как от него в значительной мере зависит профессиональное поведение и действия сотрудника, а именно, в свою очередь, от чего зависит часто жизнь людей.

Ключевые слова: стресс, изучение активности, напряжение, стресс - фактор стрессового поведения, дистресс.

In recent years all over the world there was marked the increase of the interest in the psychological problems of employees of law enforcement agencies in connection with the increase in the intensity of different events, unpredictable situations in society. Therefore, the definition of a policeman psychological training, as well as co-operative activities, special units of particular importance, since from it depends largely on often life.

Purpose. Definition of different types of psychological response of the individual employee, including operational activities of internal affairs to various stressful situations.

Keywords. Stress, tracking the activity, stress, a factor stressor behavior, tension, distress.

Актуальність. У професійній сфері діяльності співробітники оперативно-розшукової діяльності поліції зустрічається з безліччю специфічних стресорів, більшість із яких діє безупинно й довгостроково, котрі можуть привести до розладів невротичного регістра в найкращому разі викликають перевтому, загальні й професійні захворювання, передчасне старіння і також соматичні деформації особистості.

Мета. Визначення різних типів психологічного реагування особистості в тому числі працівника поліції з оперативно-розшуковою функцією діяльності на різні стресові та дистресові ситуації.

Серед підрозділів правоохоронних органів внутрішніх прав слід виділити підрозділи поліції з оперативно-розшуковою діяльністю підрозділи особливого призначення, що являються високо мобільними спеціальними підрозділами. Вони створені для забезпечення правопорядку під час проведення загальнодержавних заходів, резонансних громадських, політичних, спортивно-видовищних, культурно-масових та релігійних заходів, припинення порушень громадського порядку та масових заворушень та різних проявів сепаратизму, проведення спеціальних операцій по затриманню озброєних злочинців та знешкодженню злочинних угруповань, ліквідації аварій та стихійних лих, а також здійснення охорони службових осіб та окремих громадян. Оскільки ці підрозділи можна цілком віднести до підрозділів особливого ризику, служба у них являє собою екстремальний вид фахової діяльності, що здійснюється в умовах реальної вітальної загрози та потребує високого рівня бойової і психологічної підготовки.

Поряд із цим, напружений характер професійної діяльності працівників кримінальних підрозділів поліції України, висока відповідальність та психологічна «квартість» результатів їхньої діяльності, наявність невизначеності та інформаційних перевантажень, висока ймовірність виникнення непередбачених подій, а також загроза їхньому здоров'ю та життю сьогодні являються причинами виникнення різного роду труднощів при здійсненні професійної діяльності в особливих умовах, викликають в особового складу стан напруженості та ставлять під загрозу зриву виконання професійного завдання. Діяльність працівників поліції здійснюється в умовах підвищеної небезпеки і характеризується негативним впливом на них цілою низкою несприятливих, дискомфортних і загрозливих факторів, які, за певних обставин, провокують не тільки розвиток нервово-психічних розладів, але і спричиняють загрозу життю. Тому вирішення проблеми психологічної готовності працівників підрозділів з оперативно-розшуковою функцією діяльності та особливого призначення до професійної діяльності набуває особливого значення у сучасних умовах та визначає актуальність обраного напрямку дослідження.

Таким чином, виконання службових обов'язків у складних умовах, де існує загроза для здоров'я і життя не тільки особистого, але й інших осіб, призводить до негативних наслідків, перш за все, у психічній сфері. Суворі вимоги до дій працівників практичних підрозділів МВС та жорстка правова регламентація їх професійної діяльності є одним із важелів негативного впливу на психічне здоров'я працівників поліції, що вимагає від них високої психологічної готовності до службової діяльності. У зв'язку з цим пошук шляхів та розробка заходів запобігання професійному стресу, збереженню психічного здоров'я працівників небезпечних професій є однією з найбільш актуальних проблем сучасної психології.

У професійній сфері діяльності працівники з оперативно-розшуковою функцією діяльності зустрічаються з безліччю специфічних стресорів, більшість із яких діє безупинно й довгостроково,

котрі можуть привести до розладів невротичного регістра в найкращому разі викликають перевтому, загальні й професійні захворювання, передчасне старіння і також соматичні деформації особистості.

Професійна діяльність особистості може бути ускладнена впливом стресорів різної природи. Нерідко працівники поліції, особливо з оперативно-розшуковою функцією діяльності підпадають під вплив короточасних, але значно сильних стресів, які можуть привести до дистресу.

Дезадаптація проявляється в зміні поведінки та обмеженні її можливості успішно виконувати соціальні функції, і суб'єктно проявляється в негативних переживаннях (горе, тривога, стид, біль, обіда) [А.Г. Амбрумова].

Стрес – (Ганс Сельє) це психофізіологічна реакція організму на любі стресори. Це нормальна реакція організму людини на любі потреби.

- замежна реакція на стрес-дистрес, котра призводить до виснаження адаптаційних сил організму.

Никифоров Г.С. пропонує наступну систематизовану сукупність найбільш типових стресорів, розповсюджених в основних сферах професійної діяльності.

Першим видом стресорів є організація й зміст професійної діяльності. До них відносяться: умови праці; неритмічність трудової діяльності; надмірне перевантаження, напружена психічна діяльність або, навпаки, явне недовантаження в обсязі виконуваної роботи; монотонність і одноманітність діяльності; рутинна робота, не передбачена даною посадою; зміна тривалості або умов праці; незручні часи роботи, робота без вихідних; несприятливі вплив факторів зовнішнього фізичного середовища (вплив перевантажень, температура, шум і т.д.); раптове або систематичне відволікання уваги (несподіваний подразник або постійний вплив перешкод і, як наслідок, розвиток передчасного стомлення); труднощі виконуваної діяльності, у тому числі неповнота необхідної інформації, дефіцит часу, підвищені вимоги до безпомилковості й швидкості дій і ін.; змінна робота; небезпека для життя й здоров'я, ризик; новизна, реорганізація на роботі; ситуація невизначеності; підвищена відповідальність; стурбованість наслідками можливих помилкових дій, страх зробити помилку; несприятливий функціональний стан організму в процесі виконання діяльності; порушення біологічних ритмів (у тому числі порушення сну); необхідність приймати занадто багато рішень; відсутність або мала участь у процесах прийняття рішень; незадовільне забезпечення процесу комунікації в організації.

Важливим видом стресорів є професійна кар'єра. До таких стресорів можуть відноситися наступні значимі стрессогенні фактори: проблема статусу; незадовільні перспективи просування по службі; неясно обкреслене коло обов'язків і прав, властивих даної посади; зміна службових обов'язків; перспектива скорочення (погроза звільнення, безробіття) або передчасного виходу на пенсію; фрустрація через досягнення межі своєї кар'єри; почуття «заручника» виконуваної роботи (професійний «капкан»); «нічого кращого не знайти»; недолік необхідних професійних знань і вмінь; надмірні домагання, амбіції, неадекватні власним можливостям; несправджені надії; перехід на іншу роботу; вихід на пенсію.

Третім видом стресорів, які мають немаловажне значення у виникненні стресу в професійній діяльності відіграє оплата праці, тобто економічна стимуляція праці. Сюди входять відсутність ясності в оплаті праці; переживання невідповідності між витратами сил на виконувану роботу і її оплатою; нерівна оплата праці; неприємності (конфлікт) з керівництвом зі служби; погане керівництво; взаємини з колегами по роботі, конфлікти; обмеження волі, поведінки; несприятливий психологічний клімат у робочому колективі, інтриги, ізоляція в робочій групі.

Крім вищезазначеного необхідно відзначити неорганізаційні джерела стресу, до яких можуть відноситися проблеми в родині (конфлікти, недолік турботи, надлишкові домашні навантаження й ін.); життєві кризи (вікові, екзистенціальні та ін.); фінансові проблеми; загальна соціальна незабезпеченість (проблеми з житлом, комунальним і медичним обслуговуванням, транспортом, юридичним статусом і т.д.); конфлікти особистісних іпінностей із загальноприйнятими; проблеми зі здоров'ям.

Таким чином, вплив різних стрес-факторів професійної діяльності на емоційну складову особистості великий.

Для періоду психологічної кризи, тобто періоду стресів, фрустрацій, гострих конфліктних епізодів, розроблений клас непатологічних ситуаційних реакцій, що к релюють із типом особистості й з рівнем суїцидального ризику. Ситуаційна реакція формується на ґрунті дисбалансу конструктивних і руйнівних тенденцій. Поведінка особистості визначається її позицією, яка виходить із власної концепції даної ситуації. Ситуаційна реакція є оформлена структурована відповідь на ситуаційне навантаження з певним чином емоційно розмальованим станом і відповідною йому поведінкою.

Природно, що одна ситуація не може з'явитися умовою, що визначає форму, динаміку реакцій. Особистість людини визначає вид, тип, спрямованість і структуру реакції в період психологічної кризи. Дуже важлива значимість для особистості даної ситуації. Схильність до того або іншому ті у непатологічної ситуаційної реакції залежить від типу особистості, диференційованої залежно від стійкості адаптації.

Було виділено 6 типів непатологічних ситуаційних реакцій.

1) реакція негативного балансу. Для неї характерне раціональне підведення життєвих підсумків, песимістична оцінка минулого й майбутнього, тверде рішення не жити (кореляція з компенсаторно-адаптованим типом особистості).

2) Реакція дезорганізації. В основі лежить тривожний компонент, виражені сомато-вегетативні прояви, частіше за типом кризів, порушення сну. Характеризується втратою точки «опори», реакція йде із сигналом небезпеки, високим суїцидальним ризиком. (Корелює з типом особистості соціально-відомчих).

3) Реакція емоційного дисбалансу. Тут превалює гама дистимних змін, скорочення кола контактів. Ризик суїциду середній. Корелює з дискордантно-адаптованим типом особистості.

4) Реакція демобілізації – це різкі зміни в сфері контактів, болісне переживання самотності, безнадійності, душевним дискомфортом, почуттям відторгнення, суїцидальний ризик середній. (Тип особистості обмежено-комформний).

5) Реакція опозиції визначається вираженою екстрапунітивною позицією особистості, ступенем агресивності, що підвищується, різкістю негативних оцінок навколишніх і їх діяльності, що зростає. (Суїцидальний ризик середній).

6) Песимістичні реакції характеризуються виразною зміною світовідчуття з похмурим світоглядом, негативними судженнями й оцінками, з переструктуруванням системи цінностей. (Тип особистості компенсаторно-адаптований).

В осіб з вираженими акцентуаціями характеру, які є практично здоровішими, описані перехідні ситуаційні реакції, які ще не є психопатологічними симптомами, а є особистісними реакціями акцентуованих особистостей в екстремальних ситуаціях. Це наступні ситуаційні реакції: 1) реакція егоцентричного переключення; 2) реакція душевного болю (психалгія); 3) реакція переживань негативних інтерперсональних відносин.

Акцентуовані реакції, котрі є як би передклінічною зоною при деяких психотравмуючих впливах можуть переходити в психогенні феномени.

Внаслідок перенесення неординарної ситуації, яка носить патогенно-психогенний характер для конкретної людини (наприклад, ситуації, представляючи безпосередню загрозу для біологічно чи соціально повноцінного людини, причетність його самого або його рідних, близьких або друзів до катастрофічних ситуацій глобального або часного характеру, таких як стихійні лиха, війни або техногенні катастрофи та інш.). Часто виникають різні невротичні або психологічні розлади. Одним із них є посттравматичний розлад, який відносять до особистісно-реактивних станів.

Часто працівникам поліції, особливо кримінальним підрозділам, необхідно виконувати свої обов'язки в надзвичайних ситуаціях або в екстремальних умовах. На жаль, такі обставини, як екстремальні умови почастішали за останній час в нашій країні.

Надзвичайна ситуація визначає небезпечні події чи явища, що призводять до порушення безпеки життєдіяльності. Це - обстановка на певній території, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного чи іншого нещастя, тяжкого злочину, терористичного акту з людськими жертвами, завдання шкоди здоров'ю, значні матеріальні втрати, порушення умов життєдіяльності.

Різниця між екстремальними і надзвичайними ситуаціями полягає в інтенсивності зовнішнього впливу на людину. У надзвичайних ситуаціях завжди існує небезпека для життя й здоров'я, що позначається на інтенсивності стресової реакції.

До надзвичайних ситуацій відносяться події що виходять за межі звичайного життєвого досвіду і можуть викликати стрес травматичного типу в кожній людині.

Екстремальна ситуація - це несприятливі для життєдіяльності, граничні, крайні значення тих елементів професійної діяльності чи її умов, що вимагають мобілізації адаптивних здібностей людини, недостатній розвиток яких може призвести до стресу, розладу адаптації особистості або ж до дезадаптивних, деструктивних форм кризового реагування (суїцид, алкоголізм, наркоманія, порушення дисципліни і законності тощо).

За джерелом походження екстремальних ситуацій виділяють крім природних, техногенних і епідеміологічних також і соціальні (тероризм, соціальні конфлікти, страйки, громадська непокоря, громадянська війна, захоплення заручників).

Дані екстремальні ситуації можуть накладатися одна на одну і виявлятися в різних формах соціальної напруженості. Також вчені виділяють й форми прояву соціальної напруженості, типів реагування на її виникнення. серед форм це:

- 1) певні соціально-демографічні процеси (народжуваність, смертність, тривалість життя);
- 2) кримінальні наслідки певних дій;
- 3) психологічні настрої, а саме – тривога, масова невдоволеність або депресія, паніка, агресія чи марнотратство – «надія на диво»;
- 4) недовіра до влади та її представників;
- 5) поведінкові практики, що пов'язані з протестом, тобто протестний потенціал громадськості (Богучарова О.І.).

До того ж ще виокремлюють три рівні розвитку соціальної напруженості: низький – що практично не впливає на суспільну стабільність і безпеку; середній – що істотно впливає на життєдіяльність суспільства; високий – дезорганізуючий функціонування соціальних інститутів і спільнот. Небезпека пред'являє особливі вимоги до особи співробітників ОВС, їх професійної діяльності і психологічної готовності.

Для опису характерних способів поведінки людини в різних життєвих і професійних ситуаціях, пов'язаних з переживанням та подоланням стресу використовують найчастіше поняття «копінг».

У вітчизняній науковій літературі поняття «копінг» визначається як опанувальна поведінка або психологічне подолання. Копінг розглядається як індивідуальний спосіб подолання людиною стресової ситуації відповідно до оцінки її значущості для власного життя та наявних особистісно-середовищних ресурсів здійснення.

В працях Р. Лазаруса та С. Фолкмана, копінг виступає як динамічний процес, який визначається суб'єктивністю переживання ситуації багатьма іншими чинниками. Р. Лазарус і С. Фолкман визначили «психологічне подолання» як когнітивні і поведінкові зусилля особистості, спрямовані на зниження впливу стресу. Вони описали також активну та пасивну форми копінг-поведінки. Активна форма копінг-поведінки, або активне подолання є цілеспрямованим усуненням або послабленням впливу стресової ситуації. Пасивна копінг-поведінка, або пасивне подолання передбачає використання цілого арсеналу механізмів психологічного захисту, які спрямовані не стільки на зміну стресової ситуації, скільки на зниження емоційного напруження.

З точки зору Р. Лазаруса, копінг – це відповідь людини на стрес, який виникає внаслідок відсутності рівноваги між сприйняттям запитів оточення та індивідуальних ресурсів, доступних для взаємодії з цими запитами. Він вказує, що саме людина дає оцінку ситуації, визначаючи величину

потенційного стресора, зіставляючи запити оточення з оцінкою власних ресурсів, необхідних для того, щоб опанувати ці запити. Р. Лазарус стверджував, що копінг не завжди є продуктивним; його ефективність залежить від двох чинників: реакції у відповідь на стресову ситуацію і контексту, в якому цей копінг реалізується.

Можна відокремити три рівні його функціонування: копінг-дії, копінг-стратегії та копінг-стилі. Копінг-дії (те, що індивід відчуває, думає або робить) часто групуються в копінг-стилі (наприклад, групу стратегій, які є концептуально схожими за діями). Прикладом копінг-стилю є «звернення до інших». Іноді поняття копінг-дії і копінг-стратегії використовуються як взаємозамінні, тоді як копінг-стилі загалом належать до дій або стратегій, які послідовно використовуються індивідом, щоб подолати стрес.

Частіше стресовими факторами, що обумовлюють екстремальність діяльності працівників органів внутрішніх справ та військовослужбовців внутрішніх військ, є:

- психологічні: небезпека для життя і здоров'я, небезпека для життя і здоров'я, інформаційна невизначеність, раптовість впливу, неочікуваність стимулу, підвищена відповідальність, одноманітність дій, дефіцит часу й інформації, напружені стосунки в колективі, невизначеність, складність завдання, наявність перешкод, небезпека для життя і здоров'я;
- різні фізичні та фізіологічні: нерухомість, гіподинамія, хвороба, травми, надмірне фізичне навантаження і т.д.;

- інші фактори: робота вночі; режим, що перевищує денні й тижневі ергономічні норми.

Висновки: Як бачимо, періоди психологічної кризи, тобто стреси, надзвичайні ситуації та умови, фрустрації, конфлікти приводять до різних типів реагування особистості, які визначаються багатьма факторами, в першу чергу силою стресу, особистісними особливостями особистості, її психологічної стійкістю.

Література

1. Землянська О.В. Особливості когнітивної сфери в екстремальних ситуаціях / О. В. Землянська, М. М. Кузьмина // Зб. наук. праць Проблеми екстремальної та кризової психології. - Харків, 2007. - Вип. 1. - С. 78-87.
2. Мазяр О. В. Особливості суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях / О. В. Мазяр // Актуальні проблеми психології, зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. - К. : Лотч>с, 2008. - Т. 7. - Вип. 15. -С. 195-198.
3. Наказ № 842 МВС України від 28.07.2004р. «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України».
4. Панок В.Г. Психологія життєвого шляху особистості: монографія/ В.Г. Панок, Г.В. Рудь.—К.: Ніка-Центр, 2006. - 277с.
5. Рубінштейн С.Л. Основы общей психологии. М., 1946, переиздание: СПб, «Питер Ком», 1999, - 720 с.

Literatura

1. Zemljans'ka O.V. Osoblivosti kognitivnoї sferi v ekstremal'nih situacijah / O. V. Zemljans'ka, M. M. Kuz'minova // Zb. nauk. prac' Problemi ekstremal'noї ta krizovoї psihologii. - Harkiv, 2007. - Vip. 1. - S. 78-87.
2. Mazjar O. V. Osoblivosti sub'ektnoї povedinki v ekstremal'nih situacijah / O. V. Mazjar // Aktual'ni problemi psihologii, zb. nauk. pr. / In-t psihologii im. G. S. Kostjuka APN Ukraїni. - K. : Lo-Tch>s, 2008. - T. 7. - Vip. 15. -S. 195-198.
3. Nakaz № 842 MVS Ukraїni vid 28.07.2004r. «Pro podal'shij rozvitok sluzhbi psihologichnogo zabezpečennja operativno-sluzhbovoї dijal'nosti organiv vnutrishnih sprav Ukraїni».
4. Panok V.G. Psihologija zhittєvogo shljahu osobistosti: monografija/ V.G. Panok, G.V. Rud'.—K.: Nika-Centr, 2006. - 277s.
5. Rubinshtejn S.L. Osnovy obshhej psihologii. M., 1946, pereizdanie: SPb, «Piter Kom», 1999, - 720 s.

УДК:316.613.4:159.923.3

Фізіологічні, гендерні та психологічні відмінності почуття гумору

Шпортун О.М.

Shportun_o@mail.ru

У статті визначаються фізіологічні, гендерні та психологічні відмінності почуття гумору. Медико-фізіологічний підхід розглядає гумор, як емоцію, яка має як фізіологічні, так й емпіричні компоненти. Поряд із характерними суб'єктивними почуттями задоволення, розваги і життєрадісності, ця емоція супроводжується цілим рядом біохімічних змін у мозку, вегетативної нервової системи та ендокринної системи, стосується таких речовин, як медіатори, гормони, опіоїди та нейропептиди. Психологічні визначення почуття гумору можна трактувати як комплекс перцептивних, когнітивних, емоційних, фізіологічних та поведінкових процесів. У сфері клінічної психології можна об'єднати у два підходи: кількісний, який фіксує «зниження» почуття гумору у результаті психопатології, і якісний, що передбачає наявність якісної специфіки гумору у хворих різних нозологічних груп. Гендерна психологія рекомендує використовувати гумор відносно характеристик і поведінки, яка витікає безпосередньо із біологічних відмінностей між чоловіками та жінками. У дослідженні ми акцентуємо увагу на такій функції гумору, як терапевтична, згідно із якою сміх заспокоює, покращує зовнішність людини, підвищує імунітет, підвищує стресостійкість.

Ключові слова: почуття гумору, психо-фізіологічні особливості, гендерні ознаки.

В статье определяются физиологические, гендерные и психологические различия чувства юмора. Медико-физиологический подход рассматривает юмор, как эмоцию, которая имеет как физиологические, так и эмпирические компоненты. Наряду с характерными субъективными чувствами удовольствия, развлечения и жизнерадостности, эта эмоция сопровождается целым рядом биохимических изменений в мозге, вегетативной нервной системы и эндокринной системы, касается таких веществ, как медиаторы, гормоны, опиоиды и нейропептиды. Психологические определения чувства юмора можно трактовать как комплекс перцептивных, когнитивных, эмоциональных, физиологических и поведенческих процессов. В сфере клинической психологии можно объединить в два подхода: количественный, который фиксирует «снижение» чувства юмора в результате психопатологии, и качественный, что предполагает наличие качественной специфики юмора у больных разных нозологических групп. Гендерная психология рекомендует использовать юмор в отношении характеристик и поведения, которое вытекает непосредственно из биологических различий между мужчинами и женщинами. В исследовании мы акцентируем внимание на такой функции юмора, как терапевтическая, согласно которой смех успокаивает, улучшает внешность человека, повышает иммунитет, повышает стрессоустойчивость.

Ключевые слова: чувство юмора, психофизиологические особенности, гендерные признаки.

Physiological, psychological and gender distinctions of a sense of humour are defined in the article. Medico-physiological approach considers the humour as the emotion that has both physiological and empirical components. Along with the characteristic subjective feelings of pleasure, fun and cheerfulness, this emotion is accompanied by a number of biochemical changes in the brain, autonomic nervous system and the endocrine system, concerning such matters as mediators, opioids, hormones and neuropeptides. The psychological definition of a sense of humour can be interpreted as a complex of perceptive, cognitive, emotional, physiological and behavioural processes. In the field of clinical psychology two approaches can be combined: quantitative, that captures the "elimination" of a sense of humour as a result of psychopathology, and qualitative, that stipulates the availability of high quality specific features of humour in patients with various nosological forms. Gender Psychology encourages the use of humour regarding the characteristics and behaviours that derived directly from biological differences. In the study, we focus our attention on the function of humour as therapy, in which laughter soothes, improves the appearance of the person, increases immunity and stress resistance.

Keywords: a sense of humour, psycho-physiological peculiarities, a gender indication.

Почуття гумору в психології до сих пір не отримало обґрунтованого наукового тлумачення, тому сьогодні рано ще говорити про точну й науково сформовану психологію гумору. Серйозні наукові дослідження в психології гумору представлені у працях таких вчених, як Рід Мартін, Раміль Гаріфулін, Ю. Борєв, Майкл Аптер, Роберт Уайер, Джеймс Коллінз, К. Глінк, А. Редозубов та М. Войнаровський.

Згідно з поглядами означених дослідників, розуміння природи гумору і комічного є можливим через вивчення даного предмету у його безпосередньому прояві, а процес гумору вміщує такі компоненти, як соціальний контекст, когнітивно-перцептивний процес, емоційну реакцію та вокально-поведінкове вираження сміху.

Більшість науковців (М. Аргайл, М. Аптер, М. Джервейс, Д. Вілсон) зосереджували науковий інтерес на соціальному контексті гумору, зазначивши, що гумор є соціальним явищем і виступає способом взаємодії людей у формі гри. Грайливий настрій, пов'язаний із гумором, Аптер називав парателічним станом, який відрізняється від серйозного, цілеспрямованого телічного стану. Артуру Кестлеру належить введення у науковий обіг терміну «бісоціація», що позначає психічний процес, який бере участь у сприйнятті гумористичної невідповідності.

Як зазначає С. Хазова, «адаптаційну природу почуття гумору можна прослідкувати, аналізуючи механізми й особливості його становлення та розвитку в онтогенезі» [17, с. 177].

К. Ізард у своїй монографії «Психологія емоцій» пише про те, що «рефлекс сміху закладений у людині на генетичному рівні, проте він може проявитися не відразу. Діти починають усміхатися, коли бачать обличчя близької людини, лише у віці трьох місяців. Немовля усміхається, тому що йому приємно бути сухим, ситим, слухати звернення до нього значимих близьких. Цілком виправдане

припущення, що у немовлят відсутня категорія комічного та рефлексія з цього приводу» [12, с. 124].

Як стверджують деякі науковці такі як Н. Кузнецова [8], Р. Березовська [5], «типові ситуації, в яких сміються маленькі діти, – це ті, коли вони переживають змішані почуття тривоги та безпеки (це стосується навіть таких прикладів, як гра у схованки, лоскотання та втеча від дорослого)» [8, с. 148].

О.Козинцев погоджується із даними спостереженнями, наводячи думку Дарвіна, згідно із якою дитячий сміх є відображенням радості, страху, а з часом, як і у мавп, – ігрової ворожості [7, с. 99].

На другому році життя починається етап становлення активного гумору. У цей час мозок починає формувати перші абстрактні символи і діти отримують інтелектуальне задоволення від «неправильного» вживання осмислених ними образів (наприклад, «чищення зубів» олівцем або «розмови по телефону» за допомогою ложки як слухавки телефонного апарату) [4, с. 18]. Приблизно на третьому році життя процес пізнання переходить на нову стадію, на якій діти пов'язують предмети не тільки із символами, але й з певними їхніми характеристиками. Напевно, вже в цьому віці можна прослідкувати перші ознаки використання гумору як ресурсу подолання негативних емоцій та виходу зі складних ситуацій [12, с. 109]. Коли діти досягають дошкільного віку, сміх все більше виникає у них у результаті ігрових взаємодій вже не тільки із дорослими, але й з іншими дітьми. Ставлення до гумору змінюється потенційно болочих, що викликають тривогу або почуття провини, тем: смерть, насильство, покарання, хвороба, сексуальність, дурість. Використовуючи ігрову гумористичну фантазію, дитина здатна перетворити загрозливу ситуацію у дещо смішне та приємне» [13, с. 286].

Як зазначає Рід Мартін у своїй праці «Психологія гумору» розуміння дітьми таких засобів вираження гумору як іронія і сарказм з'являється лише у 5-6 років, однак лише у 8-9 років діти починають сприймати іронічні образи як більш цікаві. У свою чергу, студенти коледжу давали ще більш високі оцінки іронії, що свідчить про те, що людина не може повністю розуміти гумористичні аспекти іронії до юності або ранньої дорослості [9, с. 284].

Більшість сучасних вчених заявляють, що діти часто використовують гумор з метою контролю таких емоцій як тривога, страх та напруга. У своїх дослідженнях на даний факт звернула увагу Вольфенштейн: «велика частина дитячого гумору стосується потенційно болочих, що викликають тривогу або почуття провини, тем: смерть, насильство, покарання, хвороба, сексуальність, дурість. Використовуючи ігрову гумористичну фантазію, дитина здатна перетворити загрозливу ситуацію у дещо смішне та приємне» [13, с. 286].

У дошкільному віці діти дізнаються про фізичні відмінності між статями, що також стає темою для жартів і потім сприяє все більш зростаючій популярності сексуальних жартів у підлітковому віці та у дорослому житті. Проте у формуванні та подальшому розвитку почуття гумору у дітей велику роль відіграють різні аспекти соціальної ситуації (наприклад, сімейне оточення), які і призводять до індивідуальних відмінностей в почутті гумору у майбутньому.

Величезне значення у формуванні почуття гумору у дитини має її взаємодія з матір'ю, із її емоційним станом, що потім знаходить відображення у взаємодії із сім'єю, а пізніше і в соціальних інститутах. Складно уявити собі життєрадісну дитину в сім'ї, де переважають депресивні взаємодії. Отже, сім'я є головним соціальним інститутом виховання почуття гумору у дитини. Дитина, що володіє почуттям гумору, набагато легше встановлює дружні зв'язки, заслуговує симпатію у однолітків, а виростаючи, легко знаходить контакт із колегами по роботі, «спритно» вирішує конфлікти та проблеми.

У шість років відбувається вдосконалювання гумору на мовленнєвому рівні [11]: діти отримують задоволення від перекручування слів, смішних загадок та рифм. Як зазначає Т.Любимова, у цьому віці можна спостерігати, як дитина, яка навчається розуміти гумор і жарти, опановує світ змісту та вдосконалює процес прийняття рішень. Дитина робить перші спроби сміятися над тим, що не містить ніякої радості. Такі спроби можна спостерігати, якщо вдивитися в обличчя дитини, яка сміється разом з дорослим над гуморескою – сміх дитини в даному разі є формальним. Саме в цьому віці відбувається перший протест дитини проти дорослих табу за допомогою гумору – жартів на тему статевих органів, «страшилок», «садистських куплетів» [11, с. 29].

Абстрактне мислення дитини розвивається до 12 років, і з його розвитком дитячі жарти стають все складнішими за змістовим наповненням. Як вважає І. Майер-Ліст [5], на цьому етапі формування почуття гумору можна вважати в цілому завершеним. Таким чином, шлях становлення почуття гумору в процесі онтогенезу демонструє роль почуття гумору як форми подолання негативних емоцій, що відчуває дитина. У цьому контексті розглянемо також етапи розвитку дотепності, наведені Фрейдом [16]. Автор вважає, що з розвитком мовлення дитина опановує гру, що полягає в поєднанні слів та думок. Вона отримує задоволення від повторення подібного матеріалу, від знаходження вже відомого, що пояснюється як економія психічних витрат. Ці ефекти задоволення заохочують дитину до гри та продовження таких ефектів, незважаючи на значення слів та зв'язок речень. Тобто, за Фрейдом, перший ступінь розвитку дотепності – гра словами та думками, що мотивується певними ефектами задоволення від економії [16, с. 118]. Посилення критичного ставлення до продукту своєї розумової та мовленнєвої активності призводить до відмови від гри як беззмістовної діяльності. Проте дитина не бажає відмовлятися від задоволення і тому шукає засобів, щоб знову пережити радісний настрій.

Починається другий ступінь розвитку дотепності: розвиток жарту. За допомогою жарту дитина прагне отримати задоволення, що дає гра, при цьому запобігти критиці. Жарт, що є типовим для другого ступеня розвитку, відрізняється від дотепу, який є характеристикою третього ступеня, тим, що у разі жарту задоволення отримується від здійснення того, що заборонено критикою. Дотеп, у свою чергу, здатний забезпечити задоволення, незважаючи на вплив критики, тобто за допомогою високорозвиненого вміння оперувати мовним матеріалом. Такий погляд на розвиток почуття гумору ще раз підкреслює переконання автора в наявності в ньому певного адаптивного потенціалу [15, с. 65].

В останні десятиліття особливо гостро стоять питання, пов'язані із особливостями статі людини та її психологічними відмінностями. Стать – це термін, який позначає ті анатомо-біологічні особливості людей, на основі яких люди визначаються як чоловіки або жінки. Його слід вживати відносно

характеристик і поведінки, яка витікає безпосередньо із біологічних відмінностей між чоловіками та жінками [10].

Розглянемо деякі біологічні відмінності між чоловіком і жінкою – так звані ознаки статевого диморфізму, що наводить Бендас Т.В. [3, с.46]:

1. Зріст. Сучасні дані про статеві відмінності за показником зростання демонструють перевагу хлопчиків, починаючи із народження, більш раннє дозрівання дівчаток і, як наслідок, раннє настання і першого, і другого ростового зрушення і неспівпадання періодів максимальних стрибків в зростанні у різної статі. 2. Вага. Дівчатка і жінки більше додають у вазі, чим хлопчики і чоловіки. Враховуючи, що відносно зростання спостерігається протилежна тенденція, то можна сказати, що чоловіки стають дедалі довшими, а жінки – круглішими. 3. Моторика. У дослідженнях Гейманса Р. наголошується, що хлопчики є більш рухливими («насилу можуть сидіти смиренно») і такими, що віддають перевагу активним іграм. У свою чергу, дівчатка-гімназистки характеризуються спокійною поведінкою. Дорослішаючи, жінки стають більш рухомі та діяльні, ніж чоловіки, часто жестикулюють, схоплюються з місця, ходять по кімнаті. 4. Будова мозку. У чоловіків більш вираженою є асиметрія півкуль, зокрема більш вираженою є ліва півкуля, а у жінок – права півкуля, що обумовлює переважання у чоловіків аналітичного мислення, а у жінок інтуїтивного, образного і чуттєвого пізнання [3, с.57]

В огляді психологічних досліджень статевих відмінностей Г.Гейманс виділяє наступне: 1) У жінок виявлений менший об'єм свідомості. Оскільки істерія частіше зустрічається у жінок, а для неї характерна звужена свідомість, то об'єм свідомості у жінок менший, ніж у чоловіків. 2) Навіюваність не пов'язана зі статтю. Більш піддаються чужому впливу емоційні жінки та емоційні чоловіки порівняно з неемоційними представниками обох статей. 3) Емоційність жінок є їхньою головною відмінністю від чоловіків. У жінок вищий рівень тривожності, велика значимість зв'язку емоцій із міжособистими відносинами, велика чутливість до негативних життєвих подій друзів і близьких, частіше спостерігаються депресії, повідомлення про свої негативні емоції, наголошується велика яскравість позитивних емоцій, відсутність соромливості при демонстрації емоційних реакцій, більша відповідність невербальній експресії емоційному стану і велика точність декодування емоційних невербальних сигналів інших. Для хлопчиків і чоловіків характерне прагнення приховувати свої емоції, особливо негативні, емоційна стриманість. Можна говорити про існування гендерних типових «чоловічих» і «жіночих» емоцій: для чоловіків це гнів, а для жінок – сум та страх. 4) Жінки краще сприймають, але гірше спостерігають, що пояснюється їх меншим інтересом до деяких завдань. Жінки демонструють тонку спостережливість тільки в тому, що їх цікавить. В цілому одні речі краще сприймають жінки, інші – чоловіки. Для жінок характерний строгіший відбір матеріалу при одночасному пред'явленні [10].

5. Увага. Наголошується перевага жінок у вибірковості, стійкості і об'ємі уваги, орієнтація дівчаток і жінок на швидкість, а хлопчиків і чоловіків – на точність роботи (за показниками об'єму, стійкості і розподілу уваги), перевага чоловіків в роботі з новими, а жінок – із старими, шаблонними стимулами, а також перевага жінок в «комунікативній увазі» (до думок і відчуттів партнера). 6. Уявлення і уява. Жіноча фантазія є більш живою, зважаючи на їх більшу емоційність. Вони володіють виразнішими і барвистішими образами. Жінки краще за чоловіків уявляють майбутні розмови і спори із співбесідником, при чому у всіх подробицях. 7. Мислення. Чоловіки сприймають події, речі розчленовано і послідовно, мислення і відчуття відокремлені один від одного. Жінки ж сприймають те, що оточує злито, сумно, мислення і відчуття нерозривно зв'язані і існують у формі «генід» (чогось сумного, невловимого і невизначеного, як ранні дитячі спогади або думка, що вислизнула, під час розмови) [3, с. 214].

У 1974 р. Сандра Бем сформулювала свою гіпотезу про існування 3 типів людей із різною гендерною ідентичністю: із переважанням фемінінних характеристик, із переважанням маскуліних характеристик, і з переважанням андрогінних, тобто тих, у кого спостерігається баланс маскуліних і фемінінних характеристик. При цьому найпривабливішим їй здавався третій тип: на її думку, андрогінні особи володіють адаптивністю і гнучкістю поведінки, відрізняються творчими схильностями і найбільш психологічно благополучні. Перші ж два типи зображалися негнучкими, обмеженими, такими, що демонструють в своїй поведінці гендерні стереотипи, що існують в суспільстві [14, с. 23]. У 1975 р. Джудіт Спенс піддала критиці операціональне визначення андрогінності, зроблене Бем, і запропонувала інший показник: андрогінність – це поєднання високої маскуліності і високої фемініності. Це абсолютно інше розуміння андрогінності [14, с. 39]. Пізніше Сандра Бем відмовилася від ідеї андрогінності, оскільки в суспільстві, в якому дуже популярне чітке розділення на «чоловіче-жіноче» виховувати дітей у дусі невизначеної і не дуже зрозумілої андрогінності – означає ставити їх в складні умови.

Американські дослідники Мелірі Тейлор і Джудіт Холл провели мета аналіз робіт, присвячених андрогінності. Використовувалися традиційна (фрейдівська) модель психологічного добробуту (уявлення, що чоловіки повинні бути маскуліними, а жінки – фемінінними), андрогінна модель (поєднання помірно виражених маскуліності і фемініності), фемінінна модель (володіння фемінінними рисами забезпечує індивідові добробут в суспільстві) і маскулінна модель (психологічний добробут пов'язаний із переважанням маскуліних рис) [18]. Мета аналіз показав, що психологічний добробут забезпечувався тільки четвертою моделлю – маскуліною [10]. Численні дослідження на виявлення гендерних особливостей у почутті гумору, показали наявність відмінностей в останньому. Так, використання проектної методики для діагностики мотиваційної сфери особистості «Тест гумористичних фраз» (ТГФ), запропонованої у 1982 році А. Шмельовим і В. Болдиревою, показало, що жінки більше сприймають гумор на тему сімейних негараздів та ігнорують тему взаємин статі. Чоловіки ж більше цікавляться гумором на тему людської дурості, а ігнорують тему агресії та самозахисту [2].

Сприйняття гумору чоловіків та жінок відрізняється за тематикою: взаємини статі, сімейні негаразди, бездарність в мистецтві, людська дурість. Відмінності обумовлені соціальними нормами та ролями, біологічними передумовами.

На противагу до соціального підходу до вивчення гумору, в науці існує медико-фізіологічний погляд на гумор. Подібно іншим емоціям, радість від гумору має як фізіологічні, так й емпіричні

компоненти. Поряд із характерними суб'єктивними почуттями задоволення, розваги і життєрадісності, ця емоція супроводжується цілим рядом біохімічних змін у мозку, вегетативної нервової системи та ендокринної системи, стосується таких речовин, як медіатори, гормони, опіоїди та нейропептиди. Цей нейрохімічний коктейль впливає на серцево-судинну, скелетно-м'язову, травну та імунну системи. Біологічні компоненти емоції радості послужили основою для зроблених в останні роки заяв про потенційну користь гумору і сміху для здоров'я. Однак точний характер фізіологічних змін, що супроводжують радість, досі не є цілком зрозумілим і потребує додаткових досліджень у даній сфері. Неврологічні дослідження вказують на те, що ці різні компоненти процесу гумору включають різні, але пов'язані між собою області мозку. Слово «гумор» часто використовується у вузькому значенні для позначення когнітивно-перцептивного компоненту – психічних процесів, які беруть участь у створенні або сприйнятті чогось смішного або забавного.

У результаті тривалого періоду вивчення та дослідження психології гумору, сьогодні в науці існує велика кількість теорій гумору: теорії несумісності, теорії неконгруентності, теорії амбівалентності, конфігураційні теорії та теорії ворожості. Існує аналогічна група теорій Патриції Кейт-Шпігель, де виокремлені теорії переваги (сміх виникає, якщо людина відчуває себе не настільки дурною, повторною, нещасною або слабкою, як оточуючі) та теорії вивільнення (смішне є результатом вивільнення психічної енергії, звільняючи людину від деякого обмеження). Окремої уваги заслуговує теорія гумору З. Фрейда, в якій гумор виступав «засобом отримання задоволення, незважаючи на попередні болісні афекти», тобто задоволення від гумору виникає у зв'язку з «економією афективної витрати». Фрейд наділяє гумор захисною функцією вищого рівня, оскільки гумор не ховає від свідомості уявлення, які пов'язані із сильним афектом. Згодом ідеї Фрейда були розвинуті його послідовниками: Д. Флагелем, М. Чойсі, Е. Крісом.

Варто відмітити, що психологічні визначення почуття гумору підкреслюють його складну організацію та комплексність, а почуття гумору можна визначити як комплекс перцептивних, когнітивних, емоційних, фізіологічних та поведінкових процесів. За своїм практичним змістом, гумор є формою соціальної гри й, водночас, виконує ряд важливих і серйозних психологічних функцій, які прийнято ділити на три категорії: когнітивна та соціальна користь від позитивної емоції радості; використання гумору для соціальної комунікації та впливу; зняття напруги та збереження психічної рівноваги при настанні неприємностей. Психологія взаємовідносин (Мішель Шюта) припускають, що гумор відіграє важливу роль у вирішенні фундаментальних для міжособистісних відносин завдань (визначення потенційного партнера для відносин, встановлення, розвиток і підтримку ключових відносин; спільна діяльність) та виступає засобом пом'якшення конфліктів і напруги між людьми. Разом з тим, гумор не завжди є соціальним та доброзичливим, і в багатьох випадках гумор припускає сміх над поведінкою та рисами людей, які сприймаються дещо незвичайними і безглуздими. У процесі еволюції гумор використовується як для зміцнення групової ідентичності, так і виключення членів з групи шляхом висміювання. Роль гумору в управлінні поведінкою і забезпечення дотримання соціальних норм також передбачає, що люди можуть використовувати його для підтримки свого власного статусу у груповій ієрархії.

Отже, гумор в своїй основі не є ні дружнім, ні агресивним: це засіб одержання емоційного задоволення, який може використовуватися як із благими, так і з ворожими намірами – парадокс гумору. У рамках дослідження ми акцентуємо увагу на такій функції гумору, як терапевтична, згідно із якою сміх заспокоює, покращує зовнішність людини, підвищує імунітет, підвищує стресостійкість. Науково доведено, що сміх має знеболювальний ефект, оскільки гормони щастя ендорфіни, які виробляються, коли людина сміється, є природними болезаспокійливими речовинами. У сучасному світі існують різні напрямки, де сміх цілеспрямовано використовується із цілющю-оздоровчою метою: сміхотерапія (як елемент гуморотерапії), його сміху (хасья-йога), сміх у духовних практиках та лікарняна клоунада (як частина клоунотерапії).

Почуття гумору виступає критерієм особистісного розвитку, інтелекту, здатності до самоіронії, а це означає – і до подальшого розвитку. Існують фізіологічні особливості формування гумору у людей різних вікових категорій. Найбільш складним є питання формування почуття гумору у дітей. Згідно із К. Ізардом, «рефлекс сміху закладений у людини на генетичному рівні, проте він може проявитися не відразу». Численні дослідження на виявлення гендерних особливостей у почутті гумору, показали наявність відмінностей в останньому. Так, використання проектної методики для діагностики мотиваційної сфери особистості «Тест гумористичних фраз» (ТГФ) А. Шмельова та В. Болдирєвої показало, що жінки більше сприймають гумор на тему сімейних негараздів та ігнорують тему взаємин статі. Чоловіки ж більше цікавляться гумором на тему людської дурості, а ігнорують тему агресії та самозахисту. Сприйняття гумору чоловіків та жінок відрізняється за тематикою: взаємини статі, сімейні негаразди, бездарність в мистецтві, людська дурість. Відмінності обумовлені соціальними нормами та ролями, біологічними передумовами. Вчені зі Стенфордського університету (США) прийшли до висновку, що жінки реагують на гумор і жарти повільніше, ніж чоловіки. Зате сміються довше. Ймовірно, останнім фактом пояснюється і їх більш висока тривалість життя – адже сміх діє як релаксант.

Завдяки експериментам було встановлено, що у жінок для оцінки гумору і сміху надто задіяні ділянки мозку, які відповідають за мову і комплексний аналіз. Чоловіки використовують їх набагато менше, реагуючи тим самим на гостроти швидше. Тому був зроблений висновок, що жінки надають перевагу м'яким комедіям, добре підготовленим жартам, тоді як чоловікам подобаються короткі і влучні вислови. При цьому чоловіки є більш цинічними, ніж жінки, і тому вони обожають «чорний гумор». У будь-якому разі наявність почуття гумору традиційно вважається атрибутом здоров'я та психологічного добробуту. За умови наявності різного роду психічних захворювань здатність жартувати і сприймати гумор, так чи інакше, страждає. Проте дослідження механізмів порушення почуття гумору й дотепності при різних видах психопатології все ще перебуває на початковому етапі.

Таким чином, наявні дослідження почуття гумору у сфері клінічної психології можна об'єднати у два підходи: кількісний і якісний. Перший – фіксує «зниження» почуття гумору у результаті психопатології, а другий – передбачає наявність якісної специфіки гумору у хворих різних нозологічних груп. Наприклад, при шизофренії у зв'язку зі спотворенням процесів узагальнення, знижується здатність до впізнавання гумору. Зниження емоційної залученості і схильність до ідентифікації із висміюваним персонажем перешкоджають отриманню задоволення при сприйманні гумору, хворі не схильні запам'ятовувати анекдоти. Хворі шизофренією люблять жарти, засновані на парадоксі і порівняно із віддаленою ознакою. При наявності в клінічній картині депресивного синдрому, хворим шизофренією подобається також цинічно-песимістичний гумор, вони відкидають непристойні анекдоти. Депресія і почуття гумору мають зворотний зв'язок. Для депресивного синдрому характерні тенденції до самозвинувачення, самознищення, самокритики. Однак, при депресії сприйняття гумору страждає не тотально, а лише на рівні окремих компонентів. Зниження сміхової активності у пацієнтів із різною психопатологією може пояснюватися самим фактом захворювання і стаціонарування. Незважаючи на зниження сміхової активності, хворі із депресивним синдромом здатні отримувати задоволення при сприйнятті гумору. Хворі із депресивним синдромом не люблять непристойних анекдотів. Це може пояснюватися або зниженням сексуального інтересу, або загальним зниженням рівня експансії цих хворих. Суїцидальним пацієнтам подобається гумор на тему смерті. Пацієнти із маніакальним синдромом схильні жартувати і сміятися, вони люблять сексуальний гумор і анекдоти на тему алкоголізму і наркоманії.

Клінічні дані показали те, що високий рівень тривожності знижує ефект комізму при сприйнятті гумору. Однак вплив фактора тривожності на виникнення почуття смішного не завжди є однозначним, він залежить від рівня інтелектуальної складності жарту. Порушення почуття гумору у тривожних хворих описані психоаналітиками. Ними обговорюється феномен неусвідомлюваних жартів, коли людина говорить смішні речі, не усвідомлюючи їхньої комічності. Можна зробити висновок, що використання гумору у якості інструменту клінічної діагностики, очевидно, є привабливим, оскільки підвищує мотивацію та емоційну включеність як пацієнта, так і лікаря або психолога, може скорочувати час обстеження.

Література

1. Аверинцев, С.С. Бахтин, смех, христианская культура / С.С. Аверинцев // М. М. Бахтин как философ. – М.: «Наука», 1992. С. 7-19.
2. Апробация опросника отношения к юмору и смеху на российской выборке / Е.М. Иванова, Е.А. Стефаненко, С.Н. Ениколопов, Р. Проьер, В. Рух // Сборник материалов Всероссийской юбилейной научно-практической конференции (к 85-летию Ю.Ф. Полякова). – М., 2013. – С. 59-61.
3. Бендас Т.В. Гендерная психология. Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.
4. Бергсон А. Смех. – М.: Искусство, 1992. – 127с.
5. Березовская Р.А. Роль юмора в развитии синдрома профессионального выгорания менеджеров / Березовская Р.А., Буенок А.Г. // Вестник СПбГУ. Серия 12: Психология. Социология. Педагогика. – 2011. – Вып. 4. – С. 36-43.
6. Иванова Т.В. Остроумие и креативность // Вопросы психологии. – 2002. – №1. – С.76-87.
7. Козинцев А.Г. Человек и смех / А.Г. Козинцев – СПб.: Алетейя, 2007. – 236 с.
8. Кузнецова Н. Психологическое исследование юмора / Н. Кузнецова / Вопросы психологии. – 1984. – № 6. – С. 146-150.
9. Мартин Р. Психология юмора / Р. Мартин. – СПб.: Питер, 2009. – 480 с.
10. Наталія Чухим. Гендер та гендерні дослідження в ХХ столітті. – Режим доступу на: <http://www.gendercentre.org.ua/htdocs/article%2001.htm>
11. Оллпорт Г. Личность в психологии / Г. Оллпорт. – М.: КСП; СПб.: Ювента, 1998. – 345 с.
12. Психология эмоций / Под. ред. Изарда К. – СПб: Питер, 2000. – 606 с.
13. Психология: учебник / В.М. Аллахвердов, С.И. Богданова, Л.И. Вансовская и др.; отв. ред. А.А. Крылов; 2-е изд., перераб. и доп. М.: Изд. группа «Проспект», 1998. – 583 с.
14. Симонов П.В., Ширшов П.М. Темперамент, характер, личность. – М.: Наука, 1984. – 161 с.
15. Степанова М. Смеяться, право, не грешно...или с юмором о психологии и психологах. – М.: 2009.
16. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. – Донецк: Сталкер, 1999. – 349с.
17. Хазова С.А. Юмор как ресурс совладающего поведения / С.А. Хазова // Сибирский педагогический журнал. – 2012. – № 3. – С. 177-182.
18. Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being: Development of the Humor Styles Questionnaire / R.A. Martin, P. Puhlik-Doris, G. Larsen, J. Gray, K. Weir // Journal of Research in Personality. – 2003. – No. 37. – P. 48-75.

Literatura

1. Averintsev S.S., Bahtin, smekh, hristianskaya kultura // M.M. Bahtin kak filosof. – M.: "Nauka", 1992. – S. 7-19.
2. Aprobatsiya oprosnika otnosheniya k umoru i smehy na rossiyskoi vyborke / Ye.M. Ivanova, Ye.A. Stefanenko // Sbornik materialov Vserossiyskoi yubileynoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (k 85-letiyu Yu. F. Polyakova). – M., 2013. – S.59-61.
3. Bendas T.V. Gendernaya psihologiya. Uchebnoye posobiye. – Spb.: Piter, 2006. – 431 s.
4. Bergson A. Smeh. – M.: Iskustvo, 1992. – 127 s.
5. Berезovskaya R.A., Buenok A.G. // Vestnik SPbGU. Seriya 12: Psihologiya. Sotsiologiya. Pedagogika. – 2011. – Vyp. 4 – S. 36-43.
6. Ivanova T.V. Ostroumiye i kreativnost // voprosy psihologii. – 2002. – № 1. – S.76-87.

7. Kozintsev A.G. Chelovek i smeh. – SPb.: Alteya, 2007. – 236 s.
8. Kuznetsova S. Psihologicheskoye issledovaniye umora / N.Kuznetsova // Voprosy psihologii. – 1984. – № 6. – S.146-150.
9. Martin R. Psihologia umora / R. Martin. – SPb.: Piter, 2009. – 480 s.
10. Nataliya Chukhym. Gender ta genderni doslidzhennia v XX stolitti. – Rezhym dostupu: <http://www.gendercentre.org.ua/htdocs/article%2001.htm>
11. Ollport G. Lichnost v psihologii / Ollport G. – M.: KSP; SPb: Uventa, 1998. – 345 s.
12. Psihologia emotsyi / Pod red. Izarda K. – SPb: Piter, 2000. – 606 s.
13. Psihologia: uchebnik / V.M. Allahverdov, S.I. Bogdanova, L.I. Vansovskaya i dr.: otv.red. A.A. Krylov: 2-e izd., pererab. i dop. M.: Izd.gruppa "Prospekt", 1998. – 583 s.
14. Simonov P.V. Shirshov P.M. Temperament, Harakter, lichnost. – M.: Nauka, 1984. – 161 s.
15. Stepanova M. Smeyatsia pravo ne greshno ... ili s umorom o psihologii i psihologah. – M.: 2009.
16. Freid Z. Ostroumiye i yego otnosheniye k bessoznatelnomu. – Donetsk: Stalker, 1999. – 349 s.
17. Hazova S.A. Umor kak resurs sobladaushchego povedeniya / Hazova S.A. // Sibirskiy pedagogicheskiy zhurnal. – 2012. – № 3. – S.177-182.
18. Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being: Development of the Humor Styles Questionnaire / R.A. Martin, P. Puhlik-Doris, G. Larsen, J. Gray, K. Weir // Journal of Research in Personality. – 2003. – No. 37. – P. 48-75.

Розділ: Психофізика

УДК 159.938.2:159.955:530.145

Психофизические механизмы развертывания бытийных событий в ситуациях неопределенности

Вертель А. В., Кузикова С.Б., Важинский С. Э.
antonvertel@mail.ru, kuzikova_svetlana@ukr.net, sevzhasmin@mail.ru

В статье рассматривается возможность решения психофизической проблемы с позиций «холистической» концепции Единого мира, через феномен «синхроничности». Показано, что индивидуальное сознание в своей глубинной основе совпадает с абсолютным бытием. Проанализированы основные альтернативные интерпретации квантовой механики в свете психофизического континуума. Обосновано, что одним из возможных решений психофизической проблемы является интеграция концепций психофизического параллелизма и дуализма физического и психического.

Ключевые слова: психофизика, квантовая физика, синхроничность, холистичность, дуализм, детерминизм, индивидуальное сознание, смысловое поле.

У статті розглядається можливість вирішення психофізичної проблеми з позицій «холістичної» концепції Єдиного світу, через феномен «синхронічності». Показано, що індивідуальна свідомість у своїй глибинній основі збігається з абсолютним буттям. Проаналізовано основні альтернативні інтерпретації квантової механіки у світлі психофізичного континууму. Доведено, що одним з можливих рішень психофізичної проблеми є інтеграція концепцій психофізичного паралелізму і дуалізму фізичного і психічного.

Ключові слова: психофізика, квантова фізика, синхронічність, холістичність, дуалізм, детермінізм, індивідуальна свідомість, смислове поле.

The article discusses the possibility of solving the psychophysical problem from the standpoint of «holistic» concept of the One World, through the phenomenon of «synchronicity». It has been shown that the individual consciousness in its deepest basis coincides with the absolute being. We analyzed the main alternative interpretations of quantum mechanics in the light of psycho-physical continuum. It is proved that one of the possible solutions to the mind-body problem is the integration of the concepts of psychophysical parallelism and dualism of the physical and mental.

Keywords: psychophysics, quantum physics, synchronicity, holistic, duality, determinism, psychophysics, individual consciousness, semantic field.

Постановка проблемы. Синхроничность, изначально интересующая нас как психическое явление, уже по определению К. Г. Юнга не вписывается в перечень позитивистских терминов. В нашем каузальном мышлении мы проводим четкую границу между психическими и физическими событиями и только наблюдаем, как физические явления порождают друг друга и оказывают каузальное влияние друг на друга и на психические события. Вплоть до XIX века в науке господствовало мнение (бытующее до сих пор), согласно которому физические явления вызываются только физическими причинами, а психологические явления вызываются только психическими причинами.

Цель статьи проанализировать роль синхронистических явлений (тех событий, которые не связаны причинно-следственной связью, а связаны смысловой состоятельностью) в решении проблемы психофизического понимания развертывания бытийности.

Изложение основного материала исследования. По мнению М.-Л. фон Франц, если разграничение на мир сугубо физических и на мир исключительно психических явлений неверно, то все не сводится только к психосоматике. «Совершенно иным ... является синхронистический (то есть китайский) способ мышления. Первобытное мышление отличает дифференцирование, в процессе которого никогда не проводится различие между психологическими и физическими фактами, при этом исследования вероятности одновременных событий могут учитываться как внутренние, так и внешние факты» [4, с. 2].

Иными словами, М.-Л. фон Франц подводит к тому, что доступная нам реальность представляет собой психофизический континуум, признание чего позволяет объяснить и включить в научную картину мира синхронистические явления. Несмотря на интуитивную потребность согласиться с реальностью этого континуума, возможность которого в свое время (только) предполагал В. Паули, предварительно все-таки следует обратить внимание на тот факт, что не вызывающее сомнения «причинно-следственное взаимодействие между физическим и психическим» осуществляется по-разному в прямом и обратном направлении, то есть их отношения не коммутативны. Физические явления естественным и прямым образом служат триггерами психических процессов – ощущения, восприятия, воздействий, поступающих извне. Они выступают первым звеном в актах сознания и непосредственного мышления. В противоположном направлении передача действия (воздействие) происходит лишь посредством трансценденции границы между двумя реальностями, которая пролегает через смысл, то есть в сознании. Любое действие человека во внешнем мире имеет психологическую подоплеку, и любое физическое воздействие на человека сказывается на его психике. Вопрос, следовательно, не в каузальном взаимодействии этих двух сфер, а в том, носят ли их отношения трансцендентальный характер.

Ситуации, когда физическое явление не находит ответа в сознании, в религиозной доктрине соответствует промыслительность, состоящая в том, что смысл происходящего раскрывается через определенное время. Обратная ситуация, когда в сознании возникает, инициируется мысль, далее не находящая ответа в физической реальности, соответствует фантазии.

Именно такая некоммутируемость аспектов психофизического континуума накладывает запрет

на магическое отношение умозрительной и физической реальности. В этом смысле синхронистичность отличается от магии тем, что психическое событие в ней не является ни психической, ни физической причиной некоего физического события – отсутствует словесная команда или физическая передача сигнала. Психический акт как волевая и осознанная причина изменений в физической реальности апостериорно относится к разряду сверхъестественного, требуя для своей реализации привлечения сил, не входящих в действующий научный (и природный) арсенал. То есть феноменологически смысл выступает не оператором последовательности «мысль – физическое действие», а результатом метафизической корреляции двух явлений – психического и физического, будучи, однако, имманентным первому.

Уже исходя из определения синхронистичности как смыслового совпадения событий двух сфер, она есть явление психофизическое, и нам следует попытаться искать ее объяснение на стыке психологии и физики. Кроме того, здесь требуется неклассический подход к явлению, в котором принимает участие субъект. От индивидуальных (как у Христа: «только через Меня») особенностей или предпочтений этого субъекта зависит итоговое встраивание некоего события, со-впадения в уникальную (персональную) картину мира. Такой поворот уже подсказывает аналогию психо-феноменологии с квантовой физикой, поиски в первой субъект участвует во всех полномочиях, а во второй лишь в качестве оператора, делающего выбор, влияющий на результат эксперимента. Но это уже два полюса одной реальности. Насколько нам известно, такой пограничной науки, как психофизика, еще нет, хотя определенные подходы наметились давно. Весьма показательны, что стремление к такому объединению давно демонстрируют физики, четко ощущая неполноту собственной теории. Здесь, помимо общеизвестных философских (то есть метафизических, устремленных к мировоззренческой интерпретации своих находок) работ выдающихся физиков (Э. Шредингер, В. Гейзенберг etc.), внимание привлекает актуальная сегодня квантовая концепция сознания, разрабатываемая М. Б. Менским [3, с. 107 – 109], из которой следует прямой вывод, что квантовая физика, пока еще сама того не ведая, изучает явления (феномены) сознания. Квант в таком случае можно понимать, как организующий, упорядочивающий, негэнтропийный фактор.

Физическая наука в сфере представления, посредством своих лаконичных формул (А. Эйнштейн, Л. Де-Бройль etc.), продемонстрировала единство материи и энергии. Сознание как ядро атома удерживает это единство микро- и макрофеноменов, следовательно сознание и есть корень психофизической реальности (М. Б. Менский). Там, где заканчивается физика, обнаружив зависимость результатов опыта от воли наблюдателя, начинается сознание. Там, где есть свобода воли, невольно обнаруживаемая в квантовой физике как независимость поведения отдельно взятой элементарной частицы, начинается душа, живое. «Мятежный дух, послушник высшей воли» (М. Волошин) – единичный квант, слушание которого состоит в обособлении от физического закона. Высшая воля же состоит в единстве Света. Полная картина мира есть синергетическое произведение свободного духа, не различающего физику и лирику.

Что же психология? Серьезный диалог двух наук начался еще с общения К. Г. Юнга и В. Паули [7, с. 19 – 24]. Последний, будучи одним из отцов квантовой механики, по крайней мере, подразумевал, что есть основания говорить о психофизическом континууме, утверждая, что психическое и физическое, возможно – два полюса одной реальности. Судя по всему, В. Паули только допускал существование психофизического континуума, не имея возможности подтвердить это экспериментально.

Такая постановка вопроса вызвана красноречивым параллелизмом даже пересечением основной проблематики, связанной с синхронистичностью в пределах психологии и той, которая решалась в контексте взаимоотношений квантовой механики и теории относительности. Вероятностный (в противовес детерминистическому) способ представления (предсказания) исхода событий в квантовой механике также характеризуется акаузальным принципом событийной феноменологии. На фоне этого скрытая общая причина синхронистических явлений, и, соответственно, альтернатива в объяснении синхронистичности, видится эквивалентной скрытым параметрам квантовых взаимодействий, дискуссия о которых имела место между копенгагенской школой (Н. Бор, В. Гейзенберг) и А. Эйнштейном. Спор, предопределивший ход дальнейшего развития квантовой теории, привел к формулированию мысленного эксперимента, известного как эффект Эйнштейна–Подольского–Розена (ЭПР-парадокс). Опытная его проверка подтвердила нелокальный характер квантовых явлений, обнаружив явление квантовой спутанности, лежащее в основании целостности Вселенной. Однако при этом было установлено, что нелокальность обеспечивается нефизическим, то есть происходящим без переноса энергии, обменом информацией между как угодно далеко разнесенными в пространстве явлениями. Ученик В. Паули Г. Стэпп писал по этому поводу: «Квантовые явления *prima facie* свидетельствуют о том, что информация распространяется способами, которые не соответствуют классическим идеям. Поэтому идея, что информация передается быстрее света, не является a priori безрассудной» (Цит. по Б. И. Спасский).

Согласно теории Дж. Сарфатти, каждый квантовый скачок является пространственной сверхсветовой передачей негэнтропии (синонимом порядка). Здесь нет передачи энергии. Между областью А и В ничто не перемещается. Но если нет передачи энергии, то негэнтропия – порядок – это и есть информация, структурирующая хаос.

Весьма радикально и одновременно интригующе обозначил суть дела В. А. Фок, который еще в 50-е годы XX века, желая подчеркнуть нетривиальный характер этой связи и ее не физически-причинную природу, назвал эту связь логической. Феномен синхронистичности, о котором в связи с ЭПР сразу же вспомнили физики в контексте общения К. Г. Юнга и В. Паули [6, с. 375 – 383], позволяет говорить также о хронологической нелокальности взаимодействия.

В работах Г. Зукава приводится соответствующая логическая схема, иллюстрирующая следствия из теоремы Белла. Она составлена на основании неформальной дискуссии в Группе фундаментальной физики Лаборатории Лоуренса Беркли. На то время имелось по крайней мере четыре миропологающих следствия из нелокального характера квантовой реальности. Первое состоит в том, что построение модели мироздания в принципе невозможно, и, по словам Г. Зукава, сторонники копенгагенской интерпретации квантовой механики (а также некоторые космологи) в большинстве своем придерживаются именно этой точки зрения [9]. Можно охарактеризовать это как здравый агностицизм,

на котором, однако, успокаивается душа не всякого философа. И действительно, при более широком взгляде такая невозможность построения картины мира свидетельствует лишь о неполноте квантовой теории, на которую вполне справедливо указывал А. Эйнштейн. Восполнить теорию можно тремя вариантами интерпретации экспериментов по теореме Белла.

Первая альтернатива квантовой механике, которая уже обсуждалась выше, состоит в том, что нелокальность, как связующий принцип мироздания, и, соответственно, феномены, не вписывающиеся в общепринятую картину мира, требуют разрешения на сверхсветовую связь, передачу информации со сверхсветовой скоростью.

Несмотря на то, что, по словам А. К. Гуца, первым заговорил «о необходимости признать дальнедействующий (мгновенный) способ взаимодействия частиц» [2, с. 123] А. Д. Александров, такая интерпретация эффекта нелокальности (как можно определить обсуждаемый феномен в другом аспекте) не выходит за рамки физических представлений о способе бытия и отношений объектов, описывая его в терминах взаимодействия или коммуникации, то есть в терминах локальности и корпускулярности. Тем не менее, суть дела как раз в том и состоит, что интерпретация экспериментов по ЭПР требует иного (нового) образа реальности и, соответственно, формы представления конституирующих ее феноменов.

Классическая парадигма физики действительно независимо от того, обладает ли свободой воли субъект, олицетворенный экспериментатором. Физические теории по этому поводу ничего сказать не могут. Поэтому мы можем либо принимать это неявное допущение (но тогда мы невольно возвращаемся к агностицизму, отнимающему у науки претензию на истину), либо руководствоваться версией Д. Бома [1], отстаивающего концепцию сверхдетерминизма, согласно которой во вселенной все происходит только так, как единственно может происходить, и свободная воля, предполагающая возможность выбора экспериментатором начальных условий опыта, есть иллюзия.

В соответствии с принципом нелокальности, части утрачивают свою самостоятельность и непоколебимую индивидуальность и видятся непосредственно связанными, так что их динамические отношения непреодолимым образом зависят от состояния всей системы (и, разумеется, от состояния более широких систем, в которые они включены, что распространяется максимальным образом и в принципе на всю вселенную). Невозможность ни о чем в отдельности сказать определенно проявляется теоретически как корпускулярно-волновой дуализм etc.

С физической точки зрения первый вариант, подразумевающий мгновенную передачу информации, в принципе, эквивалентен второму, основанному на концепции супердетерминизма. То есть мы имеем дело с двумя (в соответствии с вариантами представления одного феномена: в классических терминах физики (корпускулярных) и в философской – метафизической – волновой модальности. Во-первых, поскольку мгновенная передача информации, негэнтропии равноценна ситуации вне времени, когда информация об исходном и конечном состоянии системы присутствует всегда и везде и служит идеальным объединяющим принципом для вещей, распределенных по пространственно-временному континууму, то есть локализованных в нем. В качестве такового она конституирует принцип целостности и единства сущего.

Холистическая концепция мироздания подразумевает еще один важный аспект, разрабатываемый в частности, И. З. Цехмистро. Свойства «мира как неделимого и неразложимого на множества целого» – это не абстрактная идея, а экспериментально подтвержденный фактор. В отличие от гипотетических, ставших предметом дискуссии А. Эйнштейна и Н. Бора скрытых параметров квантово-механических взаимодействий, он определяет физическую реальность извне, поэтому для своего истолкования закономерно требует перехода от физики к метафизике. Отметим, что само по себе это означает выход к абсолютному знанию и радикальное приближение к построению адекватной, вплоть до абсолютной достоверности, картины мира. Эффект квантовой корреляции, обнаруживаемый в ЭПР-экспериментах, как пишет И. З. Цехмистро [5, с. 341–348], основывается на реальности так называемого субквантового уровня, обеспечивающего единство и целостность мира, причем единство и целостность как материального и идеального аспектов. Если реальность этого уровня не вызывает у нас сомнений, то природа его требует осмысления.

В контексте логической природы квантовых корреляций (И. З. Цехмистро), термин Д. Бома «супердетерминизм» приобретает новый оттенок: его можно понимать в сверхъестественном смысле. На роль сверхъестественного фактора как нельзя лучше подходит Логос. Иными словами, логическая форма непосредственно являет себя в вероятностном характере квантово-механических явлений, демонстрируя не каузальную в классически-физическом смысле обусловленность явлений.

Итак, в самой основе мира в силу его конечной неразложимости на множества элементов мы обнаруживаем существование логической связи и взаимозависимости в наборах вероятностных событий, наглядно проявляющейся в процессах рождения квантовых систем из единого состояния (или выходящих из квантового взаимодействия, связавшего их в единое исходное состояние). И только потом, на следующем этапе, по мере перехода квантовых систем из потенциально возможного в физически актуализировавшееся состояние, в игру вступают обычные физически-причинные связи и зависимости, связанные с передачей энергии и импульса от одной системы к другой.

Во-вторых, эта импликация разворачивается не в мире физических событий (там она просто невозможна), а в дополнительном к нему и тесно связанном с ним мире потенциальных возможностей (и вероятностей), которые по природе своей единственно только и могут быть связаны и взаимно скоррелированы чисто логически, а никак, разумеется, не физически. Итак, все квантово-корреляционные эффекты разворачиваются вне пространства и времени. То есть в сфере действия логоса, мыслящем сознании.

Основа имплицитивной логики – совпадение, попадание смысла, не требующее логического обоснования. Отсутствие такого попадания, основанного на очевидности для сознания, требует лингвистических построений, которые связывают явления посредством правил, законов, не являющихся непосредственно данными, аподиктически очевидными формами связи.

Однако логическая связь явлений на фундаментальном уровне бытия, разумеется, трансцендентна относительно уровня макроскопических явлений, поэтому Д. Бом характеризует ее как «сверхнатурный», имплицитивный порядок. В его имманентной сфере, то есть в сознании или на квантовом уровне, он выступает для сознания в качестве информации, а в физическом мире, наоборот, как негэнтропия [1]. Смысловые совпадения как синхронистические события у К. Г. Юнга, являются таким же логическим попаданием логического. Но, не имеющие дискурсивно-логической связи, они выглядят чудесными («вероятностными чудесами», по М. Б. Менскому), то есть проявлением некоей сверхъестественной воли (логики), сверхдетерминизма, расположившего события неожиданно-разумным образом. Рациональный вывод, следующий из синхронистической феноменологии – это вывод о фундаментальности идеальной, логической составляющей реальности и производности физического мира. И если логос ассоциируется у нас с разумом, то следует вывод о фундаментальном единстве мира на основе его разумного происхождения. Разум как общая причина, смысл оказывается не привязанным ко времени и вообще к системе координат. Но то, что единство мира обеспечивается его разумностью, не обязательно следует понимать в библейском смысле как первородство сознания, духа относительно материи: дух поистине веет, где хочет. Информационный уровень реален только в терминах мышления, и так и остается потенциальностью в представимой ситуации отсутствия субъекта мышления.

Холистическая модель, таким образом, не только кладет во главу угла факт целостности мироздания, не обнаруживаемый в качестве феномена в макрофизическом опыте, то есть в материальном аспекте, но объединяет духовную реальность и материальную в единый субъект действия [8].

Скрытые параметры квантовой механики сводятся к идеальному. При таком подходе становится понятным вопрос об участии наблюдателя в постановке опыта на квантовом уровне и вообще проблема скрытых параметров. Они оказываются скрытыми до такой степени, что не обнаруживаются в рамках физической реальности, какие бы высокие энергии ни достигались в нашем пространственно-временном континууме объединенными под эгидой Церны усилиями глобальной физической науки. Соответственно, она обречена на то, чтобы идти путем умножения эмпирических сущностей сверх необходимости. Идет борьба за увеличение мощностей и скоростей, от чего ожидается проникновение в физические глубины материи. Создается впечатление, что физическое научное сообщество просто (или не просто, а в целях сохранения status quo или самосохранения) проигнорировало важные выводы, которые на протяжении всего периода развития квантовой механики так или иначе озвучивались, когда ее столпы, чувствуя недостаточность научной картины мира, пробовали делать из эмпирических данных философские выводы. И здесь логическое все равно оказывается выше физического опыта, имеющего дело с материальной стороной, которая лишь одна грань сущего, которой не ограничивается человеческий опыт в универсальном смысле. Хотя подлинно логическое включает в себя и чувственное, но не как категорию философской системы, а как живую, электрическую данность, пускай (здесь мы согласны с Э. Гуссерлем) в пределах моего эмпирического субъекта. Таким опытным путем Логическое познается в своей истинности, но это опыт иного рода – мистический.

Поскольку логика осуществляется мыслящим субъектом, все мироздание суть сфера действия и феномен последнего. Но не в смысле солипсизма, а в смысле трансцендентальной субъективности Единого мира. С одной стороны, в этом отражается некая таковость, с другой – физическая непричастность логоса к феноменальной плероме, его полный диафорический апофатизм. Зеркалом этого отношения выступает апофатизм человека, приходящего в логическое равновесие с миром явлений.

Выводы. Таким образом, в контексте проблемы психофизического понимания развертывания бытийных событий мы можем говорить о существовании некоего смыслового поля. В этом поле существуют идеи, мысли, знание настоящего, прошлого и будущего. Это поле – духовное и информационное. Оно не подчиняется пространственно-временным законам и в то же время связано с материальным (физическим) полем через принцип синхронистичности. Проникая в смысловое поле, можно вносить в него изменения, то есть формировать будущее. Так, известно, что изменение восприятия/отношения человека к действительности ведет к изменению его индивидуального сознания, а значит, и его мышления, поведения, эмоциональных состояний, принимаемых решений. Однако локальные изменения, с учётом целостности психологической реальности человека, должны быть экологичными, гармоничными, актуализирующими его самость.

Литература

1. Бом Д. Причинность и случайность в современной физике / Дэвид Бом; [пер. с англ. С. Ф. Шушурина]. – М.: Издательство ИЛ, 1959. – 248 с.
2. Гуц А. К. Метафизика времени и эвентология / Александр Константинович Гуц // X Международная конференция по финансово-актуарной математике и эвентологии безопасности. – Красноярск, 2011. – С. 121–126.
3. Менский М. Б. Сознание и квантовая механика: Жизнь в параллельных мирах (Чудеса сознания – из квантовой реальности) / Михаил Борисович Менский; [авторизованный пер. с англ. Ваксмана В. М.]. – Фрязино: Век 2, 2011. – 320 с.
4. Франц М.-Л. Прорисание и синхрония (психология значимого случая) / Мария-Луиза фон Франц. – М.: Азбука-классика, 2009. – 54 с. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://psychojournal.ru/books/34-mariya-luiza-fon-franc-proricanie-i-sinhroniya.html>.
5. Цехмистро И. З. Холистическая философия науки / Цехмистро Иван Захарович. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2002. – 364 с.
6. Atmanspacher H. The hidden side of Wolfgang Pauli: an eminent physicist's extraordinary encounter depth psychology / Harald Atmanspacher // Journal of Scientific Exploration. – Vol. 11, № 3, 1997. – P. 369–386.
7. Meyenn K. Wolfgang Paul's philosophical ideas viewed from the perspective of his correspondence / Karl von Meyenn // Recasting reality. Wolfgang Paul's philosophical ideas and contemporary science; [eds.

H. Atmanspacher, H. Primas], 2009. – VIII – P. 11–32.

8. Vertel A. The concepts of consciousness in psychoanalytic tradition: philosophical analysis / Anton Vertel // French Journal of Scientific and Educational Research, 2014, No. 2 (12), (July-December). Volume II. – Paris: Paris University Press, 2014. – P. 541–547.

9. Zukav G. The Wu Li masters. An overview of the new physics / Gary Zukav. – New-York: Bantam books, 1980. – 341 p. – (A bantam new age books).

Literatura

1. Bom D. Prichinnost i sluchaynost v sovremennoy fizike / Devid Bom; [per. s angl. S. F. Shushurina]. – M.: Izdatelstvo IL, 1959. – 248 s.

2. Guts A. K. Metafizika vremeni i eventologiya / Aleksandr Konstantinovich Guts // H Mezhdunarodnaya konferentsiya po finansovo-aktuarnoy matematike i eventologii bezopasnosti. – Krasnoyarsk, 2011. – S. 121–126.

3. Menskiy M. B. Soznanie i kvantovaya mehanika: Zhizn v parallelnykh mirakh (Chudesna soznaniya – iz kvantovoy realnosti) / Mihail Borisovich Menskiy; [avtorizovannyiy per. s angl. Vaksmana V. M.]. – Fryazino: Vek 2, 2011. – 320 s.

4. Frants M.-L. Proritsanie i sinhroniya (psihologiya znachimogo sluchaya) / Mariya-Luiza fon Frants. – M.: Azbuka-klassika, 2009. – 54 s. [Elektronnyiy resurs]: Rezhim dostupa: <http://psychojournal.ru/books/34-mariya-luiza-fon-franc-proricanie-i-sinhroniya.html>.

5. Tsehmistro I. Z. Holisticheskaya filosofiya nauki / Tsehmistro Ivan Zaharovich. – Sumyi: ITD «Universitetskaya kniga», 2002. – 364 s.

6. Atmanspacher H. The hidden side of Wolfgang Pauli: an eminent physicist's extraordinary encounter depth psychology / Harald Atmanspacher // Journal of Scientific Exploration. – Vol. 11, № 3, 1997. – P. 369–386.

7. Meyenn K. Wolfgang Paul's philosophical ideas viewed from the perspective of his correspondence / Karl von Meyenn // Recasting reality. Wolfgang Paul's philosophical ideas and contemporary science; [eds. H. Atmanspacher, H. Primas], 2009. – VIII – P. 11–32.

8. Vertel A. The concepts of consciousness in psychoanalytic tradition: philosophical analysis / Anton Vertel // French Journal of Scientific and Educational Research, 2014, No. 2 (12), (July-December). Volume II. – Paris: Paris University Press, 2014. – P. 541–547.

9. Zukav G. The Wu Li masters. An overview of the new physics / Gary Zukav. – New-York: Bantam books, 1980. – 341 p. – (A bantam new age books).

Розділ: Психологія праці і професійної діяльності

УДК 159.923:[331.101.3+331.102.24]

Мотиваційна атрибуція ознак соціальної стратифікації та професійна безпека оптантів

Лазорко О.В.
lazorko.olga@gmail.com

У статті конкретизовано теоретико-методологічні аспекти вивчення мотиваційної атрибуції ознак соціальної стратифікації в період ранньої професійної оптації. Окреслено основні аспекти запропонованої дослідницької позиції теоретичного аналізу і розробки програми емпірико-діагностичного вивчення. Теоретична концептуалізація проблеми торкається розгляду аспектів професійної безпеки особистості в період вибору професії та специфіки соціальної стратифікації юнаків як їх соціальної позиції, яка базується на освітньо-професійному статусі. Емпірично верифіковано морально-корисний, творчо-активний та матеріально-комфортний соціально-стратифікаційні портрети студентів.

Ключові слова: соціальна стратифікація, професійна безпека, професійний вибір, соціальна фрустрованість, соціально-стратифікаційний портрет, студенти.

В статье конкретизированы теоретико-методологические аспекты изучения мотивационной атрибуции признаков социальной стратификации в период ранней профессиональной оптации. Определены основные аспекты предложенной исследовательской позиции теоретического анализа и разработки программы эмпирико-диагностического изучения. Теоретическая концептуализация проблемы касается рассмотрения аспектов профессиональной безопасности личности в период выбора профессии и специфики социальной стратификации юношей как их социальной позиции, основанной на образовательно-профессиональном статусе. Эмпирически верифицированы морально-полезный, творчески активный и материально-комфортный социально-стратификационные портреты студентов.

Ключевые слова: социальная стратификация, профессиональная безопасность, профессиональный выбор, социальная фрустрированность, социально-стратификационный портрет, студенты.

The article concretizes theoretical and methodological aspects of motivational attribution research of social stratification signs in the period of early professional option. The basic aspects of the proposed research position to theoretical analysis and application development of empirical diagnostic study are outlined. Theoretical conceptualization of the problem affects aspects of occupational safety consideration during the individual choice of profession and specific social stratification of young men as their social position based on educational and professional status. Morally useful, creatively active and materially comfortable social stratification portraits of students are empirically verified.

Keywords: social stratification, professional security, career choices, social frustration, social stratification portrait, students.

Постановка проблеми. Процес професійного самовизначення пронизує весь життєвий шлях людини, адже набуваючи професійний досвід та реалізуючи його в конкретній професійній діяльності, особистість постійно осмислює свої реальні можливості та шляхи удосконалення себе в процесі професійної реалізації. Безумовно така постановка ставить питання її професійної безпеки, яка розглядається нами як сукупність поточного стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дозволяє їй підтримувати гідний рівень життя. Також професійну безпеку можна розглядати як систему заходів, спрямованих на забезпечення захисту людини від внутрішніх і зовнішніх загроз у сфері професіоналізації, що торкаються питань виживання суб'єкта у кризових умовах, захисту життєво важливих професійних інтересів особистості, створення внутрішнього імунітету і зовнішнього захисту від дестабілізуючих впливів та можливість забезпечення гідних умов життя та сталого розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для нашого дослідження важливого значення набувають праці, в яких висвітлено різні аспекти життєвого і професійного розвитку особистості, серед яких праці К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, В. Бодрова, Ж. Вірної, Ю. Забродіна, З. Карпенко, І. Кона, Н. Логінової, І. Манохи, В. Моргуна та ін.; проблема становлення сенсових утворень старшокласників у теорії професійної орієнтації висвітлена у розробках Є. Климова, В. Колинко, Д. Леонтєва, М. Пряжнікова, А. Фонарьова, які визначили концептуальні положення, умови підготовки молодих людей до життєвого та професійного самовизначення. В якості самостійного предмету дослідження професійне самовизначення старшокласників представлені у роботах М. Боришевського, М. Савчина, А. Брушлинського, В. Татенко, Т. Титаренко, Д. Фельдштейна, Е. Чудновського тощо.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. У такій постановці питання професійної безпеки особистості актуалізується контекст набуття професійного досвіду під час навчання, а точніше в період первинної професіоналізації, коли відбувається безпосередньо вибір професії та оволодіння нею засобом набуття конкретних професійних знань, умінь і навичок. Саме цей період професійного самовизначення є визначальним в активному пошуці можливостей розвитку та формуванні себе як повноцінного учасника суспільства. Людина як складова соціальної структури суспільства, залежить від конкретних соціально-економічних умов та традицій суспільства, а це, в свою чергу, торкається такого важливого аспекту його функціонування – соціальної стратифікації як ієрархічного розподілу влади, привілеїв та престижу [5]. Соціальна стратифікація визначає соціальну позицію в суспільстві, яка базується на двох змінних – освіті та професійному статусі. Тому на нашу

думку, важливим є врахування комбінації освіти та професійного статусу особистості для ефективного проходження періоду ранньої професіоналізації особистості, адже така стратифікаційна зваженість у професійному виборі особистості дасть можливість не тільки ефективного самовизначення в конкретних професійних функціях і операціях, але й успішного життєвого самовизначення, самовизначення в культурі суспільства та виходу на соціальне безсмертя [4].

Мета статті – презентувати теоретичне та емпіричне обґрунтування мотиваційної атрибуції ознак соціальної стратифікації в період ранньої професійної оптації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повноцінне засвоєння професії досягається лише тоді, коли людина відходить від нормативних параметрів виконуваної діяльності і вносить свої, нові, творчі корективи через вироблення стилю діяльності та об'єднання особистісних і професійних якостей спеціаліста. Зрозуміло, що людина не просто обирає певну професію, а обирає щось більш важливе, що повинно надати більш повного відчуття життя. Момент збігу усвідомлення життєвих перспектив та етапів засвоєння професійної діяльності символізує найвищий рівень професійного самовизначення, коли людина знаходить особистісний смисл у професійній діяльності, а також смисл у самому самовизначенні. Таким чином, стає зрозумілим, що смисл конкретної професійної діяльності визначається в контексті всього життя.

Серед психологічних досліджень, які розкривають цю проблему, найвдалішою є теорія «життєвих кар'єр», запропонована Д. Сьюпером, у якій автор вважає найважливішою детермінантою професійного шляху людини її власні уявлення про себе: людина усвідомлено прагне здобути професію, вимоги якої передбачають роль, що відповідає її уявленням про себе [6]. При характеристиці типу кар'єри беруться до уваги як послідовність, частота і тривалість обраної професійної діяльності, так й досягнутий рівень професійної майстерності. Тому більш сучасне розуміння кар'єри включає в себе не тільки успішність у певній професійній діяльності, а й успішність усього життя. У такому контексті стає зрозумілим, чому говорячи про соціальний індекс стратифікації, йдеться про такі професійні категорії: (1) вищу керівники, власники великих концернів та спеціалісти вищої кваліфікації; (2) менеджери бізнесу, власники середнього за розміром бізнесу та спеціалісти менш високої кваліфікації; (3) адміністративний персонал, власники невеликого незалежного бізнесу та спеціалісти мінімальної кваліфікації; (4) клерки та торгові працівники, техніки та хазяї бізнесу; (5) кваліфіковані наймані працівники фізичної праці [6, с. 44].

Зрозуміло, що життєве самовизначення передбачає більш високий ступінь свободи вибору та діапазону маневру, але за умови, що людина не відмовляється від такої свободи. Однак людина може просто прожити, змінюючи або засвоюючи різні соціальні ролі або навіть виконуючи декілька ролей паралельно, діючи при цьому внутрішньо пасивно, за певними зразками («як усі нормальні люди»), а може виступити й справжнім творцем свого життя, повноцінним суб'єктом самовизначення. «Кардинальна відмінність процесу соціалізації ролей у ході онтогенезу від свідомого вибору особистістю соціальної ролі полягає в тому, що в першому випадку роль заволодіває особистістю, а в другому випадку особистість заволодіває роллю, використовуючи роль як інструмент, як засіб для перебудови своєї поведінки в різноманітних ситуаціях» [1, с. 355].

Кажучи про життєве самовизначення, можна виділити не тільки вибір і реалізацію людиною тих чи інших соціальних ролей, а й соціальних стереотипів, вибір життєвого стилю і самого способу життя. В цьому випадку сама професія або будь-які соціальні ролі можуть виступати засобами для реалізації того чи іншого способу життя або життєвого стереотипу.

Особистісне самовизначення розглядається як вищий прояв життєвого самовизначення, коли людині вдається стати господарем ситуації у своєму житті. Людина ніби піднімається над професією, соціальними ролями і стереотипами. Принциповою відмінністю особистісного самовизначення від життєвого самовизначення є те, що людина не просто «оволодіває роллю», а створює нові ролі, і займається соціально-психологічною нормотворчістю, коли оточуючі говорять про неї як про поважну особу. Отже, особистісне самовизначення можна розглядати як пошук людиною свого «образу Я», постійний розвиток цього образу й утвердження його серед оточуючих людей.

Самовизначення в культурі – найвищий прояв особистісного самовизначення, який передбачає обов'язкову внутрішню активність, спрямовану на «продовження себе в інших людях, що в певному смислі дозволяє говорити про соціальне безсмертя людини хоча б як про можливість. Вищий тип самовизначення можливий тоді, коли все життя людини та її справи є значним внеском у розвиток культури, коли про людину можна сказати, що вона стала «людиною людства» [1, с. 360].

Постановка запропонованої проблеми розповсюджується й на професійну консультацію, яка довгий час знаходилася на периферії академічної науки. Завдання профконсультанта полягає в допомозі з актуалізації та усвідомлення людиною тих її якостей, які були сформовані раніше та які впливають на її професійний розвиток – необхідно зробити ці впливи не тільки головними регуляторами вибору людини, скільки інформаційною базою, орієнтувальною основою для самостійного й усвідомленого прийняття важливого життєвого рішення. При цьому вивчаються такі питання, як розвивальні характеристики суб'єкта професійної діяльності (орієнтованість, спрямованість, професійно-важливі якості, знання, вміння й навички, професійна компетентність, позиції тощо), розвивальні інтегральні характеристики особистості (інтереси, спрямованість, емоційна й поведінкова гнучкість тощо); стадії вікового психічного розвитку людини як суб'єкту праці з точки зору домінуючих її життєвих або професійних задач; етапи професійного становлення особистості (оптація, профпідготовка, профадаптація, профмайстерність тощо); форми професійного становлення (індивідуальна, особистісна, індивідуально-особистісна) у відповідності з формами психічної регуляції діяльності; динаміка професійного функціонування (адаптація, становлення, стагнація) і стадії психологічної перебудови особистості (самовизначення, самовираження, самореалізація) у зв'язку з адаптивною поведінкою або розвитком особистості в професії.

Також слід пам'ятати, що процес професійного становлення містить у собі як усвідомлені, так й неусвідомлені моменти формування професійної свідомості. Такий сплав усвідомленого

і неусвідомлюваного детермінує наступні «поверхи» її прояву. Це своєрідне минуле суб'єкта або емоційна пам'ять та емоційні оцінки, які відіграють велику роль в адаптації до вимог професійної діяльності і спрямовують цю адаптацію на певну частину простору професійної діяльності. Можна сказати, що основні структурні компоненти індивідуального досвіду – соціальний, міжособистісний та мнемічний, – які ґрунтовно досліджені О. Лактіоновим, проявляють себе й у професійному досвіді. Якщо «системоутворюючим фактором організації та функціонування досвіду є ціннісна орієнтація індивіда на майбутній результат життєдіяльності [2, с. 4], то професійне самовизначення як невід'ємна частина актуального життєздійснення людини, забезпечує її «саморозвиток та регуляцію взаємин із оточуючим світом у часовому континуумі минулого, теперішнього і майбутнього» [там таки, 4].

З метою емпіричного обґрунтування мотиваційної атрибуції ознак соціальної стратифікації в процесі професійного навчання, було сформульовано робочі припущення щодо мотиваційної детермінації соціальної позиції молодшої людини в період вибору професії; при цьому успішне професійне самовизначення студентів, яке визначає успішність життєвого шляху особистості у комплексі соціально-особистісних і суб'єктно-особистісних характеристик задоволеності життям, впливає на усвідомлення себе успішним /неуспішним, щасливим /нещасливим тощо. Тому рівень соціальної фрустрованості студентів є тим базовим фоном перспективи успішної професіоналізації в майбутньому.

Для емпіричного підтвердження сформульованих нами теоретичних положень щодо обґрунтування мотиваційної атрибуції ознак соціальної стратифікації в процесі професійного навчання у вузі та визначення правомірності використання запропонованих діагностичних засобів було проведено дослідження на вибірці студентів 1-го курсу тих спеціальностей, які виявилися найпопулярнішими під час вступної кампанії ($n = 126$). Дослідницька робота проводилася на базі Інституту економіки та менеджменту, Інституту філології та журналістики, географічного та юридичного факультетів і факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Під час формування вибіркової сукупності було дотримано вимог щодо її змістовності та еквівалентності. Виконання вимог критерію змістовності вибірки досягалося шляхом підбору вибірки, що відповідала предмету дослідження та висунутих дослідницьким гіпотезам. Слідування критерію еквівалентності виражалось у нормальному розподілі емпіричних даних, отриманих з усієї вибірки.

Серед діагностичних методик використовувалися методики: діагностики рівня соціальної фрустрованості особистості Л. Васермана, методика визначення основних мотивів вибору професії Є. Павлютенкова та методика виміру мотиваційної структури особистості В. Мильмана. При обробці результатів констатувального експерименту використовувався t -критерій Ст'юдента для незалежних вибірок для встановлення статистично-значущих відмінностей середніх значень груп, що відповідають різним рівням прояву соціальної фрустрованості студентів та кореляційний аналіз для встановлення взаємозв'язку між діагностованими показниками.

Для статистично-математичної обробки отриманих емпіричних даних, насамперед, усі досліджувані були поділені на 3 групи за рівнем прояву у них показників соціальної фрустрованості: група 1 – студенти, які мають високий та підвищений рівень соціальної фрустрованості (29,4 % загальної вибірки), група 2 – студенти із помірним та невизначеним рівнем соціальної фрустрованості, окреслений як середній рівень (33,3 %), група 3 – студенти із пониженим та низьким рівнем соціальної фрустрованості (37,3 %). Диференціація груп проводилася за допомогою методики діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана. Також нами підрахований середній індекс рівня соціальної фрустрованості для нашої вибірки. Статистично значущі показники зафіксованих відмінностей прояву соціальної фрустрованості студентів представлено у табл. 1.

Таблиця 1.
Статистично значущі відмінності в показниках рівня соціальної фрустрованості респондентів

Діагностичні показники	Хсер	Хсер	t-кр.	P
Соціальна фрустрованість (гр1) vs Соціальна фрустрованість (гр2)	3,62	2,14	25,5	0,000
Соціальна фрустрованість (гр1) vs Соціальна фрустрованість (гр3)	3,62	1,72	31,7	0,000
Соціальна фрустрованість (гр2) vs Соціальна фрустрованість (гр3)	2,14	1,72	22,4	0,000

Подальша діагностична робота стосувалася об'єктивного підтвердження відмінностей в мотиваційних характеристиках студентів, яке отримано при опрацюванні решти зазначених діагностичних методик.

Зокрема при обробці результатів методики визначення основних мотивів вибору професії Є. Павлютенкова, з'ясовано, що у групі з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості домінують такі мотиви вибору як «моральні» ($X_{сер}=9,43$) та «естетичні» ($X_{сер}=8,16$); у групі із середнім рівнем – мотиви «творчі» ($X_{сер}=9,12$) і «престижні» ($X_{сер}=8,75$); а в групі із низьким рівнем соціальної фрустрованості – мотиви «матеріальні» ($X_{сер}=7,82$) та «престижні» ($X_{сер}=7,12$). Такі результати є дуже інформативними, адже кожному рівневі соціальної фрустрованості відповідає домінуюча тенденція мотивів професійного вибору: чим вище рівень соціальної задоволеності студента, тим краще проявляється матеріально-престижні тенденції професійної мотивації студентів, тому говорячи про соціальну стратифікацію як соціальну позицію в оцінці освітньо-професійного статусу цих студентів, переважно йдеться про її матеріально-престижну номінацію як прагнення отримати певні привілеї від професії, а також прагнення до професій, які мають перевагу серед знайомих, дають змогу досягти високого статусу у суспільстві та забезпечують швидке просування по службі. У студентів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості домінують престижно-творчі тенденції професійного вибору,

що оформлено у престижно-творчу номінацію соціальної стратифікації, що проявляється у прагненні студентів бути оригінальним в роботі, здійснювати відкриття та отримувати можливості та привілеї від творчості. У студентів із низьким рівнем соціальної задоволеності визначена морально-естетична номінація соціальної стратифікації, що проявляється у прагненні до самодосконалення свого морального іміджу, духовного світу, розвитку моральних якостей, естетики праці, гармонії та отримання відчуття радості від професійної діяльності.

За результатами методики діагностики мотиваційної структури особистості В. Мільмана нами виявлено стійкі тенденції особистості студентів, які належать до різних рівнів прояву соціальної фрустрованості. Отримані результати демонструють рівномірність прояву основних мотиваційних тенденцій поведінки студентів, зокрема, мотиваційні ознаки спілкування є високими для усіх рівнів прояву соціальної фрустрованості, а студентам із середнім рівнем соціальної фрустрованості властива розвинена мотивація творчої активності. Також можна констатувати, що для студентів усіх рівнів соціальної фрустрованості більш розвинутою є загальножиттєва спрямованість особистості, ніж робоча.

Домінування загальножиттєвої спрямованості студентів визначає установлення і розвиток їх професійних контактів, що ґрунтуються на потребах задоволення життєзабезпечення, емоційного комфорту та соціального статусу, і який включає вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння партнерами по спілкуванню один одного.

Статистично значущі відмінності в показниках мотивів вибору професії та мотиваційної структури особистості представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Статистично значущі відмінності в показниках мотивів вибору професії та мотиваційної структури особистості респондентів

Діагностичні показники	Хсер	Хсер	t-кр.	P
Моральні мотиви (гр1) vs Моральні мотиви (гр2)	9,43	6,62	3,12	0,002
Моральні мотиви (гр1) vs Моральні мотиви (гр3)	9,43	7,19	5,27	0,003
Творчі мотиви (гр2) vs Творчі мотиви (гр3)	8,75	5,19	4,57	0,002
Матеріальні мотиви (гр1) vs Матеріальні мотиви (гр3)	4,43	7,82	-12,1	0,000
Мотивація творчої активності (гр2) vs Мотивація творчої активності (гр3)	9,04	5,64	6,27	0,000
Мотиви комфорту і безпеки (гр1) vs Мотиви комфорту і безпеки (гр3)	5,55	9,42	-7,41	0,000
Мотиви комфорту і безпеки (гр2) vs Мотиви комфорту і безпеки (гр3)	4,45	9,42	-8,56	0,000
Споживацька мотивація (гр1) vs Споживацька мотивація (гр2)	44,3	62,4	7,77	0,000
Споживацька мотивація (гр1) vs Споживацька мотивація (гр3)	44,3	65,92	9,42	0,000

Узагальнення щодо мотиваційного виміру соціальної стратифікації студентів потребує вивчення значущих взаємозв'язків між діагностованими показниками, для чого було використано кореляційний аналіз. У досліджуваних з високим показником рівня соціальної фрустрованості виявлено позитивний зв'язок між показниками моральних мотивів вибору професії та показниками мотивації спілкування ($r=0,34$ при $p \leq 0,05$); а також між показниками естетичних мотивів і показниками мотивації надання суспільної користі ($r=0,24$ при $p \leq 0,05$); також негативний зв'язок між показниками естетичних мотивів та показниками мотивації підтримання життєзабезпечення ($r=-0,27$ при $p \leq 0,05$). Виявлені взаємозв'язки характеризують студентів цієї групи як морально-відповідальних осіб, виражена мотивація спілкування яких сповнена елементів афіляції, уваги та доброзичливості до інших, їх естетичні прагнення супроводжуються їх вищими прагненнями бути корисними для інших, повністю нетхуючи при цьому різноманітні тілесні мотиви-інтереси, що дає визначити соціально-страфікаційний портрет цих студентів як морально-корисний.

У досліджуваних із середнім рівнем соціальної фрустрованості виявлено позитивний зв'язок між показниками творчих мотивів та показниками показниками мотивації спілкування ($r=0,39$ при $p \leq 0,05$); а також негативний зв'язок між показниками творчих мотивів вибору професії та показниками мотивації комфорту та безпеки ($r=-0,31$ при $p \leq 0,05$); між показниками престижних мотивів професійного вибору та показниками мотивації загальної активності ($r=0,37$ при $p \leq 0,05$), що загалом в описі виявлених характеристик, дає змогу визначити соціально-страфікаційний портрет цих студентів як творчо-активний, адже їх прагнення бути оригінальним і творчим у своїй професії відображає енергійність, витривалість, наполегливість та вміння протистояти труднощам.

У досліджуваних із низьким рівнем соціальної фрустрованості виявлено позитивний зв'язок між показниками матеріальних мотивів вибору професії і показниками мотивації спілкування ($r=0,37$ при $p \leq 0,05$), показниками матеріальних мотивів вибору професії і показниками мотивів комфорту та безпеки ($r=0,32$ при $p \leq 0,05$) та негативний зв'язок між показниками соціальної фрустрованості і показниками престижних мотивів професійного вибору ($r=-0,31$ при $p \leq 0,05$) та показниками мотивів

престижу професії та показниками мотивації суспільної користі ($r=-0,35$ при $p\leq 0,05$). Виявлені взаємозв'язки характеризують студентів цієї групи як активних, соціально активних та комунікативних суб'єктів, які турбуються про засоби існування у різноманітних зручних та надійних проявах комфорту, порядку, придбання та безпеки, які у загальному вигляді складають загальний соціально-страфікаційний портрет як матеріально-комфортний.

Отримані результати дають змогу висувати про мотиваційну детермінацію соціальної позиції молодого людини в період вибору професії: у групі студентів із високим та низьким рівнем соціальної фрустрованості верифіковано морально-корисний та матеріально-комфортний соціально-страфікаційні портрети, які є полярними за мотивацією вибору професії (моральність ↔ матеріальність) та мотиваційною структурою особистості (корисність ↔ комфортність), що можна вважати своєрідним підтвердженням того, що високий рівень соціальної фрустрованості молодих людей часто супроводжується незатребуваністю їх морально-духовного потенціалу і прагнення постійного зростання, які, якщо слідувати термінології А. Маслоу, є своєрідним нашаруваннями в ієрархії життєвої активності, і виступають як основна лінія будівництва лінії життя. Високий рівень соціального задоволення демонструє прояв споживацької, і дещо навіть пасивної чи то «дефіцитної» лінії розвитку суб'єкта. Середній рівень прояву соціальної фрустрованості є проміжною формою у зростанні особистості в континумі від споживацького «володіння» до творчого «буття».

Висновки і перспективи. Запропонований варіант теоретичного та емпірико-діагностичного обґрунтування мотиваційної атрибуції ознак соціальної стратифікації в процесі професійного навчання, ще раз доводить, що запропонований формат дослідження є продуктивним засобом визначення профілю професійної безпеки в майбутній професійній діяльності.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми. Воно може бути продовжене у напрямі розробки емпірико-діагностичних програм дослідження усвідомлюваних й неусвідомлюваних аспектів професійного вибору старшокласників та різноманітних прикладних програм прогнозування і формування змісту професійної безпеки особистості.

Література

1. Асмолов А.Г. Психология личности / А.Г. Асмолов. – М. : Изд-во Моск. ун-ту, 1990. – 367 с.
2. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта / А.Н. Лактионов. – Харьков: Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
3. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 248 с.
4. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников. – М. ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
5. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / пер. з англ. за наук. ред. В.Є. Хмелька ; Київ. Міжнар. Ін-т соціології. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 559 с.
6. Super D.E. Synthesis: or is it distillation / D.E. Super // The personal and guidance journal. – 1983. – Vol. 61. – № 8. – P. 508-512.

Literatura

1. Asmolov A.G. Psihologija lichnosti / A.G. Asmolov. – M. : Izd-vo Mosk. un-tu, 1990. – 367 s.
2. Laktionov A.N. Koordinaty individual'nogo opyta / A.N. Laktionov. – Har'kov: Biznes Inform, 1998. – 492 s.
3. Maslou A. Motivacija i lichnost' / A. Maslou. – SPb.: Evrazija, 1999. – 248 s.
4. Prjazhnikov N.S. Professional'noe i lichnostnoe samoopredelenie / N.S. Prjazhnikov. – M. ; Voronezh: NPO «MODJeK», 1996. – 256 s.
5. Social'ni strukturi i osobistist': doslidzhennja Melvina L. Kona i jogo spivpracivnikiv / per. z angl. za nauk. red. V.E. Hmel'ka ; Kiiv. Mizhnar. In-t sociologii. – K. : Vid. Dim «Kievo-Mogiljans'ka akademija», 2007. – 559 s.
6. Super D.E. Synthesis: or is it distillation / D.E. Super // The personal and guidance journal. – 1983. – Vol. 61. – № 8. – P. 508-512.

Розділ: Соціальна психологія

УДК 159.922.7

Методологічні підходи до соціально-психологічного вивчення соціалізації особистості періоду соціальних трансформацій

Казарова Г. М.
ankazarova@gmail.com

У статті аналізуються різні методологічні концепції щодо соціалізації особистості, які представлені у переломленні цього процесу через призму соціальних трансформацій. Проблема соціалізації є найбільш важлива на сучасному етапі. Увага до соціально-психологічного вивчення соціалізації в умовах трансформаційних процесів зумовлена не лише соціальним запитом, а й виникненням нових підходів до розуміння сутності соціалізувальних процесів. Вивчення феномена соціалізації як предметного стрижня соціальної психології забезпечило не тільки розвиток проблематики самої соціально-психологічної науки, але і визначило появу ряду експериментальних педагогічних систем.

Ключові слова: соціалізація особистості, соціальні трансформації, соціально-психологічні концепції соціалізації особистості.

In the article different methodological conceptions have been analysed in relation to socialization personalities that has been presented in the break of this process through the prism of social transformations. The problem of socialization is the most essential on the modern stage. Attention to the social and psychological study of socialization in the conditions of transformation processes is predefined by not only a social query but also by the origin of the new methods of understanding of essence of socialized processes. The study of phenomenon of socialization as a subject bar of social psychology has provided not only development of the range of problems of social and psychological science but also defined appearance of a row of experimental pedagogical systems.

Keywords: socialization of the person, social transformations, social and psychological concepts of socialization of a person.

В статье анализируются различные методологические концепции социализации личности, которые представлены в преломлении этого процесса через призму социальных трансформаций. Проблема социализации является наиболее важной на современном этапе. Внимание к социально-психологическому изучению социализации в условиях трансформационных процессов обусловлено не только социальным запросом, но и возникновением новых подходов к пониманию сущности социализирующих процессов. Изучение феномена социализации как предметного фокуса социальной психологии обеспечило не только развитие проблематики самой социально-психологической науки, но и определило появление ряда экспериментальных педагогических систем.

Ключевые слова: социализация личности, социальные трансформации, социально-психологические концепции социализации личности.

Проблема соціалізації молодого покоління є найбільш важлива на сучасному етапі суспільної трансформації. В багатьох країнах у сьогоднішньому світі, фахівці з проблем освіти, виховання дітей та молоді, науковці, які досліджують проблеми передачі цінностей, вказують на зростання ускладнення механізмів соціалізації, які вважалися стійкими, або навіть їх руйнування. Для дослідження соціально-психологічного вивчення соціалізації особистості, на нашу думку, доцільно звернутися до тих концепцій, які створювалися у період, який теж можна окреслити як період стрімких змін, кардинальних суспільних трансформацій.

Незважаючи на деяку відмінність у поданні проблеми соціальної детермінованості розвитку особистості та її виховання в різних шкільних адаптивних спрямуваннях (що почав складатися в західній науці до кінця першого десятиліття ХХ ст.), соціалізація особистості трактувалася ними як пристосування особистості до існуючого способу життя, до пануючим у суспільстві економічним, ідеологічним, моральним нормам, як підготовка до виконання соціальних обов'язків у відповідності з приналежністю до певного класу і соціальної групи.

З найбільшою повнотою адаптивна концепція соціалізації знайшла своє вираження в теоретичній системі Джона Дьюї [1]. Він вважав школу «лабораторією буржуазної демократії» і стверджував, що вона може стати потужним засобом зміни соціального середовища, відносин між людьми. Дж. Дьюї виділяє соціалізацію як важливу складову частину своєї виховної доктрини. Він вважає, що закладені в людини від природи унікальні здібності можуть проявитися лише в процесі соціалізації. Соціалізацію він розуміє як пристосування до суспільного середовища і підкреслює, що необхідно в цьому процесі «викристалізувати» індивідуальність кожної людини. Тут немає протиріччя, якщо мати на увазі одне з найважливіших положень теорії Дж. Дьюї: розвиток особистості визначається «соціалізацією розуму», тобто ламкою соціальних стереотипів, набуттям сенсу в прагненні служити іншим людям, ділитися з ними багатством своїх здібностей, але при цьому втілювати і власні інтереси. Соціалізована особистість, за Дж. Дьюї, домагається повного збігу соціальних та особистих цінностей поведінки.

В кінці 50-х - початку 60-х рр. ХХ ст. адаптивна концепція соціалізації формувалася головним чином під впливом структурного функціоналізму в руслі позитивістської методології (Т. Парсонс, Р. Кеніг, В. Брєцинка, В. Кукартц, П. Фулкє, Р. Лафон та ін.) Поняття соціалізації виводилася з основного теоретичного постулату структурного функціоналізму про те, що стабільність і рівновагу соціальної системи забезпечуються повністю за рахунок соціальної адаптації індивідів, тобто за рахунок механізму соціалізації. Процесу соціалізації задається певна модель особистості, добре адаптованої до вимог соціальної системи, і встановлюється стабільний соціальний контроль.

Таким чином, згідно з концепцією соціальної адаптації, основний характер структури окремої особистості складається в процесі соціалізації на основі структури соціальних об'єктів, з якими ця особистість має зв'язок в житті. У структуру соціальних об'єктів теоретики цього напрямку включають сім'ю, школу, неформальні групи, але активно ігнорують значиму роль системи економічних і суспільних відносин, на основі і в залежності від яких складаються різні соціалізуючі інститути та агенти. Впливові і широко впроваджені в шкільну практику розвинутих держав Заходу адаптивні моделі соціалізації стали зазнавати критики і перегляду в кінці 60-х рр. XX ст. Головною причиною цього став в першу чергу потужний вибух молодіжного руху в економічно розвинених країнах Європи і в США. Виникла нагальна потреба в теорії соціалізації, яка дозволила б значно посилити соціалізуючий вплив держави на молодь, але була б ефективніше жорстких методів концепції адаптивної соціалізації.

На початку 70-х рр. XX ст. як відповідь на такі запити набула поширення рольова концепція соціалізації, яку відстоюють і активно розвивають представники так званому «гуманітарної педагогіки» (Р. Дарендорф, Ф. Тенбрук, К. Ленгтон та ін.) Вони розглядають соціалізацію як процес інтеграції молодого покоління в систему соціальних ролей через інтеріоризацію норм своєї референтної групи. Абстрактне поняття «роль» певним чином маскує соціальні відмінності, створює ілюзію рівних можливостей для партнерів по «грі», як повноправних громадян держави, але за умови, якщо ними добре засвоєні правила і норми соціальної «гри», «функціональні поведінкові зразки».

У представників рольової концепції немає єдності в розумінні сутності соціалізації. К. Ленгтон визначає соціалізацію як процес засвоєння системи відносин і моделей поведінки відповідної соціальної групи і суспільства; Х. Рейнольдза розглядає соціалізацію як процес вивчення цінностей, звичаїв і способу життя свого суспільства; Р. Дарендорф говорить про необхідність підготовки кожної особистості до виконання певної соціальної ролі відповідно до того соціальним становищем, яке вона займає в суспільстві.

Дж. Мід [3] розглядає соціальну поведінку людини як серію імпульсивних актів з боку І і зворотної реакції на цей акт з боку Ме. У результаті цього діалогу І і Ме складається Self як єдиний образ власної особистості. У своєму головному купі «Розум, самість і суспільство» Дж. Мід переконливо пояснює, що людина усвідомлює власну «самість», ідентичність, тільки якщо дивиться на себе з боку очима іншого, як би приймаючи роль іншого. На думку Дж. Міда, дитина починає опановувати такими соціальними ролями в індивідуальних і групових іграх і засвоює в першу чергу ролі «значущих інших» (як їх називає Дж. Мід) - батьків, авторитетних дорослих, з якими у нього складаються особисті стосунки. Але автор розглядає ще рольовий рівень «узагальнений інший», також виявляється в процесі соціалізації. Це - не реальна людина, а образ певних прийнятих у суспільстві соціальних ролей, якісь соціальні норми і ціннісні стандарти.

Кінець 70-х - початок 80-х рр. XX ст. відзначені новим пошквалюванням і дослідженні проблем соціалізації в західній соціології та психології, переоцінкою моделей і підходів як адаптивної, так і рольової концепцій, відмовою від примусового пристосування особистості і до соціуму і прямого контролю. На перший план виходить критична концепція соціалізації. У лавах головних теоретиків критичної концепції не випадково опинилися прихильники «гуманістичного виховання», які по суті збагатили прагматизм Дж. Дьюї ідеями неопозитивізму, екзистенціалізму, неофрейдизму. Вони стверджують, що поведінка людини завжди слід розглядати як зовнішній прояв його цілісного внутрішнього світу, як самовизначення особистості в її системі цінностей, переконань, надій, прагнень і відносин.

Тому для теоретиків критичної концепції людина - активний суб'єкт соціалізації. На перший план в їх роботах виступає ідея про те, що індивід у процесі соціалізації (в міру особистісного розвитку і дорослішання) не стільки пристосовується до людей і обставин, як прагне до самореалізації та самоствердження. Наприклад німецький психолог В. Хайнц, вважає соціалізацію процесом, в якому людина вступає у взаємодію з матеріальною та суспільною середовищем в ході пізнавальної діяльності, тобто глибоко осмислюючи ці контакти, співвідносячи їх із знаннями та досвідом.

Одним з головних теоретиків критичної концепції соціалізації є Карл Роджерс [6]. У науку він увійшов як теоретик «гуманістичної психології», як творець оригінального напрямку в психотерапії. У своїх роботах він стверджує: соціалізувати - зовсім не означає з дитини штучно «вибудувувати» особистість. Це реально може і повинен робити тільки сама людина. К. Роджерс переконує; що в процесі соціалізації у особистості важливо формувати гнучкість в оцінці самої себе, вміння під натиском досвіду переоцінювати раніше виникла систему цінностей. Людина протягом довгого часу відчував себе в житті маріонеткою, зробленою за шаблоном з економічними силами, силами несвідомого або ж навколишнім середовищем. Але він послідовно висуває нову декларацію незалежності. Він відмовляється від зручності несвободи. Він вибирає себе, намагається в самому складному і часто трагічному світі стати самим собою, - не лялькою, не роботом, не машиною, але унікальним, індивідуальним «Я».

Абрахам Маслоу [2], також стоїть на позиції критичної концепції соціалізації, заявляє, що людина від природи досконалим і здатна активно творити власне життя: прагне зберегти здоров'я, спілкуватися зі світом прекрасного, відстоювати свою автономію та ідентичність. Він доводить, що соціальність укладена в самій природі людини, що люди мають особливу ієрархію вроджених людських потреб: від елементарних (в їжі, і продовження роду) до потреби в безпеці та захисті, любові, повазі і, нарешті, до потреби в істині, добрі, красі, справедливості і самоактуалізації. На цій підставі А. Маслоу стверджує, що соціальна поведінка людини повністю самодетерміновано і кожна особистість сама себе творить, сама є архітектором свого життєвого досвіду, а не створюється оточуючим соціумом. Таким чином, психологи гуманістичної школи, відстоюють критичну концепцію соціалізації, таке особистісне якість, як соціальність, співвідносять більшою мірою з біологічної одиницею - організмом, а соціальні потреби - з інстинктивними біологічними корінням. І тому самоактуалізація розуміється ними як «зростання зсередини», який у своїй вихідній точці не залежить від соціального середовища, від людської культури.

Представники когнітивної концепції теорії соціалізації особливо підкреслюють значення

когнітивних процесів як головної можливості освоєння тих чи інших соціальних дій особистості. У своїх дослідженнях ці теоретики виходять з психологічної теорії розвитку представника Женевської школи генетичної психології Жана Піаже[5]. Відповідно до його теорії, особистісний розвиток - це перш за все розвиток мислення.

Концепція соціального навчання як механізмів соціалізації розглядає процеси ідентифікації, наслідування, навіювання, проходження нормам, конформність. Ці процеси, що протікають несвідомо чи з різним ступенем усвідомленості, і забезпечують входження підростаючої дитини в соціум. Термін «Соціальне навчання» у науковий обіг ввели в кінці 30-х рр. XX ст. американські психологи М. Міллер і Дж. Доллард. У понятті «навчання» приставка «на» прямо вказує на стихійно відбуваються процес соціальні, когнітивні та особистісні чинники «працюють» як взаємопов'язані детермінанти, і людина є продуктом свого життя, свого досвіду, але пережитого і обов'язково понятого. Когнітивна складова поведінки, на думку А. Бандури, дуже істотна. Саме вона дозволяє людям «навчатися» усьому необхідному в соціальному житті.

Дослідники процесу соціалізації особистості неминуче зупинилися перед проблемою: що є для людини соціальна реальність - щось об'єктивно існуюче, чи це - суб'єктивне сприйняття людини, зумовлене його соціальною позицією? Один з найбільш переконливих і впливових на всі наступні наукові пошуки відповідь дав основоположник теорії психоаналізу З. Фрейд. У полі зору прихильників психоаналітичної концепції потрапляють проблеми соціальної ідентичності особистості. Статус самостійної наукової категорії поняттю «соціальна ідентичність» дав у роботі «Дитинство і суспільство» відомий американський психолог Ерік Еріксон[8]. Він стверджував, що соціальна ідентичність - це особлива особистісна структура, яка визначається уявленням людини про самого себе на соматичному, особистісному та соціальному планах одночасно. Соціальна ідентичність, з одного боку, усвідомлюється і переживається людиною як потреба належати до певної спільноти людей, уникати самотності, і одночасно, з іншого боку, як індивідуальна неповторність.

На думку Е. Еріксона, соціальна ідентичність несе в собі нерозривний зв'язок людини з навколишнім його соціальним середовищем. Становлення соціальної ідентичності є найважливішим завданням соціалізації та виховання і являє собою процес «організації життєвого досвіду в індивідуальне» Я «». Тому, в розумінні Е. Еріксона, психосоціальний розвиток людини відбувається протягом усього його життя і визначається цим своєрідним і суперечливою єдністю соціальної та персональної складовою його соціальної ідентичності. Для соціального життя людини надзвичайно важливим є усвідомлення свого існування, своїх дій і вчинків, свого сприйняття того, що відбувається. Теоретики психодинамічної концепції, при всій різниці їх наукових інтересів та експериментальних методик, намагалися обґрунтувати одну значущу ідею: образ думок людини, його оцінки подій грають адаптивну роль у процесі соціалізації. Людина, щоб зрозуміти, що відбувається в соціумі і, головне, щоб впоратися з його впливами, психологічно спрощує реальність.

Велике значення для розвитку психологічних основ соціалізації мали експериментальні дослідження і теорія Курта Левіна[7]. Механізм соціалізації особистості, на думку К. Левіна, такий, що від спеціально організованого дорослими «виховного бар'єру» в кожному конкретному випадку залежить від характеру самої дитини, її потреб, цілей, домагань і від того, як ці особистісні цілі проєктуються в його індивідуальному «життєвому просторі».

Подальша практика формальної, спеціально організованої соціалізації активно використовувала і використовує ці ідеї К. Левіна. Соціальна і політична пропаганда, реклама, шоу-бізнес, система ЗМІ реалізують її як свою технологічну формулу: впливати треба безпосередньо на сприйняття людиною життя. Ідеї К. Левіна отримали свій розвиток в працях Ф. Хайдера. Він зосередив свої дослідження навколо проблеми сприйняття особистістю соціальної дійсності і, зокрема, і кого важливого соціального об'єкту, як інша людина. На думку Ф. Хайдера, щоб пояснити соціальну поведінку людей, необхідно мати на увазі, що в його основі лежить не що інше, як звичайна життєва психологія.

Таким чином, на початку XX ст. з'явилось розуміння того, що світ і суспільство змінюються настільки стрімко і безповоротно, що будь-які уявлення дорослих про світ, про суспільство, про людину у світі й суспільстві стають неадекватними швидше, ніж дорослі їх вибудовують. Завдання дорослих полягає у тому, щоб, по-перше, навчити дітей, підлітків, юнаків, самостійно сприймати, усвідомлювати, розуміти світ, себе та інших у світі і втілювати своє бачення у творі культури, по-друге, навчитися сприймати дітей, підлітків, юнаків з їхнім сприйманням і розумінням світу, суспільства. Вивчення феномена соціалізації як предметного стрижня соціальної психології забезпечило не тільки розвиток проблематики самої соціально-психологічної науки, але і визначило появу ряду експериментальних педагогічних систем. На практиці ці педагогічні системи неминуче створювалися як альтернативні традиційній школі.

Література

1. Дьюи Д. / Педагогический энциклопедический словарь / Джон Дьюи / Под ред. Б. М. Бимбада. — М.: Приор-издат, 2003. — 356 с.
2. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу — М.: Смысл, 1999. — 425 с.
3. Мид Дж. От жеста к символу / Дж. Мид // Амер. социол. мысль. Тексты / под ред. В. И. Добренкова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994 — С. 215-227
4. Москаленко В. В. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене / В. В. Москаленко — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 688 с.
5. Піаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Піаже — М.: Просвещение, 1969. — 660 с.
6. Роджерс К. Межличностные отношения в фасилитации учения / К. Роджерс // На стороне подраста. — 2001. — №2. — С. 17-22.
7. Холл К. С. Теория поля Курта Левина / К. С. Холл, Г. Линдсей // Теории личности - М.: Наука, 1999 - С.288-332.
8. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон — СПб.: Ленато АСТ Фонд «Университетская книга», 1996 — 592 с.

Literatura

1. D'jui D. / Pedagogicheskijj enciklopedicheskij slovar' / DzhonD'jui / Podred. B. M. Bim-Bada. — M.: Prior-izdat, 2003. — 356 s.
2. Maslou A. Novye rubezhi chelovecheskoj prirody / A. Maslou — M.: Smysl, 1999. — 425 s.
3. Mid Dzh. Ot zhesta k simvolu / Dzh. Mid // Amer. sociol. mysl'. Teksty / pod red. V. I. Dobren'kova. — M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1994 — S. 215-227
4. Moskalenko V. V. Social'naja psihologija. Pidručnik. Vidannja 2-ge, vipravlene ta dopovnene / V. V. Moskalenko — K.: Centruchbovoi literaturi, 2008. — 688 s.
5. PiazheZh. Izbrannye psihologicheskie trudy / Zh. Piazhe — M.: Prosveshhenie, 1969. — 660 s.
6. Rodzhers K. Mezhlichnostnye **otnoshenija v fasilitacii učenija** / K. Rodzhers // **Na storonepodro-**stka. — 2001. — №2. — S. 17-22.
7. Holl K. S. Teorija polja Kurta Levina / K. S. Holl, G. Lindsej // Teorii lichnosti - M.: Nauka, 1999 - S. 288-332.
8. Jerikson Je. Detstvo i obshhestvo / Je. Jerikson — SPb.: Lenato AST Fond «Universitetskaja kniga», 1996 — 592 s.

Розділ: Політична психологія

УДК 159.923:32

Специфіка та складові політико-психологічного портретування

Митроченко О. С., Москаленко В. В.
victory_sun@mail.ru

У статті представлений теоретичний аналіз проблеми політико-психологічного портретування. Висвітлено аналіз співвідношення понять психологічного портрету та психологічного профілю. Означені групи методів, що використовуються у психологічному портретуванні, зокрема портретуванні політичного діяча. Представлена загальна класифікація політико-психологічних портретів на основі критеріїв мети, можливості контактування з об'єктом портретування, сфери призначення. Описані основні особливості портретування політичного діяча у порівнянні з портретуванням осіб, що займаються іншою діяльністю. Викладені основні етапи історичного розвитку політико-психологічного портретування.

Ключові слова: політико-психологічне портретування, психологічний портрет особистості, імідж політичного лідера, методи психологічного портретування особистості.

There is the theoretical analysis of the problem of Political Psychology Profile described in the article. The analysis of relation between terms of psychological portray and psychological profile is shown. The groups of methods that were used in psychological profiling especially in profiling of political leaders were defined. The general classification of psychological profiles of politicians that based on criterions of goal, possibility of contact with the object of profiling, the field of application is given. The main specifics of political leader profiling compared to profiling of other people, who involved in other practices are described. The main stages of historical development of politicians psychological profiling is given.

Key words: political psychology profile, psychological profile of personality, image of political leader, methods of psychological profiling.

В статье представлен теоретический анализ проблемы политико-психологического портретирования. Проанализировано соотношение понятий психологического портрета и психологического профиля. Обозначены группы методов, которые используются в психологическом портретировании, в частности в портретировании политического деятеля. Представлена общая классификация политико-психологических портретов на основе критериев цели, возможности контактирования с объектом портретирования, сферы применения. Описаны основные особенности портретирования политического деятеля в сравнении с портретированием индивидов, занимающихся иной деятельностью. Выделены основные этапы исторического развития политико-психологического портретирования.

Ключевые слова: политико-психологическое портретирование, психологический портрет личности, имидж политического лидера, методы психологического портретирования.

Психологічне портретування політичного діяча має значну практичну актуальність в Україні. Спостерігається тенденція зросту непевності електорату щодо політиків та бажання отримати інформацію, щоб виявити особливості особистості певного діяча, які б дозволили інтерпретувати його поведінку та певним чином її спрогнозувати. Зросла кількість спроб оцінити психологічні характеристики політичних діячів, що розміщуються у ЗМІ, однак достатньо розробленої наукової бази з приводу портретування політичних діячів у вітчизняній науці немає. У вищезгаданих спробах спостерігається і заплутаність термінології, мультипарадигмальність та нечіткість. Тож, на наш погляд, важливим є розглядання можливостей та обмежень портретування, та виведення критеріїв оцінювання його достовірності, а також можливість розглядання його алгоритмів.

Мета нашої статті проаналізувати сучасні розробки щодо портретування політичних діячів та інтегрувати їх у загальну систему вимог до процедури та результатів портретування.

Першочерговою задачею є визначення змісту процедури психологічного портретування. Але спочатку наведемо визначення поняття «політико-психологічного портретування». Отже, під політико-психологічним портретуванням розуміють метод діагностики статусу і впливовості того чи іншого політика, дає можливість здійснити первинну діагностику поведінки політика, визначити його політичний потенціал і ступінь впливу на політичну ситуацію, певним чином передбачити його вчинки та дії в майбутньому. Складовими портрету можуть бути об'єктивні дані (дата і рік народження, національність, сімейний стан, освіта, віросповідання, основні віхи політичної біографії, наявність винагород, звань тощо); основні віхи політичної біографії (у тому числі характеристика тіньової політичної діяльності – переговори, контакти, участь у вирішенні важливих політичних проблем); політичні контакти міжнародного рівня (якщо такі існують); аналіз публічних політичних виступів (реферативний виклад основних ідей, думок, політичних поглядів); особливі, характерні індивідуальні якості політика, що проявляються в стандартних і нетипових ситуаціях (вміння їх оцінювати і знаходити вихід, впливати на настрої і позиції людей) [8; с.13].

Для процедури комплексної оцінки та опису особистості у вітчизняній психології є два терміни – психологічний портрет та психологічний профіль особистості. Деякі вчені використовують обидва ці терміни як синоніми, а інші розмежовують їх за ознакою використання кількісних або якісних методів: портрет створюється за допомогою описових методів, а профіль – психометричних. У англійській літературі використовується переважно термін профіль як для якісних, так і для кількісних даних [5].

У статті піде про портрет як результат збору, інтерпретації та узагальнення результатів використання як описових, так і кількісних методів.

Основним методом, що належить до першої групи є інтерв'ю, яке може характеризуватись різною мірою стандартизації. Проте стандартизоване або формалізоване, структуралізоване інтерв'ю в опитуванні політиків зустрічається рідко, бо воно призначено для отримання однотипної інформації від кожного респондента, коли відповіді усіх респондентів є порівнювальними та підлягають класифікації. Частіше по відношенню до об'єкту, що нас цікавить, застосовують так зване неформалізоване, неструктуралізоване, нестандартизоване інтерв'ю. Цей тип інтерв'ю політичні психологи часто називають «бесіда». Цей тип інтерв'ю включає до себе широке коло видів опитування, які не відповідають вимозі співставлення запитань і відповідей. На відміну від формалізованого неформалізоване інтерв'ю не вимагає попереднього відпрацювання всіх пунктів інформації, яка повинна бути отримана [4]. Цей метод сприяє досягненню інтуїтивного розуміння питання або проблеми, носить двосторонній характер і дозволяє вивчати політика без заздалегідь заданих схем, спілкуватися з ним, сконцентруватися на його особистості та особистісному сприйнятті проблем, що обговорюються.

Окрім бесіди, Д. В. Ольшанський виокремлює наступні діагностичні методи, які можна віднести до тих, що передбачають безпосередню участь політиків: прожективні методики (метод незакінчених речень, тест світових переваг Люшера, тести Роршаха, ТАТ тощо), особистісні тести-питальники типу ММРІ, багатофакторного тесту Кеттела [5; с.433]. Також до даної групи методів можна віднести методи експерименту і корекційного впливу тощо. Ключова проблема, з якою зустрічаються дослідники при використанні окресленої групи методів, полягає в тому, що вони вимагають достатньої кількості часу і уваги з боку об'єкта дослідження, тобто політичного діяча. Тому, навіть, отримуючи попередню згоду від політика на участь у методичних процедурах, дослідники часто наштовхуються на масу проблем, пов'язаних з браком часу, терпимості та неадекватним сприйняттям відповідних процедур, в результаті чого страждає якість отриманої інформації.

Відносно класифікацій психологічних портретів можна означити їх різновиди на основі критеріїв мети, можливості контактування з об'єктом портретування, сфери призначення, тощо. За критерієм мети можна розподілити портрети на групи констатуючих та прогностичних. Констатуючі психологічні портрети найчастіше використовуються для історичних персоналій та тих діячів, професійна та суспільна діяльність яких залишилася у минулому. У цих портретах акцент робиться більшою мірою на феноменах геніальності, креативності, індивідуальності, факторах успішності діяльності, тощо [14]. Прогностичні портрети використовуються для того, щоб передбачити поведінку та вектор розвитку особистості, коли треба прорахувати ризики та наслідки для інших людей або груп людей, яких це може стосуватися. За критерієм можливості контактування з об'єктом портретування можна виділити контактні та дистантні. За сферою призначення найбільш поширеними є портретування у організаційній психології (при різних процедурах асесмент-центру), у криміналістичній психології, політичній психології, та у різноманітних розробках у межах психології особистості.

Політико- психологічні портрети можуть підпадати одразу під декілька класифікацій та бути дистантними та контактними, констатуючими та прогностичними. Констатуючі психологічні портрети застосовують для описання політичних лідерів, що були при владі у минулий час, щоб простежити фактори, що впливали на їх успішність або неуспішність, а також для політиків, що хочуть вивчити власні психологічні особливості, щоб на основі цих знань коректно формувати свій імідж або підібрати необхідні тренінгові процедури для корекції недоліків та так званих слабких місць. Замовниками прогностичних політичних портретів найчастіше виступають ЗМІ та конкурентні політичні сили, але найбільший запит та найбільшу потребу у прогнозуванні поведінки політичного діяча мабуть треба зазначити з боку електорату.

Контактне політичне портретування може бути лише у разі, якщо об'єкт портретування і є замовником. Однак більш поширеним є саме дистантне портретування. Треба зазначити, що дистантні методи відрізняються більшою мірою надійністю, а якість отриманої в результаті використання цих методів інформації визначається, перш за все, професіоналізмом дослідника. До цієї групи методів належать, психобіографічні методи, спостереження та метод експертних оцінок, контент-аналіз, метод складання особистісних когнітивних карт, вивчення медичних карт та генетичний аналіз [7; с.433-434].

Психобіографічний метод уперше застосував З. Фрейд та продемонстрував на прикладі аналізу особистості президента США В. Вільсона [13]. У випадку з В. Вільсоном психобіографічний метод висвітлює проблему політико-психологічного інфантилізму та його руйнуючого впливу як на самого його носія, так й на суспільство в цілому. Потім такого роду психобіографічні дослідження були застосовані щодо всіх президентів США та лідерів інших країн світу.

Велика заслуга в розробці методів психоаналізу належить американським ученим, перш за все, представникам Чиказької школи. Вони обґрунтували важливість вивчення підсвідомих спонук політичної діяльності людей, мотивації політичної поведінки як лідерів, так і соціальних груп. Одним із перших серед американських політологів необхідність психологічного осмислення політичних феноменів усвідомив Ч. Мерріам. Він не лише проголосив початок нової ери в політичних дослідженнях, але й здійснив перші кроки в цьому напрямку [12]. В його роботі «Чотири американських партійних лідери», щодо порівняльного аналізу політичних біографій А. Лінкольна, Т. Рузвельта, В. Вільсона, В. Дж. Брайна, розкриваються психологічні основи лідерства, аналізуються потреби та мотиви лідерів, показаний стиль прийняття рішень. Мерріам вважав за необхідне вивчати минуле лідера, його походження, освіту, розваги, інтереси, а також батьків, товаришів дитинства, найближче оточення. Слід скласти свого роду медичну історію того, кого досліджують, зібрати біографічні та психоаналітичні дані. Використовуючи досягнення психології та психіатрії, слід уважно аналізувати інтелектуальні здібності лідера, особливості його темпераменту, навички ораторського мистецтва тощо [7; с.19]. Таким чином, Мерріам поклав початок напруженим дослідженням учених різних країн, в результаті яких сформувалась теорія політичного лідерства.

Психобіографічне дослідження особистості політика традиційно спирається на психоаналіз, виокремлюючи ключовим завданням вивчення несвідомого. При цьому акцент часто робиться на

виявленні патологічних або незвичайних особливостей особистості, яким приписується вирішальна роль в її поведінці. Цей принцип в дослідженні політичних діячів сформулював ще в 1930 році Г. Лассуелл в роботі «Психопатологія і політика». Він вважав, що політична діяльність є продуктом приватних мотивів людини, що перенесені на суспільний об'єкт. Однак, в останні десятиріччя в політичній психології стала проявлятися тенденція виходу за межі психоаналітичної інтерпретації особистості. М. Брустер Сміт запропонував метод схематичних карт особистості, який передбачає аналіз поведінки політичного діяча через вивчення багатьох факторів, у тому числі соціальних і ситуативних. При цьому велике значення приділяється соціальному середовищу, де сформувалась особистість, соціальним нормам значущих для неї референтних груп, установками й звичними стереотипами тощо. В опублікованій в 1975 році монографії за редакцією Д. Шварц і С. Шварц «Нові напрями політичної соціалізації» ставиться питання про застосування в дослідженнях політичного обличчя особи теорії соціального навчання і концепції Піаже, а також деяких інших соціально-психологічних концепцій [10; с.144-145].

Коли виникають труднощі з отриманням даних про повний опис життя політика, що нас цікавить, коли у кращому випадку вдається отримати інформацію лише про окремі періоди, сторони його життя або політичної кар'єри, використовуються спостереження за реальною поведінкою політика. Дані, на які може розраховувати політичний психолог в умовах вітчизняної політичної дійсності – це дані, що отримані шляхом реєстрації поведінки людини у повсякденному житті, так звані «L»-дані (від «life record date»). З «L»-даних рекомендують починати попереднє дослідження проблеми. Р. Кеттелл вважає, що «L»-дані ідеальні для встановлення тих ознак поведінки, які потребують вимірювання [1].

Частіше за все «L»-дані отримують шляхом формалізації оцінок експертів, що спостерігають поведінку об'єкта дослідження в певних ситуаціях протягом визначеного терміну. Сам по собі метод експертних оцінок дозволяє отримати певний «усереднений погляд з боку» на того чи іншого політика, причому очима компетентних в політиці осіб – експертів.

Основна вада даного методу полягає у тому, що сприйняття поведінки іншої людини завжди певною мірою перекошено у зв'язку з особливостями особистості самого експерта. Оскільки різні експерти будуть давати різні оцінки, виникає проблема вимірювання надійності самого експерта. Сьогодні для зростання надійності даних розроблено спеціальні вимоги до застосування цього методу. Зокрема, оцінювані риси мають визначатися в термінах поведінки, яка спостерігається; експерт повинен мати можливість спостерігати за поведінкою об'єкта оцінювання досить тривалий проміжок часу; необхідно не менше ніж 10 експертів на один об'єкт оцінювання; ранжування випробуваних має проводитись експертами лише за однією рисою замість оцінювання одного випробуваного за усім комплексом характеристик тощо [9; с.110].

Метод контент-аналізу застосовується по відношенню до аналізу так званої «продукції» політичного діяча - текстів, жестів, манери виступу тощо. Контент-аналіз передбачає систематичну числову обробку, оцінку та інтерпретацію форми і змісту інформаційного джерела. Контент-аналіз забезпечує нас серією методів, за допомогою яких ми можемо узагальнювати ті чи інші матеріальні прояви поведінки і відносин різних типів політичних суб'єктів. Контент-аналіз може бути застосований для відповіді на дослідницькі запитання завжди, якщо мається матеріальний носій інформації, який так чи інакше відноситься до політичних суб'єктів, що нас цікавлять, і коли у дослідника мається доступ до цього інформаційного джерела. Приклади таких носіїв – книги, памфлети, журнали, газети, фонограми, аудіо - і відеозаписи, фотографії, протоколи зборів чи засідань, урядові документи, фільми, дипломатичні комюніке та інструкції, політичні плакати, карикатури і лозунги, тексти доповідей і навіть листи та щоденники [6; с.270].

Найбільш відомим прикладом застосування контент-аналізу в політичній психології є досвід Д. Вінтера, М. Херманн, В. Ваїнтруба та С. Волкера, які, використовуючи цей метод, проаналізували тексти виступів президентів экс-СРСР М. Горбачова і США Дж. Буша під час встановлення їх взаємовідносин для виявлення низки когнітивних характеристик та особливостей цих лідерів. Досліджувались також такі компоненти політичного мислення як переконання, понятійна складність, уявлення про методи досягнення цілей та інші особливості. Слід підкреслити, що вивчались, у першу чергу, спонтанні, а не написані спічрайтерами тексти. Результати порівнювалися з даними аналогічних досліджень 148 політичних лідерів різних країн, що дозволило отримати достатньо об'єктивовані дані [3].

Близьким до окресленого способу є метод складення особистісних когнітивних карт політиків. На їх основі з'явився метод побудови «особистісних решіток» Келлі, який від особливостей структури особистості політиків йде вглибину структури особистості політика, дозволяючи достатньо ефективно аналізувати його поведінку. Також близькими до останніх описаних методів є метод вивчення медичних карт політиків, який уперше був застосований Г. Лассвелом в одному з елітних санаторіїв, де лікували неврози, алкоголізм тощо, та генетичний аналіз особистості політичних діячів, який почав розвиватись останнім часом [7; с.434].

Окрім зазначених нами особливостей, за Ш. Кімхі характерною є також недостатність розроблених теорій особистості для описання особистості політичного діяча, оскільки окрім власне особистісних характеристик необхідно описати його політичну поведінку [2]. Таким чином, для створення психологічного портрету політичного діяча потрібні як процедури, що є поширеними у психологічному портретуванні, та такі теорії і інструментарій, що дозволять вивчити власне політичну складову поведінки особистості – наприклад, стиль лідерства, політичну ідентичність, політичний світогляд, політичну стратегія, відносини з медіа тощо.

Процедура вивчення загальних особистісних характеристик розроблена достатньо повно у наробках Є. М. Холондович [14]. Авторка запропонувала комплексну процедуру відтворення особистості, що вміщує такі етапи, як психолого-біографічний аналіз, що спрямований на вивчення життєвого шляху особистості та з'ясування факторів її формування та розвитку, аналіз продуктів діяльності та контент-аналіз художньої творчості. Для мети нашого дослідження релевантними є ідеї Є. М. Холондович щодо текстових документів, що є творчим продуктом (статті, нотатки, виступи,

твори), як до джерела матеріалу, що відображає ідеї, соціальну та політичну позиції, динаміку світогляду, цінностей та ідеалів, життєві сенси особистості.

Особливу увагу заслуговують наробики П. Бичкова та О. Серавіна [5], які пропонують використовувати такі методи дистантного аналізу, як методики аналізу тексту, аналіз підпису та почерку (начерку), аналіз біографічних даних та методи візуальної психодіагностики. Під текстами авторами розуміються записи публічних виступів політика, що відповідають критеріям мінімального обсягу (не менше 5 тисячі слів або 30-ти хвилин мовлення). Для аналізу тексту автори використовують три методи – трансформаційної граматики, інтеннт-аналіз та мотиваційний аналіз. Метод трансформаційної граматики передбачає відбір мовленнєвих одиниць, що не можуть бути свідомо контролювані доповідачем. Проводиться обчислення відносної кількості таких одиниць на тисячу слів. Цими одиницями можуть бути будь які частини мови (від дієслів до часток та сполучників), і вони несуть у собі відбиток особистості політичного діяча. Наприклад, є політики, що частіше використовують дієслова минулого часу, а інші – майбутнього, що може бути ознакою спрямованості особистості на минуле чи майбутнє. Інтеннт-аналіз – реконструювання внутрішніх імпульсів (інтенцій) суб'єкта, що йдуть назовні, за його мовою. Передбачається, що той, хто говорить несвідомо проявляє свої установки та наміри щодо себе, співрозмовника або ситуації в цілому. Тож, на основі кількості підрахованих інтенцій можна зробити висновки, що є важливим для людини, або, навпаки, чому вона не надає значення. Метод мотиваційного аналізу передбачає розкриття мотивів (досягнення, влади та відношення), за певними мовленнєвими ознаками [5]. Таким чином, автори пропонують аналізувати тексти, але не їх зміст, а виявляти одиниці мовлення, що непрямим чином можуть відображувати характеристики політичного діяча, дотримуючись думки, що ті слова, що несвідомо добирає людина для висловлення своїх почуттів і думок, є відображенням її особистості.

Аналізувати тексти з метою зіставлення психологічного портрету політичного діяча пропонує також і Ш. Кімхі. Але на відміну від П. Бичкова та О. Серавіна, автор розглядає саме зміст текстів. У своїй роботі, де він вивчав особистість Біньяміна Нетаньяху, він використовував здебільшого друковані тексти – статті, книжки, нотатки. Для аналізу текстів ним був розроблений так званий метод поведінкового аналізу. Дослідниками були виділені контент-одиниці для аналізу, причому цими одиницями були не тільки загальні психологічні характеристики, а й ознаки політичних характеристик у термінах поведінки, стилю лідерства, релігійних поглядів, тощо. Кожен текст або частина тексту були віднесені до певної контент-одиниці, тож кількість тестів, що належала кожній контент-одиниці була показником вираженості певної психологічної особливості особистості [2].

Психологічне портретування політичного діяча має свою специфіку у порівнянні з психологічним портретуванням інших категорій людей. До особливостей можна віднести: найбільше накопичення інформації про особу у ЗМІ, часто неможливість непрямого контакту з особою [5], низький вплив особистості на продукт професійної діяльності, значний вплив на поведінку політика тренінгових та корекційних психологічних процедур задля створення певного іміджу.

Побудова політико-психологічного портрету залежно від рівня складності може давати первинну інформацію про досліджуваний об'єкт, а може бути результатом тривалих досліджень і давати цілісне уявлення про особистість політика з урахуванням впливу зовнішніх факторів. У останньому випадку результатом дослідження є створення цілісної картини психічного життя людини, достатньо повне розкриття різних аспектів життєдіяльності та оптимальне поєднання їх в єдину картину.

Таким чином, політико-психологічний портрет являє собою більш комплексне утворення. По-перше, досліджується особистість політика, специфіка його діяльності, оцінюється його професійний і статусно-ролевий потенціал. По-друге, досліджуються зовнішні ситуаційні фактори, що представлені процесами та явищами, в які політик втягнутий, тобто соціально-історичний та соціально-політичний контекст діяльності досліджуваного політичного діяча. До таких факторів дослідники відносять наступні характеристики: політичний устрій та політична культура даної країни; національно-історична ситуація – стан системи та конкретна фаза її історичного буття; культурно-національний аспект – національний менталітет, характер і культурні традиції, соціальний аспект – кількісний і якісний склад електорату; політико-практичний аспект, що передбачає політологічний аналіз, аналіз економічних ресурсів та ідеологічної платформи; політичний шлях лідера – дослідження етапів політичного життя, динаміки політичного розвитку лідера з виявленням елементів циклічності і періодичності; сфера ірраціонального та несвідомого в політичній долі лідера – наявність харизми, здатність до переконання своїми ідеями аудиторії, медіапростір політичного лідера, здатність до політичної гри тощо.

Труднощі в побудові політико-психологічного портрету, з якими зустрічаються дослідники, можна пояснити відсутністю в необхідній мірі операціоналізованих загально-психологічних і диференціальних психологічних теорій. Для побудови портрету важливе застосування дослідником не лише психодіагностичних методик, але й більш широкого арсеналу методів. Зокрема, методів, орієнтованих на вивчення іміджу політичного лідера. На відміну від указаних вище методів у даному випадку об'єктом дослідження є його реальні та потенційні послідовники, ті чи інші верстви населення або електорат в цілому. Для цього застосовується великий арсенал кількісних і якісних методів.

Перспективою подальших досліджень є формулювання загального алгоритму підбору та виконання портрету політичного діяча в залежності від особливостей його діяльності – індивідуальної або командної (в межах роботи політичної партії).

Література:

1. Белановский С. А. Индивидуальное глубокое интервью / С. А. Белановский. – М. : Никколо – Медиа, 2001. – 320 с.
2. Бычков П. Психологический портрет публичного политика: примеры и практика на основе открытых данных из интернета / П. Бычков, А. Серавин. – Санкт-Петербург: СИНЭЛ, 2014. – 136 с.
3. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования: пер. с англ. / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич. – М. : Издательство «Весь Мир», 1997. – 544 с.
4. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург:

Деловая книга, 2001. – 496 с.

5. Лагунова М. М. Політична психологія: конспект лекцій до навч. модуля / М. М. Лагунова. – К., 2002. – 61с.
6. Ракитянский Н. Проблема психодиагностики политических лидеров // Н. Ракитянский. // ОНС. – 1995. – № 6. – с.108 – 116.
7. Рощин С. К. Политическая психология / С. К. Рощин // Психологический журнал. – 1980. – Том 1. – № 1. – с.141- 156.
8. Самсонова Т. Н. К истории становления политического психоанализа. Проблемы социальной науки: история и современность / Т. Н. Самсонова // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. – 2001. № 2. – С.15 – 29.
9. Самсонова Т. Н. Мерриам у истоков создания новой науки о политике / Т. Н. Самсонова // Социально-политический журнал. – 1996. – № 5.
10. Фрейд З.: 28-й президент США / З. Фрейд, У. Буллит, В. Вильсон // Психологическое исследование. – М.: Прогресс, 1992. – 287 с.
11. Холоднович Е. Н. Комплексный метод изучения исторических персоналий / Елена Николаевна Холоднович // Знание. Понимание. Умение. – 2010. - №1. – с. 214-216.
12. Cattell R. Personality and motivation (structure and measurement) / K. Cattell // New York, 1957.
13. Kimhi Sh. Benjamin Netanyahu: a psychological profile using behavior analysis / Shaul Kimhi // Profiling Political Leaders: Cross-Cultural Studies of Personality and Behavior/ [ed. by O. Feldman, L.O. Valenty]. – Connecticut. – Praeger, 2001. – p. 149 – 164.
14. Winter D., Hermann M., Vaintraub W., Walker S. The Leader as a projective scene / D. Winter, M. Hermann, W. Vaintraub, S. Walker // Political Psychology. – 1991. – Vol. 12. – № 2.

Literatura

1. Belanovskiy S. A. Individualnoe glubokoe intervyyu / S. A. Belanovskiy. – М. : Nikkolo – Media, 2001. – 320 s.
2. Byichkov P. Psihologicheskiy portret publichnogo politika: primeryi i praktika na osnove otkrytyih dannyih iz interneta / P. Byichkov, A. Seravin.
3. Mangeym Dzh. B., Rich R. K. Politologiya. Metody issledovaniya: per. s angl. / Dzh. B. Mangeym, R. K. Rich. – М. : Izdatelstvo «Ves Mir», 1997. – 544 s.
4. Olshanskiy D. V. Osnovy politicheskoy psihologii / D. V. Olshanskiy. – Ekaterinburg: Delovaya kniga, 2001. – 496 s.
5. Lagunova M. M. Politichna psihologiya: konspekt lektsiy do navch. modulya / M. M. Lagunova. – К., 2002. – 61с.
6. Rakityanskiy N. Problema psihodiagnostiki politicheskikh liderov // N. Rakityanskiy. // ONS. – 1995. - # 6. – с.108 – 116.
7. Roschin S. K. Politicheskaya psihologiya / S. K. Roschin // Psihologicheskiy zhurnal. – 1980. – Том 1. – # 1. – с.141- 156.
8. Samsonova T. N. K istorii stanovleniya politicheskogo psihoanaliza. Problemyi sotsialnoy nauki: istoriya i sovremennost / T. N. Samsonova // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18: Sotsiologiya i politologiya. – 2001. # 2. – S.15 – 29.
9. Samsonova T. N. Merriam u istokov sozdaniya novoy nauki o politike / T. N. Samsonova // Sotsialno-politicheskiy zhurnal. – 1996. – # 5.
10. Freyd Z.: 28-y prezident SShA / Z. Freyd, U. Bullit, V. Vilson // Psihologicheskoe issledovanie. – М.: Progress, 1992. – 287 s.
11. Holondovich E. N. Kompleksnyiy metod izucheniya istoricheskikh personaliy / Elena Nikolaevna Holondovich // Znanie. Ponimanie. Umenie. – 2010. - #1. – с. 214-216.
12. Cattell R. Personality and motivation (structure and measurement) / K. Cattell // New York, 1957.
13. Kimhi Sh. Benjamin Netanyahu: a psychological profile using behavior analysis / Shaul Kimhi // Profiling Political Leaders: Cross-Cultural Studies of Personality and Behavior/ [ed. by O. Feldman, L.O. Valenty]. – Connecticut. – Praeger, 2001. – p. 149 – 164.
14. Winter D., Hermann M., Vaintraub W., Walker S. The Leader as a projective scene / D. Winter, M. Hermann, W. Vaintraub, S. Walker // Political Psychology. – 1991. – Vol. 12. – № 2.

Розділ: Юридична психологія

УДК: 159.953

Вивчення агресії різними діагностичними засобами

Зуєв І.О.
zuev_ia@ukr.net

В статті досліджено особливості агресії у респондентів різних категорій за допомогою різних діагностичних засобів: опитувальника та проєктивного тесту. Виявлено, що використання проєктивного тесту дає можливість виявити більш виразні відмінності в показниках агресії між злочинцями та їхніми однолітками в юнацькому віці. В злочинців агресія значно вища за всіма показниками, а в найбільшій мірі за агресією, афектацією, залежністю. За результатами використання опитувальника відмінності в агресії між категоріями респондентів незначні. Проєктивний тест Руки проявив свої діагностичні можливості для дослідження особливостей агресії засуджених злочинців юнацького віку.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, проєктивний тест, злочинці юнацького віку, старшокласники.

В статье исследованы особенности агрессии у респондентов разных категорий с помощью различных диагностических средств: опросника и проективного теста. Выявлено, что использование проективного теста дает возможность выявить более выраженные различия в показателях агрессии между преступниками и их ровесниками в юношеском возрасте. У преступников агрессия значительно выше по всем показателям, а в наибольшей степени по агрессии, аффектации и зависимости. По результатам применения опросника отличия в агрессии между категориями респондентов незначительные. Проективный тест Руки проявил свои диагностические возможности для исследования особенностей агрессии осужденных преступников юношеского возраста.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, проективный тест, преступники юношеского возраста, старшеклассники.

In this article, peculiarities from various categories respondents aggression have been studied with the help of various diagnostic means, like questionnaire and projective test. It has been discovered that application of projective test provides the possibility to detect more distinct differences in indicators of aggression between criminals and their peers at youth age. Criminals demonstrate much higher level of aggression in terms of all indices, and foremost – in terms of aggression, affectation and dependence. According to results of application of the questionnaire, differences in aggression between the categories are insignificant. Projective 'Hand' test demonstrated its diagnostic capabilities for studying peculiarities of aggression of convicted juvenile criminals.

Key words: aggressive, aggressive behavior, projective test, high school students, juvenile criminals.

Постановка проблеми. Дослідження агресії залишається достатньо актуальним зважаючи на зростання різноманітних конфліктів у сучасному суспільстві в сполученні з невмінням та небажанням суб'єктів регулювати конфліктні ситуації, знаходити спільну позицію та спілкуватися в режимі діалогу.

Дослідження агресивної поведінки, агресивності як риси характеру потребують достовірних методів. Адекватність того чи іншого діагностичного засобу при вивченні агресії залишається проблемою, наприклад, питання – наскільки опитувальники як метод отримання емпіричних даних відповідають завданню виявлення особливостей агресії у певних категорій респондентів. Наприклад, засуджені особи (рецидивісти або які скоїли тяжкі злочини) є категорією досліджуваних, для яких агресивна поведінка та агресивність є важливою характеристикою, що дозволяє оцінювати особистісні риси та прогнозувати поведінку в соціумі.

В даному дослідженні зроблено аналіз використання діагностичного інструментарію для вивчення агресії різних категорій респондентів. Вивчено відомий опитувальник агресії А. Басса - А. Дарки та проєктивний тест Руки Е. Вагнера на матеріалі вибірки засуджених юнаків та їхніх однолітків – старшокласників.

Теоретичний огляд. В психології агресію вивчають давно й на даний час накопичений достатньо широкий матеріал, що базується на певних теоретичних підходах до розгляду цього явища.

Агресія регулює людську поведінку. Оволодіння власними емоціями – шлях для самокерування, одним з проявів якої є стримання агресивної поведінки [1,2]. Відомо, що формуванню агресивності в дитинстві сприяють певні умови виховання та навчання [3,4].

Особливе значення має дослідження агресії в юнацькому віці тому що саме в цей період відбувається активне входження молодого суб'єкта в суспільство й набуття ним певних способів поведінки – конструктивних або деструктивних. На жаль агресивна поведінка у її різних формах стає все більш поширеною в конфліктних ситуаціях в сучасному соціумі [4,6].

Залишається актуальним дослідження гендерних особливостей агресії. Дослідники стверджують, що для хлопчиків та дівчаток характерні різні форми агресії. Тому хлопчики загалом більш схильні до девіантної, делінквентної поведінки [1,4,6]. Інтерпретація агресивних дій молодих людей в науковій літературі носить різноманітне тлумачення.

На думку А. Басса і А. Дарки агресивність – особистісна характеристика, яка відзначається деструктивними тенденціями в поведінці та у відносинах з іншими суб'єктами. Деструктивність виступає як необхідний інструмент боротьби з перешкодами на шляху досягнення мети й здійснення планів та бажань. А. Басс і А. Дарки вважають, що агресія індивіда має якісну та кількісну характеристики, тому діагностичним шляхом можна виявити її форми та її ступінь виразності. Автори

виділяють аспекти людської агресії: мотиваційний та інструментальний.

За Бассом і Дарки агресія набуває таких форм: фізична, непрямая, вербальна, роздратованість, негативізм, образа, підозрілість, почуття провини. Міра виразності тих чи інших форм визначає загальну ворожість суб'єкта.

Е. Вагнер в своєму підході до агресії виходив з того, що психологічна готовність суб'єкта до агресивних дій «втілена» в певному комплексі, що складається з нейропсихологічних структур та функцій рук людини. Потенційні дії людини в просторі можуть виражати орієнтацію на кооперацію, співробітництво, або на конфронтацію, ворожість. Вибір респондентом того чи іншого виду активності зумовлений мотивацією, яка може бути пов'язана з тим чи іншим фактором: суто агресія, директивність, страх, афектація, комунікація, залежність тощо. Проективний підхід до вивчення агресії дозволяє висвітлити несвідомі мотиваційні тенденції суб'єкта.

Мета статті: вивчити особливості дослідження агресії в юнацькому віці різних категорій респондентів двома діагностичними засобами.

Виклад основного матеріалу. В дослідженні використані: опитувальник А. Басса – А. Дарки та проективний тест руки Е. Вагнера (модифікація Максименко С. Д. та ін.) [5].

Вибірку склали 2 групи юнацького віку (від 16 до 18 років). Перша група: засуджені – вихованці Куряжської виправної колонії у кількості 128 чоловік («засуджені»), всі чоловічої статі. Другу групу склали учні старших класів (10 та 11 класи) шкіл №№ 3 і 4 м. Первомайська Харківської області у кількості 121 чоловік «школярі». Порівнювались результати вивчення агресії 61 юнаків-старшокласників з однолітками-«засудженими» та однолітками дівчатами.

Слід зазначити, що засуджені юнаки позбавлені волі за скоєння достатньо тяжких злочинів, це означає, що їхня поведінка представляє загрозу для громадян у суспільстві. Тим самим ця категорія досліджуваних має конкретні специфічні особливості з точки зору сформованості в них агресії, натомість респонденти-школярі виступали звичайною віковою вибіркою. Очікувалось, що будуть виявлені певні відмінності в агресії між цими двома категоріями досліджуваних в контексті використання різних діагностичних засобів.

В таблиці 1 містяться результати діагностики за опитувальником А. Басса – А. Дарки (в середніх балах) засуджених та школярів – за показниками агресії.

Таблиця 1

Порівняння результатів двох груп респондентів за методикою А. Басса та А. Дарки (середні бали)

Випробу- вані	Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратованість	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
засуджені	5,5	4,3	5,1	2,8	3,6	7,3	5,8	5,7
школярі	5,3	4,5	4,5	2,6	3,7	7,5	5,4	5,4

З отриманих результатів видно, що помітні відмінності тільки за показниками роздратованість та вербальна агресія (в засуджених вони більш виразні).

За іншими шкалами відмінності дуже незначні, що наочно можна побачити в рис. 1.

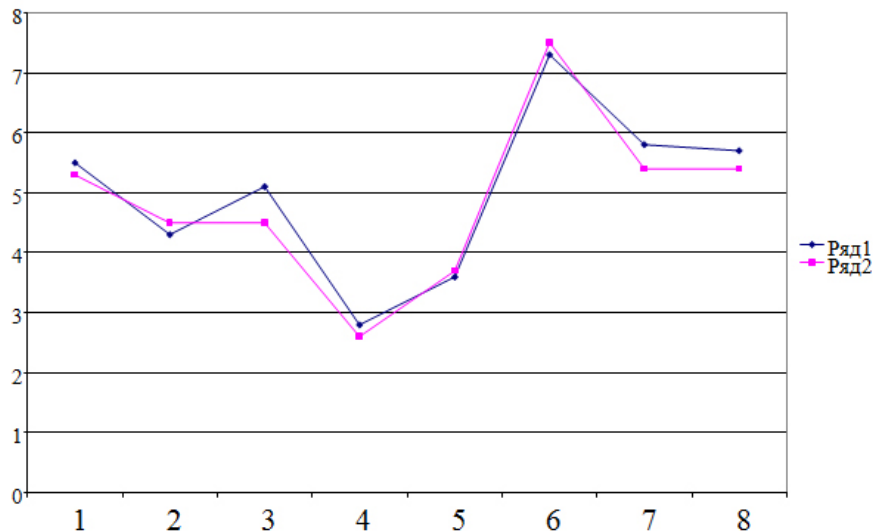

Рисунок 1 – виразність показників агресії за опитувальником А.Басса-А.Дарки. Достовірні відмінності між групами виявлено тільки за роздратованістю (див. табл. 2).

Таблиця 2

Результати визначення відмінностей між групами		
№ з/п	Діагностичні шкали	t
1.	Фізична агресія	0,86
2.	Непряма агресія	0,76
3.	Роздратованість	2,14*
4.	Негативізм	0,92
5.	Образа	0,65
6.	Підозрілість	0,59
7.	Вербальна агресія	1,83
8.	Почуття провини	1,24

* - відмінність значуща при $p \leq 0,05$;

Для різнобічного порівняння різних категорій респондентів були визначені відмінності в показниках агресії за опитувальником Басса-Дарки між школярами різної статі. Виявлені достовірні відмінності за двома тестовими шкалами – непряма агресія та вербальна агресія (у дівчат вони більш виражені).

Тим самим виявлено, що за результатами використання опитувальника рівень виразності агресії між різними категоріями досліджуваних відрізняється незначним чином, незважаючи на суттєво різний за соціальною поведінкою склад груп респондентів. Серед форм агресії тільки роздратованість вища в засуджених юнаків порівняно з їхніми однолітками-школярами. Натомість юнаки-школярі мають менш виражені непряму і вербальну агресії в порівнянні з їхніми однокурсницями.

Засуджені юнаки більш невитримані, запальні, грубі, навіть незначні негативні емоції можуть спонукати їх на агресивні дії по відношенню до оточуючих. Також дівчата більш схильні до агресії, яка виражається непрямим шляхом та має дифузний характер.

В таблиці 3 містяться результати діагностики за проективним тестом Руки (в середніх балах) засуджених та школярів-юнаків.

Таблиця 3

Порівняння результатів двох груп випробуваних за проективною методикою «Рука» (у середніх балах)

випробувані	Шкали					
	Агресія	Директивність	Страх	Афектація	Комунікація	Залежність
засуджені	2,06	1,71	1,93	2,00	2,03	1,01
школярі	0,99	1,1	1,2	0,92	1,33	0,59

З отриманих даних помітні значні відмінності між групами за всіма діагностичними показниками. Наприклад, за шкалами агресія і афектація виразність більш ніж удвічі переважає в групі засуджених. Різницю добре видно в рис. 2.

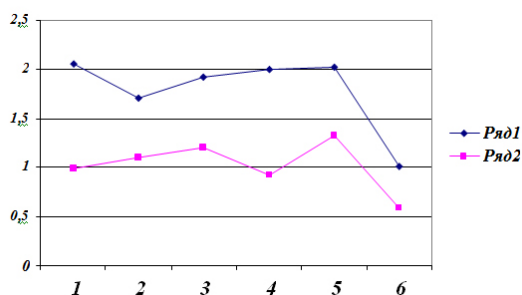

Рисунок 2 – виразність показників агресії за проективним тестом Руки

Таблиця 4

Результати визначення відмінностей між групами		
№ з/п	Діагностичні шкали	t
1.	Агресія	5,89**
2.	Директивність	2,93*
3.	Страх	2,78*
4.	Афектація	5,34**
5.	Комунікація	3,07*
6.	Залежність	5,63**

- відмінності значущі при $p \leq 0,05$; ** - при $p \leq 0,01$.

За проективним тестом засуджені значно більш агресивно та ворожо налаштовані по відношенню до оточуючих, схильні до деструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях.

Достовірні відмінності між групами виявлено тільки за всіма діагностичними показниками агресії (див. табл. 4).

Засуджені відрізняються від однолітків-школярів готовністю до проявлення агресії, нападу, схильністю до директивної, авторитарної поведінки, глибокими страхами (що можуть бути як наслідками, так і причинами агресії), гострим переживанням залежності від інших людей. Разом із тим засуджені проявили більш виразну зацікавленість в спілкуванні, контактах з людьми, у пошуках підтримки, допомоги, прагнення до інтенсивних комунікацій.

Найбільші відмінності між категоріями респондентів виявлено за агресією, залежністю та афектацією. Тим самим найбільш рельєфно засуджені юнаки виділяються спрямованістю агресивним чином поводитись з оточуючими, вважати себе від них залежними, та між тим відчувати потребу в спілкуванні.

За тестом Руки значимі відмінності між школярами хлопцями та дівчатами виявлено за показником директивності (в дівчат вона вища). Це можна пояснити загалом порівняно більш високим шкільним статусом дівчат, що спонукає їх до психологічного тиску на хлопців, «командування» ними. За іншими шкалами агресія в хлопців дещо вища, але ці відмінності не значимі. Тим самим нема підстав говорити про більш високу агресію в той чи інший бік за гендерною ознакою.

Висновки. 1. Проективна методика більш чітко диференціювала за агресією респондентів різних категорій. Злочинці юнацького віку проявили значно вищий рівень агресії порівняно с однолітками-старшокласниками. За результатами опитувальника відмінності між цими респондентами незначні.

2. Виявлено незначні гендерні відмінності між респондентами юнацького віку за обома діагностичними методиками.

Можна стверджувати, що психосоціальний світ, реальний і уявлений, в якому проживають засуджені юнаки, значним чином відрізняється від світу їхніх однолітків.

За отриманими даними проективний тест Руки проявив свої діагностичні можливості для дослідження особливостей агресії засуджених юнацького віку.

Література

1. Берон Р., Ричардсон Д. Агрессия / Р. Берон, Д. Ричардсон. – СПб: Питер, 1998. – 336 с.
2. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЕКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
3. Выготский Л. С. Педология подростка // Собр. соч.: в 6 т. / Л. С. Выготский. – М., 1984. Т. 4.
4. Фурманов И.А. Психология детей с нарушениями поведения / И.А. Фурманов. – М.: Владос, 2013. – 352 с.
5. Максименко С. Д., Кокун, О. М., Тополов Є. В. Модифікація методики дослідження агресивності людини «тест руки» (хенд тест) // Практична психологія та соціальна робота, 2011. № 2. С. 16-22.
6. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности / А.А. Реан. – СПб: Питер, 1999. – 298 с.

Literatura

1. Beron R., Richardson D. Agresiya / R. Beron, D. Richardson. – SPb: Piter, 1998. – 336 s.
2. Bandura A., Uolters R. Podrozkovaya agresiya. Izuchenie vliyaniya vospitaniya i semeinykh otnosheniy / A. Bandura, R. Uolters. – M.: Aprel Press, Izd-vo EKSMO-Press, 1999. – 512 s.
3. Vygotskiy L. S. Pedologiya podrozkta // Sobr. soch.: v 6 t. / L. S. Vygotskiy. – M., 1984. T. 4.
4. Furmanov I.A. Psihologiya detey s narusheniyami povedeniya / I.A. Furmanov. – M.: Vlados, 2013. – 352 s.
5. Maksimenko S. D., Kokun, O. M., Topolov Є. V. Modifikatsiya metodiki doslidzhennya agresivnosti lyudini «test ruki» (hand test) // Praktichna psikhologiya ta sotsialna robota, 2011. № 2. S. 16-22.
6. Rean A.A. Agresiya i agresivnost lichnosti / A.A. Rean. – SPb: Piter, 1999. – 298 s.

УДК 159.9 : 34 (075.8)

Психологічні особливості вольової саморегуляції девіантної особистості

Сорока А. В.
Anatolij_Soroka@mail.ru

У статті представлені результати дослідження особливостей вольової саморегуляції девіантної особистості відповідно до виконання запропонованого нами раніше системо-комплексу [3;5]. Використовуючи «Систему вольової саморегуляції особистості» нами виявлені і оцінені показники за допомогою методики «Дослідження вольової саморегуляції особистості» (А. Г. Зверкова, Є. В. Ейдмана) під якою розуміється міра оволодіння власною поведінкою в різних ситуаціях, свідоме управління своїми діями, станами та спонуканнями. Нами також виявлено особливості вольової саморегуляції в різних вікових групах досліджуваних після відбування терміну покарання з метою їх оптимізації ресоціалізації у суспільстві.

Ключові слова: системний підхід, системо-комплекс, вольова саморегуляція особистості, управління своїми діями у вікових групах, психодіагностична програма, ресоціалізація особистості.

В статье представлены результаты исследования особенностей волевой саморегуляции девиантной личности в соответствии с выполнением предложенного нами ранее системо-комплекса [3;5]. Используя «Систему волевой саморегуляции личности» нами выявлены и оценены показатели с помощью методики «Исследования волевой саморегуляции личности» (А. Г. Зверькова, Е. В. Эйдмана) под которой понимается мера овладения собственным поведением в различных ситуациях, сознательное управление своими действиями, состояниями и побуждениями. Нами также выявлены особенности волевой саморегуляции в различных возрастных группах исследуемых после отбывания срока наказания с целью их оптимизации ресоциализации в обществе.

Ключевые слова: системный подход, системо-комплекс, волевая саморегуляция личности, управления своими действиями у возрастных группах, психодиагностическая программа, ресоциализация личности.

The article presents the results of studies of the self-willed deviant individual in accordance to the performance of our proposed early system-complex. Using the «System of self-willed person» we identified and assessed performance using the procedure «Investigation of self-willed person» (A.G. Zverkov, Eydman E.V.) which is understood as a measure of mastery of one's own behavior in different situations, the conscious control of their actions, states and motivations. We also identified features of volitional self-regulation in the various age groups studied after serving their sentence with a view to optimizing the resocialization in the society.

Key words: systemic approach, the system complex, volitional self-regulation of the individual, control their actions in the age groups, psychodiagnostic program, resocialization personality

Постановка проблеми та її актуальність. Необхідність підвищення результативності роботи Державної пенітенціарної служби України у виправленні і ресоціалізації девіантної особистості ставить перед психологами проблему розробки таких форм і методів роботи з особами, позбавленими волі та після відбування терміну покарання, при яких досягнення позитивного впливу на них буде найбільш результативним і всебічним.

Аналіз наукової літератури по досліджуваній проблемі, констатує недостатній розвиток вольової сфери девіантної особистості як на етапі звільнення так і після відбування терміну покарання. Як наслідок, відзначається невміння управляти своєю поведінкою і діяльністю, вибирати цілі і засоби їх досягнення, нести відповідальність за те, що відбувається в житті девіантної особистості.

Особливості вольової сфери девіантної особистості досліджувалися в роботах Б. С. Волкова, В. Г. Деева, Н. А. Деевой, К. Е. Игошева, Т. В. Калашнікової, В. Ф. Пі-рождкова, А. Р. Ратинова, А. І. Ушатікова і ін. Вони підкреслюють, що низький рівень розвитку вольової саморегуляції засуджених в умовах виправної колонії знижує результативність процесу виправлення і ускладнює успішність подальшої ресоціалізації девіантної особистості.

При розгляді вольової саморегуляції девіантної особистості ми дотримувалися положень, розроблених в рамках системно-структурного підходу щодо вивчення волі. Б. Ф. Ломову належить найбільша заслуга в розробці принципу системності та відповідному йому системному підходу в психології. Генеральним принципом, яким керувався Б. Ф. Ломов при постановці та вирішенні практичних завдань, а також при аналізі співвідношення прикладних і фундаментальних досліджень в психології, формулювався ним як єдність теорії, експерименту і практики [2, с 51].

Так, ресоціалізацію особистості після звільнення від відбування покарання, з одного боку, можна розглядати як систему, а з другого – як системний комплекс, який складається із двох самостійних, але взаємозалежних систем які умовно можна назвати як «Система ціннісно-нормативної сфери особистості» та «Система вольової саморегуляції особистості». Кожна з виділених аспектів є складною системою і, у свою чергу, потребує системного розгляду [1;3;4;5].

У даній роботі розглядається динамічна сторона вольової саморегуляції девіантної особистості, відповідно до другої складової запропонованого нами вище системо-комплексу «Система вольової саморегуляції особистості».

Мета дослідження: визначити рівні сформованості вольової саморегуляції девіантної особистості та провести аналіз даних за віковими показниками груп досліджуваних.

Дослідження проводилися на базі трьох центрів реінтеграції бездомних осіб Харківської області, різних форм власності. Вибірка дослідження складає загальною кількістю – 100 осіб чоловічої статі (перші шість місяців після звільнення від відбування терміну покарання).

Використовуючи «Систему вольової саморегуляції особистості» нами виявлені і оцінені показники

за допомогою методики «Дослідження вольової саморегуляції особистості» (А. Г. Зверкова, С. В. Ейдмана) під якою розуміється міра оволодіння власною поведінкою в різних ситуаціях, свідоме управління своїми діями, станами та спонуканнями

У нашій вибірці досліджуваних був отриманий дещо підвищений рівень сформованості вольової саморегуляції девіантної особистості за трьома шкалами методики – загальною шкалою (сумарною), шкалою наполегливості та шкалою самовладання (субшкали). Отримані результати наочно представлені на рис. 1.

Як видно з рис. 1 отриманий середній показник за шкалою «Наполегливість» загалом по всій вибірці складає – 9,98 тестових бали, що відповідає високому рівню сформованості у досліджуваних, це відображає достатньо велику силу своїх намірів. Їх характеризує високе прагнення до завершення початої справи, вони цілеспрямовані, наполегливі і навіть вперті у досягненні власної мети.

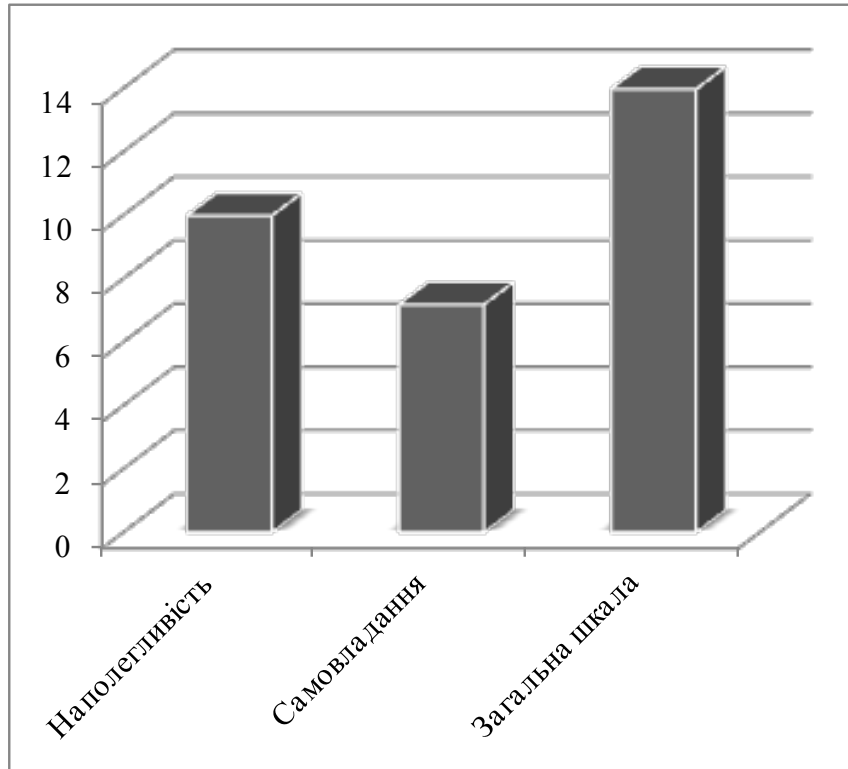

Рис. 1. Загальні середні показники досліджуваних за шкалами вольової саморегуляції особистості.

У крайньому випадку, коли безхатьку своєчасно не надати елементарної допомоги (особливо у перші шість місяців після звільнення від відбування терміну покарання) то можлива втрата гнучкості поведінки, що в свою чергу свідчить про знижений фон активності і працездатності, що як правило, компенсується у таких досліджуваних підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм та появи ман'якальних тенденцій.

Отриманий середній показник за субшкалою «Самовладання» по всій вибірці складає – 7,18 тестових бали, що відповідає високому рівню сформованості у досліджуваних. Їм частіше властивий внутрішній спокій, впевненість у собі дозволяє стримувати активність яка заважає досягненню мети, але вони не завжди володіють собою в екстремальних та стресових ситуаціях, недостатньо регулюють свій внутрішній стан, а також їм властиво відчувати страх перед невідомістю, що підвищує спонтанність до сприйняття нового, несподіваного. Проте прагнення до постійного самоконтролю може призвести до підвищення внутрішньої напруженості, переваги постійної заклопотаності і стомлюваності.

Виразність загальних середніх показників вольової саморегуляції у досліджуваних таких як «Загальна шкала» складає – 13,97 тестових бали, що відповідає дещо підвищеному рівню за тестовими нормами. Досліджувані загалом здатні вольовими зусиллями регулювати свої дії, за допомогою свідомості приборкувати свої бажання та спонукання. Тим самим досліджувані в своїй більшості володіють здатністю до вольової саморегуляції, а значить, є особами достатньо емоційно зрілими, активними, незалежними й самостійними, зі стійкими намірами. Це можна пояснити тим, що життєвий досвід поведінки в складних життєвих ситуаціях, незважаючи на антисоціальну спрямованість їхньої поведінки в минулому, сприятливим чином пов'язаний з формуванням здатності до регуляції своїх дій та вчинків за допомогою власних вольових зусиль. Але соціальна ресоціалізація високих показників за загальною шкалою неоднозначна. Високі рівні сформованості вольової саморегуляції можуть бути пов'язані з проблемами в організації життєдіяльності і відносинах з людьми. Часто вони відображають появу дезадаптивних рис і форм поведінки.

Слід зазначити, що звертає на себе увагу висока дисперсія результатів дослідження, що характеризує вибірку як достатньо різноманітну за рівнем сформованості вольової саморегуляції у досліджуваних.

Таким чином, в результаті проведеного емпіричного дослідження нами виявлено, що:

– досліджувані в своїй більшості мають вище середнього рівня сформованості показники за

шкалою «Наполегливість», яка характеризує достатньо велику силу своїх намірів. Їх характеризує високе прагнення до завершення початої справи, вони цілеспрямовані, наполегливі і навіть вперті у досягненні власної мети. Але, у крайньому випадку, коли безхатьку своєчасно не надади елементарної допомоги (особливо у перші шість місяців після звільнення від відбування терміну покарання) то можлива втрата гнучкості поведінки, що в свою чергу свідчить про знижений фон активності і працездатності, що як правило, компенсується у таких досліджуваних підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм та появи ман'якальних тенденцій;

– середній показник за шкалою «Самовладання» по всій вибірці досліджуваних, відповідає високому рівню сформованості у досліджуваних. Їм частіше властивий внутрішній спокій, впевненість у собі дозволяє стримувати активність яка заважає досягненню мети, але вони не завжди володіють собою в екстремальних та стресових ситуаціях, недостатньо регулюють свій внутрішній стан, особливо безхатьку властиво відчувати страх перед невідомістю, що підвищує спонтанність до сприйняття нового, несподіваного. Проте прагнення до постійного самоконтролю може призвести до підвищення внутрішньої напруженості, переваги постійної заклопотаності і стомлюваності;

– виразність загальних середніх показників вольової саморегуляції у досліджуваних таких як «Загальна шкала» відповідає дещо підвищеному рівню сформованості за тестовими нормами. Досліджувані загалом здатні вольовими зусиллями регулювати свої дії, за допомогою свідомості приборкувати свої бажання та спонукання. Це можна пояснити тим, що життєвий досвід поведінки в складних життєвих ситуаціях, незважаючи на антисоціальну спрямованість їхньої поведінки в минулому, сприятливим чином пов'язаний з формуванням здатності до регуляції своїх дій та вчинків за допомогою власних вольових зусиль. Але соціальна ресоціалізація девіантної особистості, при наявності високих показників за шкалою вольової саморегуляції, неоднозначна. Високі рівні сформованості вольової саморегуляції можуть бути пов'язані з проблемами в організації життєдіяльності і відносинах з людьми. Часто вони відображають появу дезадаптивних рис і форм поведінки, що в свою чергу підкреслює на те, що в подальшому дослідженні необхідно буде звернути увагу на наявність кореляційних взаємозв'язків між перемінними нашого системо-комплексу та використанні цих взаємозв'язків у апробації нашої психокорекційної програми.

Для вивчення припущення про вікові особливості готовності до ресоціалізації досліджуваних звільнених від відбування терміну покарання – вибірка досліджуваних була розподілена на дві групи за віковою ознакою: до першої групи (молодші за віком досліджувані) були віднесені досліджувані віком від 28 до 40 років у кількості – 50 чоловік. До другої групи (старші за віком досліджувані) були віднесені досліджувані віком від 41 до 64 років у кількості – 50 чоловік. Середній вік першої групи досліджуваних складає – 32 роки, а у другій групі складає – 45 років. Середній термін відбування покарання у першій групі складає – 7 років, а у другій групі – 10 років. Всі досліджувані чоловічої статі.

Порівняння результатів двох груп досліджуваних за методикою «Дослідження вольової саморегуляції особистості» (А. Г. Зверкова, Є. В. Ейдмана) виявило, що за декількома діагностичними шкалами відмінності більш помітні ніж за іншими. Ці відмінності наочно відображені у табл. 1.

Таблиця 1

Порівняння результатів вольової саморегуляції особистості в різних вікових групах досліджуваних (середнє значення)

№ з/п	Вольова саморегуляція	Перша група	Друга група
1.	Наполегливість (Н)	9,5	8,46
2.	Самовладання (С)	6,52	7,84
3.	Загальна шкала (В)	13,26	14,68

Відповідно до показників які наочно відображені у таблиці 1 видно, що у другій групі досліджуваних виразність загальних середніх показників вольової саморегуляції таких як «Загальна шкала» вищий на 1,42 тестових бали, ніж у першій групі, при цьому в обох випадках це відповідає дещо підвищеному рівню сформованості за тестовими нормами. Тим самим у другій групі виразність показника знаходиться на більш високому рівні. Це можна пояснити тим, що життєвий досвід поведінки в складних життєвих ситуаціях, незважаючи на антисоціальну спрямованість їхньої поведінки в минулому, сприятливим чином пов'язаний з формуванням здатності до регуляції своїх дій та вчинків за допомогою власних вольових зусиль. Старші за віком досліджувані проявляють більш високу здатність до вольової саморегуляції. Як правило, вони краще рефлексують особисті мотиви, планомірно реалізують наміри які виникають в процесі життєдіяльності, вміють розподіляти зусилля і в більшій мірі здатні контролювати свої вчинки, у більшості випадках володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю.

Аналіз отриманих середніх балів за шкалою «Самовладання» вказує на те, що в другій групі досліджуваних даний показник дещо вищий ніж у першій групі – на 1,32 тестових бали, що відповідає підвищеному рівню за тестовими нормами для обох груп. Це означає, що більш старші за віком досліджувані проявили більш вищу здатність до самовладання, що відображає їх кращий рівень довільного контролю емоційних реакцій та станів. У більшості досліджуваних другої групи по даній субшкалі набирають люди емоційно стійкі, краще володіють собою в різних ситуаціях. Але прагнення їх до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може приводити їх до підвищення внутрішньої напруженості, переважанню постійної заклопотаності і стомлюваності.

Інтерпретація середніх показників груп досліджуваних за шкалою «Наполегливість» вказує на те, що цей показник вищий у першій групі досліджуваних – на 1,04 тестових бали, що відповідає підвищеному рівню сформованості за тестовими нормами – для обох груп. Це означає, що більш молодші досліджувані проявили дещо більш високу здатність бути наполегливими, вони більше проявляють прагнення досягати своєї мети, добиваються наміченого результату не зважаючи на перешкоди.

Узагальнюючи результати дослідження двох груп по даній методиці можна стверджувати про те, що загалом середні показники за субшкалами відповідають підвищеному рівню сформованості за тестовими нормами для обох груп. Але у семи досліджуваних першої групи (молодші за віком досліджувані) показники за субшкалами «Загальна шкала» (В) та «Самовладання» (С) отримали низький рівень сформованості, це говорить про те, що їм властива імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути пов'язано з їх незрілістю, а також з вираженою витонченістю натури, не підкріпленою здатністю до рефлексії і самоконтролю. У семи досліджуваних другої групи (старші за віком досліджувані) показники за субшкалами «Наполегливість» (Н) та «Загальна шкала» (В) отримали низький рівень сформованості, це говорить про те, що їм властива підвищена лабільність, невпевненість, імпульсивність, які можуть призвести до непослідовності і навіть розкиданості в поведінці. Знижений фон активності і працездатності у таких досліджуваних характеризується підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також можливою тенденцією до вільного трактування прийнятих у суспільстві соціальних норм та появи ман'якальних тенденцій.

Дані досліджувані включені до експериментальних груп при проведенні в подальшому відповідної психокорекційної програми.

Таким чином, порівняння результатів двох груп досліджуваних за методикою «Дослідження вольової саморегуляції особистості» (А. Г. Зверкова, Є. В. Ейдмана) виявило необхідність проведення відповідної психокорекційної програми по відношенню до певної категорії досліджуваних, а саме:

– загалом середні показники за субшкалами методики відповідають підвищеному рівню сформованості за тестовими нормами для обох груп. Але у першій групі досліджуваних виразність загальних середніх показників за шкалою «Наполегливість» (Н) вищий ніж у другій групі. Це означає, що більш молодші за віком досліджувані проявляють децю більш високу здатність бути наполегливими, вони більше проявляють прагнення досягати своєї мети, добиваються наміченого результату не зважаючи на перешкоди;

– у другій групі досліджуваних виразність загальних середніх показників вольової саморегуляції таких як «Загальна шкала» (В) та «Самовладання» (С) вищий ніж у першій групі. Таким чином виявлено, що старші за віком досліджувані проявляють більш високу здатність до вольової саморегуляції. Як правило, вони краще рефлексують особисті мотиви, планомірно реалізують наміри які виникають в процесі життєдіяльності, вміють розподіляти зусилля і в більшій мірі здатні контролювати свої вчинки, у більшості випадках володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю;

– виявлено, що у семи досліджуваних першої групи (молодші за віком досліджувані) показники за субшкалами «Загальна шкала» (В) та «Самовладання» (С) отримали низький рівень сформованості, це говорить про те, що їм властива імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути пов'язано з їх незрілістю, а також з вираженою витонченістю натури, не підкріпленою здатністю до рефлексії і самоконтролю;

– у другій групі (старші за віком досліджувані) показники за субшкалами «Наполегливість» (Н) та «Загальна шкала» (В) сім досліджуваних отримали низький рівень сформованості, це говорить про те, що їм властива підвищена лабільність, невпевненість, імпульсивність, які можуть призвести до непослідовності і навіть розкиданості в поведінці. Знижений фон активності і працездатності у таких досліджуваних характеризується підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також можливою тенденцією до вільного трактування прийнятих у суспільстві соціальних норм та появи ман'якальних тенденцій. Очевидно, що недостатньо сформована здатність до вольової саморегуляції у даних досліджуваних ускладнює процес ресоціалізації особистості у сучасному суспільстві після відбування терміну покарання. Тому дані досліджувані, обох груп, взяті під особливий контроль при проведенні в подальшому відповідної психокорекційної програми.

В перспективі нашого дослідження ми плануємо провести аналіз використаних нами психодіагностичних методик та провести психокорекційну програму відносно досліджуваних які мають негативні, або низькі показники із досліджуваних характеристик і які найбільш потребують психологічної допомоги.

Література

1. Лактіонов О. М. Основи пенітенціарної психології : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / О. М. Лактіонов., Н. П. Крейдун, А. В. Сорока, та ін. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 150 с.

2. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. /Б. Ф. Ломов. – М. – 1984. – С.51.

3. Сорока А. В. Програми дослідження розвитку ефективності соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ / А. В. Сорока // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Частина II. – Х. : НУЦЗУ, 2013. – С. 330–337.

4. Сорока А. В. Особливості показників базових переконань бездомної особи після звільнення від відбування покарання. /А. В. Сорока // Вісн. Харк. нац. ун. імені В. Н. Каразіна. Збірник наукових праць. – № 1095. – Серія: Психологія. – 2014. Вип. 53. – С. 233-237.

5. Сорока А. В. Системний підхід щодо ресоціалізації особистості після звільнення від відбування покарання. /А. В. Сорока // Вісн. Харк. нац. ун. імені В. Н. Каразіна. Збірник наукових праць. – Серія «Психологія». Вип. 58. – 2015. – С. 147-151.

Literatura

1. Laktionov A. M. Osnovi penitencijarnoj psychology: [train aid for the students of higher educational establishments] /A. M. Laktionov, N. P. Krejdun, A.V.Soroka, S. I. Skokov- X. : HNU imeni V. N. Karazina, 2007. – 150s.

2. Lomov B. F Methodological and theoretical problems of psychology. / B. F. Lomov. - M. - 1984. - P.51.

3. Soroka A. V. Programs of research of development of efficiency of social adaptation of personality

---

after liberation from penitenciarnej establishments /A. V. Soroka // Problems of extreme and crisis psychology. Collection of scientific labours. Producing 14. Part II – Kharkiv.: НУЦЗУ, 2013. – S. 330-337.

4. Soroka A. V. Features of indexes of base persuasions of homeless person are after a release from serving of punishment. /A. V. Soroka //Announcer Kharkiv national university imeni V.N.Karazina. Collection of scientific labours. – № 1095. – Series: «Psychology». Producing 53. – 2014. – P. 233-237.

5. Soroka AV Systematic approach to individual resocialization after release from punishment. /A. V. Soroka // Visn. Hark. nat. Univ. imeni V. N. Kara-zina. Series: «Psychology». Producing 58. – 2015. – P. 147-151.

Відомості про авторів

Барінова Наталія Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Білоус Наталія Сергіївна, старший викладач кафедри фізичного виховання Національного аерокосмічного університету імені М.С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».

Важинський Сергій Едуардович, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри пожежної профілактики в населених пунктах, Національний університет цивільного захисту України, м. Харків.

Вербова Юлія Володимирівна, заступник директора з виховної роботи Полтавського нафтового геологорозвідувального технікуму Полтавського національного технічного університету імені Ю.Кондратюка.

Вертель Антон Вікторович, кандидат філософських наук, викладач кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, м. Суми.

Гарькавець Сергій Олексійович, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Сєверодонецьк).

Гончар Юлія Олександрівна, молодший науковий співробітник групи психоневрології, психотерапії та медичної психології відділу медико-соціальної експертизи та реабілітації при внутрішніх, нервових хворобах і психосоматичних розладах Державної установи «Український державний науково-дослідний інститут медико-соціальних проблем інвалідності МОЗ України», м. Дніпропетровськ.

Гуляєва Олена Володимирівна, старший викладач факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Заїка Євген Валентинович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, м. Харків.

Зуєв Ігор Олександрович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

Казарова Ганна Миколаївна, кандидат психологічних наук, старший викладач Харківського торговельно-економічного інституту КНТЕУ.

Кочарян Ігор Олександрович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Кочарян Олександр Суренович, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування і психотерапії факультету психології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Красильников Ігор Олександрович, кандидат психологічних наук, доцент, старший викладач Полтавського інституту економіки і права Університету «Україна».

Криворучко Світлана Миколаївна, старший викладач кафедри фізичного виховання Національного аерокосмічного університету імені М.С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».

Кузікова Світлана Борисівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, м. Суми.

Лазорко Ольга Валеріївна, кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

Лютенко Руслан Андрійович, студент факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

Макаров Андрій Олександрович, студент факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

Митроченко Ольга Євгеніївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

Мозговий Віктор Іванович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби.

Москаленко Вікторія Василівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

Московченко Анжеліка Анатоліївна, викладач Полтавського університету економіки і торгівлі.

Санько Каріна Олександрівна, аспірантка факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Свинаренко Юлія Валеріївна, аспірантка факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Сорока Анатолій Володимирович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

Туренко Римма Леонардівна, старший викладач кафедри англійської мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Уварова Світлана Геннадіївна, кандидат педагогічних наук, ректор Міжнародного інституту глибинної психології.

Церковна Маріанна Вікторівна, старший викладач кафедри менеджменту СКД Харківської державної академії культури.

Церковний Альберт Олександрович, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедрою менеджменту СКД Харківської державної академії культури.

Чухраєва Ганна Вікторівна, кандидат медичних наук, начальник Центру психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору ДУ «ТМО МВС України по Харківській області».

Шпортун Оксана Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, м. Вінниця.

Яковенко Снргій Іванович, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ.

Яновська Світлана Германівна старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Information about the Authors

Barinova Natalia, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Bilous Natalia, Senior Lecturer, Department of Physical Education National Aerospace University named after M. E. Zhukovsky "Kharkiv Aviation Institute", Kharkiv.

Chuhraeva Ganna, Candidate of Medical Sciences, Chief of Center of Psychiatric Help and Psychophysiology Department GS «TMO MHA of Ukrain in the Kharkiv Area», Kharkiv.

Gonchar Yulia, Junior Research Worker of Scientific Group of Psycho-neurology, Psychotherapy and Medical Psychology, Department of Medical and Social Expertise and Rehabilitation of Inner, Nervous Diseases and Psychosomatic Disorders, State Institution «Ukrainian State Institute of Medical and Social Problems of Disability of Ministry of Public Health of Ukraine».

Harkavets Sergey, Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Psychology East-Ukrainian National University Named after Vladimir Dahl (city Severodonetsk).

Huliaieva Olena, Senior Lecturer of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Ianovska Svitlana, Senior Lecturer of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Kazarova Anna, Candidate of Psychological Science, Senior Lecturer of Kharkov Trade and Economic Institute KNTEU, Kharkiv.

Kocharian Igor - Ph.D., Associate Professor, Department of General Psychology of V. N. Karazin Kharkov National University, Kharkiv.

Kocharian Oleksandr, Doctor of Psychological Science, Professor, Head of Psychological Counseling and Psychotherapy Department, School of Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Krasilnikov Igor, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Senior Lecturer Poltava Institute of Economics and Law University "Ukraine".

Kryvoruchko Svitlana, Senior Lecturer of the Department of Physical Education National Aerospace University named after M. E. Zhukovsky "Kharkiv Aviation Institute", Kharkiv.

Kuzikova Svetlana, Doctor of Psychology, Professor, Head of Department of Applied Psychology Sumy State Pedagogical A. S. Makarenka University, Sumy.

Lazorko Olga, Candidate of Psychological Sciences, Professor, Doctoral Student of General and Social Psychology Eastern National University Named after Lesya Ukrainka, Lutsk.

Lyutenko Ruslan, Student of the Faculty of Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Makarov Andrii, Student of the Faculty of Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Mitrochenko Olga, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Moskalenko Viktoria, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Moskovchenko Angelika, Teacher Poltava University of Economics and Trade.

Mozgovyi Viktor Ivanovich, Associate Professor of Psychology, Ph.D. in Psychology of the Academy of the State Penitentiary Service

Sanko Karina, Postgraduate Student of the Department of Applied Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Shportun Oksana, Candidate of Pedagogical Science, Assistant Professor of the Department of Psychology, Vinnytsia State Pedagogical University Named after M. Kotsiubynskyi, Vinnytsia.

Soroka Anatoliy, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Svinarenko Julia, Postgraduate Student at the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Tserkovna Maryanna, Senior Lecturer of the Department of Management Socio-Cultural Activities. Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv.

Tserkovnyy Albert, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Head of the Department of Management Socio-Cultural Activities. Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv.

Turenko Rimma, Senior Lecturer Department of English V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Uvarova Svitlana, Candidate of Pedagogical Science, Rector of the International Institute of Depth Psychology.

Vajinskiy Sergey, Ph.D., Associate Professor, Assistant Professor of Fire Prevention in Populated Areas, National University of Civil Defense of Ukraine.

Verbova Yulia, Deputy Director on Educational Work of Poltava Oil Exploration College Poltava National Technical Yu. Kondratyuk University.

Vertel Anton, PhD, Lecturer of Applied Psychology Sumy State Pedagogical A. S. Makarenka University, Sumy.

Yakovenko Sergey, Doctor of Psychology, Professor, Professor Department of Psychology and Pedagogy of the Odessa State University of Home Affairs.

Zaika Evgen, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Zuev Igor, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of General Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія»

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань. Внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей до фахового збірника слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел у транслітерації (література оформляється відповідно до вимог ВАКУ)

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 8 – 12 сторінок.

Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу:

yanovskaya_s@mail.ru. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті **забороняється використовувати об'єкти WordArt, автофігури, кольорові діаграми та графіки, кольорові фотографії**. Усі схеми мають бути у форматі jpg.

Перед статтею подаються: УДК, назва статті, прізвище та ініціали - українською та англійською мовами, електронні адреси; анотації та ключові слова - російською, українською та англійською мовами. Викладення матеріалу в анотації повинно бути стислим і точним (від 500 знаків і більш). Належить використовувати синтаксичні конструкції, притаманні мові ділових документів, уникати складних граматичних зворотів, необхідно використовувати стандартизовану термінологію, уникати маловідомих термінів та символів. **Використовувати для перекладу комп'ютерні програми заборонено**. Список літератури (оформлений відповідно до останніх вимог ВАК) та **транслітерація** цього списку (латиниця, а не переклад).

Структура текстового документу зі статтею, що подається до Вісника має бути наступною:

УДК	НАЗВА СТАТТІ (<i>тільки прописними буквами</i>) ARTICLE TITLE (<i>only capital letters</i>)	Прізвище І.Б. N.F. Surname e-mail
Назва та анотація українською мовою (<i>першою повинна бути анотація на тій мові, на якій написано текст статті</i>)		
Ключові слова українською мовою		
Назва та анотація російською мовою		
Ключові слова російською мовою		
Назва та анотація англійською мовою		
Ключові слова англійською мовою		
Текст статті		
...		
Література		
1. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.		
2. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – 3-е изд. СПб. : Питер, 2009. – 384 с.		
3. Купрейченко А. Б. Психология доверия и недоверия / А. Б. Купрейченко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 571 с.		
Literatura		
1. Hryshyna N. V. Psykholohyya konflykta / N. V. Hryshyna. – 2-e izd. – SPb. : Pyter, 2008. – 544 s.		
2. Emel'yanov S. M. Praktykum po konflyktolohyy / S. M. Emel'yanov. – 3-e yzd. SPb. : Pyter, 2009. – 384 s.		
3. Kupreychenko A. B. Psykholohyya doveryya i nedoveryya / A. B. Kupreychenko. – M. : Yzd-vo «Instytut psykholohyy RAN», 2008. – 571 s.		

До статті також **окремим файлом** додаються рецензії та довідка про автора (вказуються прізвище, повні ім'я та по-батькові автора, установа, посада, науковий ступінь та наукове звання, контактний телефон та адреса) - **українською та англійською мовами**.

Редакція залишає за собою право не друкувати статтю в разі невиконання вищевикладених правил

Наукове видання

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
Випуск 59
Серія “Психологія”**

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Севост'янов П.О.

Підписано до друку 31.03.2016р. Формат 64x80/8.
Папір офсетний. Друк ризограф. Ум. друк. арк.19,79. Обл-вид. арк.23,01.
Тираж 100 пр. Ціна договірна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
Видавництво.

Надруковано з готових оригінал-макетів у друкарні ФОП Петров В.В.
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79в, к. 137, тел. (057) 778-60-34
e-mail:bookfabrik@rambler.ru
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 2480000000106167 від 08.01.2009